

ks. mgr lic. Wojciech Dzioboń

**Zjednoczenie cierpień chrześcijan
z Męką Jezusa
w *Corpus Paulinum*.**

Studium egzegetyczno-teologiczne.

Praca doktorska napisana pod kierunkiem:

ks. dr hab. Bogdana Zbroi

Promotor pomocniczy:

ks. dr Roman Mazur SDB

**Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydział Teologiczny**

Kraków 2023

Spis treści

Spis treści.....	2
Wykaz skrótów.....	3
Wstęp.....	13
Rozdział 1.	18
Chrystofania pod Damaszkiem.....	18
jako źródło chrystologii i eklezjologii.....	18
1.1 Szawel przed spotkaniem ze Zmartwychwstałym Chrystusem.....	18
1.2 Relacje o chrystofanii damasceńskiej – egzegeza i implikacje teologiczne....	26
1.3 Własna ocena chrystofanii pod Damaszkiem w <i>Corpus Paulinum</i>	46
1.4 Istotna zmiana w Szawle.....	57
1.5 Spotkanie pod Damaszkiem źródłem Pawłowej chrystologii.....	63
1.6 Spotkanie pod Damaszkiem źródłem Pawłowej eklezjologii.....	65
1.7 Konkluzja.....	67
Rozdział 2.....	68
Zjednoczenie z Chrystusem fundamentem nowego życia.....	68
2. 1 Specyfika antropologii Pawła.....	69
2.1. 1 Człowiek w Starym Testamencie.....	69
2. 1. 2 Człowiek w ujęciu grecko-rzymskim.....	75
2. 1. 3 Człowiek w ujęciu św. Pawła.....	77
2. 2 Chrystus - Krzyż i Zmartwychwstanie.....	84
2. 3 Chrzest i Eucharystia.....	95
2.4 Konkluzja.....	120
Rozdział 3.	122
Cierpienie w życiu Pawła i wiernych.....	122
3. 1. Cierpienie w życiu Pawła.....	122
3. 1. 1 katalogi cierpień.....	123
3. 2. <i>dany mi został oścień dla ciała</i> (2 Kor 12, 7).....	129
3. 3. <i>dopelniam niedostatki udreń Chrystusa</i> (Kol 1, 24).....	134
3. 4. Konkluzja.....	148
Zakończenie.....	151
Bibliografia.....	155

Wykaz skrótów

AB	<i>Anchor Bible</i>
Aca	<i>Academica</i>
ACr	<i>Analecta Cracoviensia</i>
AGJU	<i>Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentum</i>
AnT	<i>Annales Theologici</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung</i>
ANTC	<i>A New Testament Commentary</i>
ApBa	<i>Apokalipsa Barucha</i>
AThANT	<i>Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments</i>
AYBC	<i>Anchor Yale Bible Commentary</i>
BB	<i>Bibliotheca Biblica</i>
BbBL	<i>Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Wstęp – Przekład -Komentarz (Biblia Lubelska)</i>
BI	<i>Biblia Impulsy</i>
Bib	<i>Biblica. Commentari Periodoci Pontifici Instutiti Biblici</i>
BP	<i>Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami (Biblia Poznańska)</i>
BECNT	<i>Baker Exegetical Commentary on The New Testament</i>

BETL	<i>Bibliotheca ephemeridum theologiarum Iovaniensium</i>
BPTh	<i>Biblica et Patristica Thoruniensia</i>
BTB	<i>Biblical Theology Bulletin</i>
BThS	<i>Biblisch-teologische Studien</i>
BWM	<i>Bibelwissenschaftliche Monographien</i>
BZ	<i>Biblische Zeitschrift</i>
BZAW	<i>Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft</i>
CB	<i>The Church's Bible</i>
CBQ	<i>The Catholic Biblical Quarterly</i>
CBET	<i>Contributions to Biblical Exegesis and Theology</i>
CeS	<i>Consacrazione e servizio</i>
Com	<i>Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny</i>
Con	<i>Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny</i>
CNT	<i>Commentaire du Nouveau Testament. Deuxième série</i>
CS	<i>Colloquium Salutis</i>
CT	<i>Collectanea Theologica</i>
CTA	<i>Colloquia Theologica Adalbertina</i>
CTNT	<i>Commentario Teologico del Nuovo Testamento</i>
DBC	<i>Doubleday Bible Commentary</i>
EB	<i>Études Bibliques</i>
EHS.Th	<i>Europäische Hochschulschriften Série 23 (Théologie)</i>

EKK	<i>Der Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament</i>
EpCom	<i>Epworth Commentaries</i>
ET	<i>The Expository Times</i>
ETL	<i>Ephemerides Theologicae Lovanienses</i>
Ezd	<i>Księga Ezdrasza</i>
FN	<i>Filologia Noetamentaria</i>
FRLANT	<i>Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments</i>
FzB	<i>Forschung zur Bibel</i>
GK	<i>Głos Katolicki</i>
GN	<i>Gość Niedzielny</i>
GNT	<i>Grundrisse zum Neuen Testament</i>
IBS	<i>Interpretation Bible Studies</i>
ICC	<i>The International Critical Commentary on the Holy Scriptures of the Old and New Testaments</i>
HD	<i>Homo Dei. Przegląd ascetyczno-duszpasterski</i>
Hen	<i>Księga Henocha</i>
HNT	<i>Handbuch zum Neuen Testament</i>
HT	<i>Herder Taschenbuch</i>
HTA	<i>Historisch theologische Auslegung</i>
HTK	<i>Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament</i>
IBS	<i>Irish Biblical Studies</i>

Interpr.BCTP	<i>Interpretation. A Bible Commentary for Teaching and Preaching</i>
JBC	<i>The New Jerome Biblical Commentary</i>
JBL	<i>The Journal of Biblical Literature</i>
JETS	<i>Journal of the Evangelical Theological Society</i>
JSNT	<i>Journal for the Study of the New Testament</i>
JSNT.S	<i>Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series</i>
JThS	<i>The Journal of Theological Studies</i>
KEK	<i>Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament</i>
KHKNT	<i>Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu</i>
KKB	<i>Katolicki Komentarz Biblijny</i>
KKDeP	<i>Kuźnica Kapłańska. Deo et Patriae</i>
KKPS	<i>Katolicki Komentarz do Pisma Świętego</i>
KNFeR	<i>Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio</i>
KPD	<i>Kielecki Przegląd Diecezjalny</i>
KTPBT. NT	<i>Komentarz teologiczno-pastoralny do Biblii Tysiąclecia. Nowy Testament</i>
KŻNT	<i>Komentarz Żydowski do Nowego Testamentu</i>
LPdB	<i>Letura pastorale della Bibbia</i>
LS	<i>Liturgia Sacra</i>
MdB	<i>Le Monde de la Bible</i>
MPWB	<i>Materiały Pomocnicze do wykładów z biblistyki</i>

MS	<i>Miejsca Święte</i>
MsŚ	<i>Msza Święta</i>
N	<i>Niedziela</i>
NBC	<i>New Bible Commentary</i>
NEB.NT	<i>Die Neue Echter Bibel. Kommentar zum Neuen Testament mit der Einheitsübersetzung</i>
NIBC	<i>New International Biblical Commentary</i>
NIC	<i>The New International Commentary</i>
NICNT	<i>The New International Commentary on the New Testament</i>
NIGTC	<i>The New International Greek Testament Commentary</i>
NIVAC	<i>The New International Version Application Commentary</i>
NKB NT	<i>Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament</i>
NKV	<i>Neukirchener Verlag</i>
NPD	<i>Nowy Przekład Dynamiczny</i>
NSBT	<i>New Studies in Biblical Theology</i>
NTA	<i>Neutestamentliche Abhandlungen</i>
NTA.NF	<i>Neutestamentliche Abhandlungen. Neue Folge</i>
NTCEeS	<i>Nuovo Testamento. Commento Esetico e Spirituale</i>
NTD	<i>Das Neue Testament Deutsch</i>
NTL	<i>The New Testament Library</i>
NTS	<i>New Testament Studies</i>
OBS	<i>Oxford Bible Series</i>

OBT	<i>Opolska Biblioteka Teologiczna</i>
OSRom	<i>L'Osservatore Romano</i>
ÖTK	<i>Ökumenischer Taschenbuchkommentar zum Neuen Testament</i>
PB	<i>Podręczniki Biblijne</i>
PK	<i>Przewodnik Katolicki. Tygodnik dla Rodzin</i>
PKNT	<i>Papyrologische Kommentare zum Neuen Testament</i>
PKt	<i>Przegląd Kulturalny</i>
PMK	<i>Posłaniec. Miesięcznik Katolicki</i>
PNTC	<i>The Pillar New Testament Commentary</i>
PSB	<i>Prymasowska Seria Biblijna</i>
PSJ	<i>Posłaniec Serca Jezusowego</i>
PŚ	<i>Poznaj Świat</i>
PW	<i>Posłaniec Warmiński czyli Kalendarz Maryjny</i>
RB	<i>Rivista Biblica</i>
RBL	<i>Ruch Biblijny i Liturgiczny</i>
RH	<i>Roczniki Humanistyczne</i>
RNT	<i>Regensburger Neues Testament</i>
RS	<i>Resovia Sacra</i>
RSB	<i>Rozprawy i studia biblijne</i>
RST	<i>Regensburger Studien zur Theologie</i>
RT	<i>Roczniki Teologiczne</i>

RTChAT,	<i>Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej</i>
RTWP	<i>Roczniki Teologiczne Warszawsko-Praskie</i>
RUB	<i>Ruhr-Universität Bochum</i>
RWTK	<i>Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego</i>
Sal.	<i>Salwator</i>
SB	<i>Studia Biblica</i>
SBA	<i>Studia biblijne i archeologiczne</i>
SBAB	<i>Stuttgarter biblische Aufsatzbände</i>
SBB	<i>Stuttgarter biblische Beiträge</i>
SBF	<i>Studium Biblicum Franciscanum</i>
SBFA	<i>Studium Biblicum Franciscanum Analecta</i>
SBLDS	<i>Society of Biblical Literature. Dissertation Series</i>
SBL SP	<i>Society of Biblical literature. Seminar Papers</i>
SCh	<i>Sources Chrètiennes</i>
SE	<i>Strażnica Ewangeliczna</i>
SEI	<i>Studia Elbląskie</i>
Sem.	<i>Seminare. Poszukiwania Naukowo-Pastoralne</i>
SG	<i>Studia Gnesnensia</i>
SGd	<i>Studia Gdańskie</i>
SiBL	<i>Studies in Biblical Literature</i>

SKK.FTHK	<i>Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie. Filozofia – Teologia – Historia Kościoła</i>
SKK.NT	<i>Stuttgarter Kleiner Kommentar. Neues Testament</i>
SIP	<i>Słowo Prawdy</i>
SIPw	<i>Słowo Powszechnie</i>
SM	<i>Sammlung Metzler</i>
SN	<i>Studis Neotestamentica</i>
SNT	<i>Słownik Nowego Testamentu</i>
SNTS	<i>Studien zum Neuen Testament und seiner Umwelt</i>
SNTSMS	<i>Society for New Testament Studies Monograph Series</i>
SP	<i>Sacra Pagina</i>
SS	<i>Scriptura Sacra</i>
SS.FTH	<i>Studia Sandomierskie. Filozofia – Teologia - Historia</i>
STB	<i>Słownik Teologii Biblijnej</i>
StBECh	<i>Studies in Bible and Early Christianity</i>
StBb	<i>Studi biblici</i>
StBob	<i>Studia Bobolanum</i>
StBS	<i>Stuttgarter Bibel Studien</i>
ST	<i>Studia Teologiczne</i>
ST.BDŁ	<i>Studia Teologiczne. Białystok-Drohiczyn-Łomża</i>
STdŚ	<i>Studium Teologii dla świeckich</i>
STV	<i>Studia Theologica Varsaviensia</i>

SWI	<i>Studia Włocławskie</i>
SwP	<i>Słowo Powszechnie</i>
ŚlStHist-Teol	<i>Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne</i>
TB	<i>Theologische Bücherei</i>
TDNT	<i>Theological Dictionary of the New Testament,</i>
TgK	<i>Tygodnik Katolicki</i>
TGST	<i>Tesi Gregoriana Serie Teologia</i>
THKNT	<i>Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament</i>
THNT	<i>Theologischer Handkommentar zu Neuen Testament</i>
TKNT	<i>Theologischer Kommentar zum Neuen Testament.</i>
TNIB	<i>The New Interpreter's Bible</i>
TNTC	<i>The Tyndale New Testament Commentaries</i>
TP	<i>Tygodnik Powszechny</i>
TWr	<i>Theologica Wratislaviensia</i>
TynB	<i>Tyndale Bulletin</i>
UNT	<i>Untersuchungen zum Neuen Testament</i>
UTB	<i>Uni-Taschenbuch für Wissenschaft</i>
WBC	<i>Word Biblical Commentary</i>
WD	<i>W Drodze</i>
WKAB	<i>Wiadomości Kościelne Archidiecezji Białostockiej</i>
WKDN	<i>W Kręgu Dobrej Nowiny</i>

WNF	<i>W Nurcie Franciszkańskim</i>
WPT	<i>Wrocławski Przegląd Teologiczny</i>
WSB	<i>Warszawskie studia biblijne</i>
WST	<i>Warszawskie Studia Teologiczne</i>
WTK	<i>Wrocławski Tygodnik Katolicki</i>
WUNT	<i>Wissenschaftliche Untersuchung zum Neuen Testament</i>
WBC	<i>Word Biblical Commentary</i>
VD	<i>Verbum Domini. Commentari menstrui de re Biblica omnibus Sacerdotibus Accomadati</i>
VP	<i>Vox Patrum. Antyk Chrześcijański</i>
VV	<i>Verbum Vitae</i>
ZAW	<i>Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft</i>
ZN.KUL	<i>Zeszyty Naukowe KUL</i>
ZNW	<i>Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums</i>
ZThK	<i>Zeitschrift für Theologie und Kirche</i>

Wstęp

Cierpienie towarzyszy ludzkości od zarania dziejów. Stanowi nieuniknioną część ludzkiego losu. Jest doświadczeniem każdego człowieka. Spotkanie z nim wyzwala różne emocje. Stawia szereg pytań: skąd się bierze? dlaczego? czemu służy? jaki ma sens? Znalezienie odpowiedzi na te pytania spędzało sen z powiek pisarzy, poetów i filozofów.

Temat cierpienia przewija się również na kartach Biblii od pierwszych jej stron. Stopniowo odsłania się prawda o cierpieniu i pojawiają się nowe pytania. Stary Testament nie udziela pełnej satysfakcjonującej odpowiedzi. Cierpienie nabiera dopiero sensu w świetle Męki Chrystusa. Jezus dokonując swej zbawczej ofiary nie usunął cierpienia. Co więcej, sam Jezus wiele razy zapowiadał niesienie krzyża, urągania, prześladowania i nienawiść, które dotkną uczniów (por. Mk 8, 34n; Mt 10, 22n; J 16, 2n).

Głoszeniu Ewangelii przez Apostołów oraz życiu pierwszych wspólnot Kościoła towarzyszy często prześladowanie i niebezpieczeństwo śmierci. Dzieje Apostolskie i Listy św. Pawła są tego świadectwem. W dużej mierze dotyczy to Pawła Apostoła, co jest zrozumiałe, choćby ze względu na jego gorliwość i rozmiar działalności misyjnej.

Paweł Apostoł od wieków interesował wielu biblistów. Dla jednych polem zainteresowania był sam Apostoł i jego osobowość. Dla innych istotne było środowisko z którego wyrastał i jego wpływy (judaistyczne, helleńskie i rzymskie) na osobę i dzieło. Jeszcze inni w oparciu o dane z *Dziejów Apostolskich* oraz *Corpus Paulinum* skupiali się na historycznym aspekcie jego misji. Kolejna grupa badaczy

zajmuje się teologią Apostoła Narodów lub teologią poszczególnych Listów. Jeszcze inne grupa skupia się wokół wąskich tematów podejmowanych w listach¹.

Można dostrzec pewne szkoły w podejściu do Pawła i jego teologii. Skupione są one wokół konfesji, a także znanych ośrodków teologicznych lub obszarów językowych. O ile na poziomie analizy lingwistycznej, krytyki historycznej czy analizy narracyjno-retorycznej nie stanowi to problemu, o tyle na poziomie teologicznym widać niekiedy dość znaczne różnice. Nieraz ma to wpływ na sposób podejścia, wybór tematów teologicznych, sposób komentowania i wyciąganie wniosków. Z tego powodu w obszarze naszych badań sięgać będziemy zarówno do dzieł i komentarzy znanych i cenionych teologów, choć odległych w czasie, jak i tych współczesnych, z różnych obszarów językowych i przynależności konfesyjnej.

Przed laty zaintrygował mnie fragment z Listu do Kolosan 1, 24: *Teraz raduję się w cierpieniach za was i ze swej strony dopełniam niedostatki udreń Chrystusa w moim ciele dla dobra Jego Ciała, którym jest Kościół*. Zauważyłem, że święty Paweł powraca w Listach do Męki Jezusa i Jego Zmartwychwstania.

¹ J. Gnilką, *Paweł z Tarsu*, Kraków 2001; P. Dreyfus, *Święty Paweł. Reporter na tropach apostoła*, Częstochowa 2003; J. Guillet, *Święty Paweł Apostoł Narodów*, Kraków 2003; W. Rakocy, *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Częstochowa 2003; H. Langkammer, *Apostoł Paweł. Od nawrócenia aż po Rzym*, w: *Jak rozumieć Pismo Święte 12*, Lublin 2005; G. Vermes, *Kto był kim w czasach Jezusa*, Warszawa 2006; J. Murphy-O'Connor, *Paolo*, Cinisello Balsamo 2007; G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, *Słownik teologii św. Pawła*, w: *PSB 12*, Warszawa 2010; W. Rakocy, *Rozmowy z Pawłem z Tarsu. O Bogu i człowieku*, Częstochowa 2010; W. Chrostowski, *Między Synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła*, Kraków 2015; P. C. Bosak, *Święty Paweł i jego świat. Leksykon*, Kraków 2019; J. Gać, *Śladami Pawła z Tarsu*, Łódź 2000.

Często wspomina też własne doświadczenia i udziela licznych zachęt. Próbuje ukazać sens wspólnego losu uczniów Chrystusa, zanim powróci Pan.

Z tego powodu postanowiłem podjąć temat niniejszej pracy: „Zjednoczenie cierpień chrześcijan z Męką Jezusa w *Corpus Paulinum*. Studium egzegetyczno-teologiczne”.

Celem niniejszej pracy jest ukazanie sensu doznawanego cierpienia w relacji do Chrystusa i Jego Męki. Dokonamy w niej analizy obrazu Męki Chrystusa jaki kreśli Paweł oraz udziału w niej przez chrzest i Eucharystię. Następnie przyjrzymy się jakie miejsce w tym zjednoczeniu odgrywa cierpienie. Chcemy znaleźć odpowiedź na pytania: Jaki jest związek między męką Chrystusa, chrztem, Eucharystią, a cierpieniem? Dlaczego chrześcijanin ma cierpieć?

W niniejszej pracy posłużymy się szeregiem metod; analiza kontekstualna, lingwistyczna, historyczno-krytyczna, narracyjna, intertekstualna, zgodnie z wytycznymi Papieskiej Komisji Biblijnej, *Interpretacja Biblii w Kościele*².

W celu uzyskania odpowiedzi na powyższe kwestie niniejsza praca została z przyczyn metodologicznych podzielona na trzy rozdziały.

Nie da się zrozumieć Pawła bez wydarzenia, które spowodowało radykalną zmianę Jego poglądów, postawy i postrzegania Jezusa. Z tego powodu w rozdziale pierwszym skupimy uwagę na spotkaniu Szawła-Pawła i Zmartwychwstałego pod Damaszkiem. W oparciu o relacje zamieszczone w *Dziejach Apostolskich* oraz świadectwa Listów odkryjemy punkt zwrotny w życiu Pawła i źródło jego chrystologii, soteriologii i eklezjologii.

² Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Biblii w Kościele. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z komentarzem biblistów polskich*, w: RSB 4, Warszawa 1999.

W rozdziale drugim zajmiemy się zagadnieniem zjednoczenia wierzących z Chrystusem. Najpierw przyjrzymy się Pawłowej antropologii. Następnie zajmiemy się relacją z Ukrzyżowanym i Zmartwychwstałym poprzez chrzest i Eucharystię. Pozwoli to odkryć fundamenty, na jakich tworzy się zjednoczenie z Chrystusem przez udział w Jego Męce.

W rozdziale trzecim skupimy uwagę na doznawanych cierpieniach ze szczególnym uwzględnieniem katalogów perystaz obecnych w Listach oraz dwóch perykop: o *ościeniu* (2 Kor 12, 7) i *dopełnianiu udręk* (Kol 1, 24). Dokonamy egzegezy i wyciągniemy wnioski teologiczne.

Bibliści bardzo rzadko komentują Kol 1, 24. Często ograniczają swoje zainteresowanie do kilku zdań. Niemal wszyscy wskazują możliwość a zarazem niebezpieczeństwo błędnej interpretacji słów Pawła zaprzeczającej doskonałości zbawczego dzieła Chrystusa, a zarazem niezgodnej z całym nauczaniem Apostoła zarówno w tym Liście, jak i w całym *Corpus Paulinum*. Czasami proponują jak należy rozumieć słowa o dopełnianiu braków udręk Chrystusowych³. Niekiedy skupiają uwagę na samych udrękach. Nieliczni podejmują się próby wyjaśnienia na

³ Współdziałanie i upodobnienie do Chrystusa (*Biblia Nawarska*, s. 990; W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 597-599); kontynuacja dzieła Chrystusa (*Biblia Poznańska*, t. 4, s. 481); jednoczenie się z cierpiącym Chrystusem (S. Stasiak, *List do Kolosan*, w: KTPBT.NT 3, s. 136; W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 597-599; *Biblia Jerozolimska*, s. 1658; M. P. Horgan, *List do Kolosan*, w: KKB, s. 1415; W. R. Farmer, *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, s. 1551); przejaw eschatologicznego ucisku (B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 226-227; W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 597-599; *Biblia Jerozolimska*, s. 1658); mesjańskie bóle porodowe (C. S. Keener, *KHKNT*, s. 442; *KŻNT*, s. 830), miara cierpień, która musi być wypełniona (D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s. 226; *Biblia Jerozolimska*, s. 1658; A. Jankowski, *Komentarz do listu do Kolosan*, w: KPNT 2, s. 311).

poziomie semantycznym⁴. Inni próbują poradzić sobie z trudnym tekstem proponując przekład odbiegający niekiedy dość znacznie od tekstu greckiego⁵. W ten sposób dokonują teologicznej interpretacji. Do tej pory perykopa ta nie doczekała się szerszego ujęcia.

Tak zwane katalogi perystaz, obecne w Corpus Paulinum, doczekały się omówienia w ramach nielicznych artykułów, gdzie zainteresowanie skupiało się na wpływach greckich, bądź wokół zagadnień związanych z elementami parenetycznymi. W większości komentarzy do tych fragmentów Listów pomija się kwestię formy skupiając uwagę na doznawanych cierpieniach.

Mam nadzieję, że dzięki powiązaniu cierpienia z chrztem i Eucharystią można będzie poznać i zrozumieć specyficzną rolę cierpienia doświadczanego w zjednoczeniu z Chrystusem we wspólnocie Kościoła.

⁴ S. Stasiak, *List do Kolosan*, w: KTPBT.NT 3, s. 136.

⁵ P. Waclawik, *List do Kolosan (NPD)*, Warszawa 2017, s. 10; zob. W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 597-599.

Rozdział 1.

Chrystofania pod Damazkiem jako źródło chrystologii i eklezjologii

W życiu każdego człowieka są takie spotkania, wydarzenia i sytuacje, które pozostawiają ślad i mają olbrzymi wpływ na sposób myślenia i postrzegania rzeczywistości. Stanowią szczególny czas i są punktem odniesienia do nich późniejszych doświadczeń. Bez nich trudno zrozumieć samego człowieka, jego postawę, podejmowane decyzje, a w przypadku wypełnianej misji – jego nauczanie.

Całe nauczanie św. Pawła oraz jego życie, którego nie da się oddzielić od tego, co głosi, skupia się wokół osoby Jezusa Chrystusa, który stał się dla niego wszystkim (Ga 2, 20; Flp 1, 21; 3, 7-8).

Tym punktem zwrotnym w życiu Szawła-Pawła było wydarzenie pod Damazkiem. W. S. Kurz nawrócenie Pawła nazywa kulminacyjnym momentem wzrostu Kościoła⁶.

1.1 Szawel przed spotkaniem ze Zmartwychwstałym Chrystusem

Nie posiadamy pełnej biografii Pawła Apostoła. Wzmianki o jego życiu możemy zaczerpnąć z danych jego listów (Ga 1, 13-14; 1Kor 15, 8n; Rz 11, 1;

⁶ W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, s. 155.

Flp 3, 5-6; 1 Tm 1, 13) oraz od Łukasza, autora *Dziejów Apostolskich* (Dz 7, 58; 9, 11; 16, 37n; 21, 39; 22, 3.20.25-29; 23, 27; 26, 4n.10) a zarazem Pawłowego ucznia⁷. Jest to ważne z kilku powodów:

- po pierwsze, pozwala zrozumieć: kim był Szaweł w momencie, kiedy Chrystus wyszedł mu na spotkanie na drodze do Damaszku, w okolicach tego miasta⁸.
- po drugie, pozwala wykazać jaką rolę na nim wywarło to spotkanie.
- po trzecie, pozwala dostrzec i zrozumieć jakie trwałe skutki pozostawiło ono w jego życiu i posługiwaniu.

Szaweł - Paweł⁹ urodził się w Tarsie (Dz 9, 11; 21, 39; 22, 3; Ga 1, 21)¹⁰, w Cylicji, w diasporze, w wierzącej rodzinie żydowskiej¹¹. Był kilkanaście lat

⁷ R. Głuchowski, *Obraz Pawła Apostoła w Dziejach Apostolskich a w jego listach*, w: *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, red. M. Bednarz, P. Łabuda, s. 37-50.

⁸ Nie znamy dokładnie miejsca, czasu i okoliczności tego damasceńskiego spotkania. Z relacji Dz wynika, że miało ono miejsce w samo południe. Damaszek jest największym miastem w Syrii. Jest położony ok. 100 km na wschód od Morza Śródziemnego, a zarazem ok. 230 km na północny wschód od Jerozolimy. Według późnej tradycji historycznej nawrócenie miało miejsce ok. 18 km od Damaszku (dzisiejsze Kokab) – tego zdania są W. Szczepański, B. Meistermann, P. Jalabert, W. Chrostowski. Innego zdania są J. Renié oraz J. Nasrallah, którzy za miejsce spotkania podają znajdujący się dawniej w odległości 2 km od wschodniej bramy Damaszku Bab Kisan (E. Dąbrowski, *Dzieje ...*, s. 300-301).

⁹ Św. Paweł Apostoł nosił dwa imiona Hebrajskie Szaweł czyli Saul, co się tłumaczy „oczekiwany” oraz rzymskie Paulus czyli Paweł. Zwyczaj nadawania dwóch imion spotykamy zwłaszcza w diasporze. (A. Paciorek, *Paweł Apostoł ...*, t. 1, s. 19).

¹⁰ Tars to ważne miasto portowe, z uniwersytetem – leży na terenie Azji Mniejszej, w Cylicji. Kraina ta znajduje się obecnie na obszarze Turcji.

¹¹ Pochodząc z diaspyry żydowskiej należał to tak zwanej grupy hellenistów, a więc Żydów, którzy na co dzień posługiwali się językiem greckim. Przynależał do świata wielkiej kultury

młodszy od Jezusa¹². Pochodził z pokolenia Beniamina (Flp 3, 5; Rz 11, 1)¹³. Z urodzenia posiadał obywatelstwo rzymskie (Dz 22, 25-29; także Dz 16, 37n; 23, 27), co będzie nie bez znaczenia w podejmowanych w przyszłości misjach apostołskich¹⁴. Paweł jest człowiekiem trzech kultur: pochodzenie żydowskie, język grecki, obywatelstwo rzymskie. Wraz z rodziną, będąc w młodym wieku przeprowadził się do Jerozolimy. Wg Dz 23, 16-22 w Jerozolimie mieszkała również siostra Pawła Apostoła wraz z rodziną. Tam uczył się pod kierunkiem Gamaliela¹⁵. Był wiernym i gorliwym Żydem od wczesnej młodości (Ga 1, 13-14;

greckiej, a zarazem był nieprzejednanym konserwatystą. (S. Fausti., *Dzieje ...*, t. 1, s. 503). Paweł w 2 Kor 11, 22 nazywa siebie „Hebrajczykiem”, a w Flp 3, 5 „Hebrajczykiem z Hebrajczyków”, może to wskazywać na to, że jego rodzice od niedawna byli emigrantami. Tego zdania jest św. Hieronim (*A. Paciorek, Paweł Apostoł ...*, t. 1, s.17-18); O związkach Pawła z tradycją żydowską i faryzejską zob.: P. Łabuda, *Paweł – prawdziwy Izraelita*, w: *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, red. M. Bednarz, P. Łabuda, s. 23-36;

¹² W. Chrostowski, *Św. Paweł ...*, s. 26.

¹³ Z pokolenia Beniamina pochodzili również Saul i Jeremiasz (W. Chrostowski, *Św. Paweł ...*, s. 30)

¹⁴ Posiadanie obywatelstwa rzymskiego zapewniało Pawłowi opiekę praw rzymskich, ułatwiało podróże apostołskie prawie po całym imperium rzymskim oraz broniło w znacznej mierze przed Żydami. Bycie obywatelem Rzymu dawało przywilej noszenia białej togi, używania potrójnego imienia, bierne prawo wyborcze, ochronę przed karami cielesnymi, możliwość apelacji w wyrokach sądowych do wyroku cezara, ułatwiało nabywanie czy dziedziczenie; Szerzej zob. W. Stegman, *War der Apostel ein römischer Bürger?*, ZNW 78(1987), s. 200-229.

¹⁵ Gamaliel był największym nauczycielem żydowskim tego czasu. Nie jest nazywany tak jak inni tytułem *rabbi* (mój nauczyciel, mistrz), lecz określeniem *rabbani* (nasz mistrz). Gamaliel staje w obronie apostołów (Dz 5) postawionych przed Sanhedrynem i poucza nawet arcykapłana. Jest faryzeuszem zachowującym Prawo, ale o otwartym umyśle.

Flp 3, 5-6; Dz 26, 5-6). Został jednym z faryzeuszów (Dz 26, 5; Flp 3, 5; zob. także Dz 22; Ga 1, 14). Paweł był niezony (1 Kor 7, 7). Zajmował się wyrobieniem namiotów (Dz 18, 3), przez co przynależał do średniej klasy¹⁶.

Nie posiadamy żadnych informacji, by Szaweł spotkał Jezusa przed Jego Męką. Zarówno Paweł, jak i pozostali autorzy Nowego Testamentu milczą na ten temat. Nie znajdziemy również takiej informacji w tekstach pozabiblijnych. Zapewne, gdyby wcześniej spotkał Jezusa, wtedy gdy nie zgadzał się z tą „drogą” (ὁδός)¹⁷, wspomniałby o tym. Prawdopodobnie Paweł przybył do Jerozolimy ok. 22-25 r., czyli w okresie życia ukrytego Jezusa¹⁸. Środowisko życia Szawła było

Dopuszcza, fakt, że Bóg może działać poza granicami Izraela; Szerzej na temat Gamaliela zob. A. Grabner-Haider, *PSB*, k. 370; P. Cz. Bosak, *Słownik – konkordancja osób Nowego Testamentu*, s. 105; X. Léon – Dufour, *SNT*, s. 268; K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s. 14n; Prawdopodobnie Paweł rozpoczął naukę ok. 5 lub 10 roku życia w zależności od tradycji faryzejskiej. Po skończeniu 13 lat został posłany na dalszą naukę, by móc osiągnąć biegłość w nauczaniu Prawa (Ga 1, 14). (na podstawie *KHKNT*, s. 291)

¹⁶ R. Sieroń, *Paweł z Tarsu jako prekursor chrześcijańskiej pedagogiki pracy*, Kraków 2021, s. 52-54, <https://doi.org/10.15633/9788374389792.04>.

¹⁷ Pojęcie *droga* (ὁδός) było powszechnie stosowane w określeniu tożsamości grupy, która wierzyła, że tylko ona jedna podąża drogą sprawiedliwości. W ten sposób nazywali siebie, np. eseneicy w Qumran. W NT w odniesieniu do chrześcijan określenie to występuje wyłącznie w Dziejach Apostolskich (Dz 9, 2; 18, 25-26; 19, 9.23; 22, 4; 24, 5.14.22) zawsze w perykopach związanych z osobą Pawła. (W. S. Kurz, *Dzieje...*, s. 155; E. Dąbrowski, *Dzieje...*, s. 299); *Droga* to nie tyle moralność, zbiór praw, lecz styl życia. (S. Fausti, *Dzieje...*, t. 1, s. 503. Terminem *ὁδός* określali samych siebie pierwsi chrześcijanie. W oczach innych Żydów uchodzili z jedną z żydowskich szkół i sekt. Żydzi nazywali ich *nacratim* albo *nocrim*. (*KŻNT*, s. 400).

¹⁸ W. Chrostowski, *Święty Paweł ...*, s. 35.

hermetycznie zamknięte na otoczenie¹⁹. Może to poniekąd tłumaczyć, dlaczego nie był zainteresowany Jezusem i Jego nauczaniem.

Szaweł prześladował uczniów Jezusa i Jego naukę (1 Kor 15, 9; Flp 3, 6; Ga 1, 13.23). Co więcej uważał to za zagrożenie dla wiary. Traktował jako sektę. Stawał w swojej gorliwości²⁰ w obronie Boga, w obronie monoteizmu żydowskiego. Przekonany o właściwości swego postępowania robił więcej niż inni (Dz 26, 9)²¹. Mimo to, nikt nigdy nie oskarżył Apostoła o przelanie krwi zarówno wśród Żydów, jak i chrześcijan. Niektórzy wyciągają na tej podstawie błędny wniosek, że Apostoł wyolbrzymia swoje prześladowania, które wcale nie były tak drastyczne i ograniczały się jedynie do słownych wystąpień przeciwko

¹⁹ „*Współczesnym odpowiednikiem jest Mea Szearim (dzielnica ortodoksyjnych Żydów we współczesnej Jerozolimie) żyjąca własnym życiem i w ogóle niepodatna na jakiegokolwiek wpływy z zewnątrz.*” (W. Chrostowski, *Święty Paweł ...*, s. 35).

²⁰ O jego gorliwości świadczy choćby to, że nie ograniczał się do prześladowań na terenie Jerozolimy czy najbliższej okolicy, ale prosi o listy polecające, by udać się do Damaszku i tam dopaść tych chrześcijan, co się tam ukryli. Por. Dz 9, 1-2.

²¹ Zdaniem komentatorów żydowskich Szaweł był prawdopodobnie członkiem Sanhedrynu w momencie śmierci Szczepana (Dz 7, 58), a potem pełnił funkcje prokuratorskie z jego ramienia. Ma o tym świadczyć: głosowanie za karą śmierci (Dz 26, 10n), biegła znajomość Prawa i szybki awans społeczny (Ga, 1, 14). (szerzej na temat związku Pawła z Sanhedrynem zob. *KŻNT*, s. 394-395, 401, 475, 487, 736). Jako ten, którego społeczność Izraela uznała za apostatę, który bardzo im szkodził wymazano jego imię z oficjalnej pamięci narodowej (por. Ps 34(33), 18) i nie jest wspominany wprost w Talmudzie, który przecież wymienia imię Jezusa, ani w żadnym innym ówczesnym źródle żydowskim (*KŻNT*, s. 736).

chrześcijanom w synagogach. Takiemu rozumieniu sprzeciwia się jednak użyty czasownik (*διώκω*), który oznacza coś więcej niż tylko wystąpienia słowne²².

Szaweł nie doszedł do wiary w Chrystusa na drodze ewolucji, dojrzewania, czy spokojnego odkrywania prawdy o Chrystusie i Jego nauce. W duszy Pawła nie dokonywały się żadne walki, nie przeżywał żadnych kryzysów wewnętrznych. Sam z siebie nie był przygotowany na przyjęcie chrześcijaństwa²³. Dla gorliwego wyznawcy judaizmu najtrudniejsze było uznanie za Mesjasza tego, który umarł ukrzyżowany (Pwt 21, 22-23). Jak ten, który był przeklęty, a więc odrzucony i godny wszelkiej pogardy miałby być błogosławionym i namaszczone? Tę prawdę przekazywaną przez chrześcijan uważał za nedorzeczną i sekciarską naukę będącą zagrożeniem dla wiary w prawdziwego Boga. Ponadto, jak każdy pobożny Żyd, Szaweł wierzył, że Bóg jest jeden, przeto Jezus będąc człowiekiem i to w dodatku odrzuconym, wzgardzonym i przeklętym nie może być Bogiem. Tak sądził do owego dnia, kiedy objawienie się Zmartwychwstałego Chrystusa powywracało wszystko, dokonało przewartościowania, udzieliło niespodziewanych odpowiedzi, które były dla niego samego wstrząsem.

Z postawą Szawła wobec wyznawców Chrystusa po raz pierwszy spotykamy się podczas kamienowania Szczepana (Dz 7, 54 – 8, 1). Wówczas nie bierze on jeszcze czynnego udziału, ale zgadza się na to postępowanie akceptując

²² A. Paciorek, *Paweł Apostoł ...*, t. 1, s. 21.

²³ Tego zdania jest większość egzegetów katolickich. Szerzej zob. B. 1*Saint Paul ...*, w: *SN*, 2, s. 69-97; niektórzy egzegeci jak E. Renan, J. Weiss, E. Meyer, E. Benz uważają Pawła za skłonny do halucynacji i wizjonerstwa; J. Klausner za epileptyka; inni odmawiają obiektywnej wartości opisom nawrócenia Pawła: E. Stauffer, W. Prentice, M. Goguel. Na podstawie K. Romaniuk, *Wokół Ewangelii ...*, s. 345-351.

je w duchu (Dz 7, 58; 8, 1; 22, 19n)²⁴. Kilka lat później podczas prześladowania Kościoła jerozolimskiego pełni już aktywną rolę. Był bardzo wrogo nastawiony do uczniów Chrystusa i pełen nienawiści (Dz 8, 3; 22, 4; 26, 10b-11). Szaweł był przekonany, że chrześcijanie niszczą religię ojców i kulturę, w której wzrastał. Powodu tej wielkiej nienawiści nie należy szukać w szkole Gamaliela, ani też w postawie faryzeuszy²⁵.

J. Steinmann nienawiść Szawła upatruje przede wszystkim w jego burzliwym temperamencie i pochodzeniu z diaspory²⁶. Gorliwość w zachowywaniu Prawa (Dz 22, 3n; por. Dz 26, 9-11; 1Kor 15, 9; Ga 1, 13n; 1Tm 1, 13) oraz gorliwość w prześladowaniu wynikała z samej jego natury. Szaweł, a potem Paweł Apostoł, nigdy nie działał połowicznie, lecz wtedy gdy był przekonany o słuszności swojego postępowania, wówczas angażował się całkowicie – całym sobą²⁷.

²⁴ J. Paściak uważa, że Szaweł był za młody, aby brać czynnie udział w kamienowaniu (J. Paściak, *Dzieje Apostolskie*, s. 123; K. Romaniuk zwraca uwagę na zależność wyroku skazującego Szczepana na śmierć od Szawła Nie rozstrzyga jednak czy było to formalne głosowanie czy tylko wewnętrzna aprobata (K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s. 16-17).

²⁵ Gamaliel był przyjaźnie nastawiony do uczniów Jezusa – zob. Dz 5,34-39; Niektórzy faryzeusze byli sympatykami Jezusa – zob. Dz 6, 7; 15, 5;

²⁶ „*Fanatyczna nienawiść wynikała z własnego temperamentu Pawła i może z faktu, że był Żydem z obczyzny. Wyobrażał sobie z wściekłością, czym mogłaby się stać propaganda uczniów Jezusa w Tarsie, w diasporze, jeśli jej pozwolono działać*” – J. Steinmann, *Paweł z Tarsu*, s. 28; „*Był konserwatystą, ponieważ ten, który żyje daleko, pośród świata pogańskiego, prawdopodobnie staje się jeszcze bardziej zaciekle w obronie własnej tożsamości*” (S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 503).

²⁷ K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s. 18-20; por. KPNT (Flp 3,5n); por. S. Fausti, *Dzieje ...*, s. 503.

Według K. Romaniuka niechęć Szawła do chrześcijaństwa ma swoje źródło w odmienności poglądów na osobę i działalność Mesjasza²⁸. Dla Szawła było nie do pogodzenia uznanie ukrzyżowanego człowieka (Jezusa) za Mesjasza i Syna Bożego. „Uznanie ukrzyżowanego za Mesjasza było wielkim bluźnierstwem. Dlatego Paweł rzucił się w wir działalności prześladowczej, sądząc, że walczy o honor znieważonego Boga”²⁹. W Prawie, którego gorliwym wyznawcą i zwolennikiem był Szaweł, napisano bowiem, że powieszony jest przeklęty przez Boga (Pwt 21, 22-23).

Sumując, zarówno w postępowaniu Pawła, jak również w jego temperamencie i osobowości, nie było niczego, co w jakikolwiek sposób mogłoby przygotować bądź wpłynąć na spotkanie ze Zmartwychwstałym Chrystusem w drodze do Damaszku³⁰. Inicjatywa leżała więc wyłącznie po stronie Boga.

²⁸ Żydzi oczekiwali Mesjasza politycznego, będącego wybawcą Izraela. Idea cierpiącego i umierającego Mesjasza w środowiskach ortodoksyjnego judaizmu była trudna do przyjęcia. Zob. K. Romaniuk, *Święty Paweł...*, s. 19-20.

²⁹ E. Szymanek, *Wykład Nowego Testamentu*, s. 248; por. J. Steinmann, *Paweł z Tarsu*, s. 28.

³⁰ J. Steinmann: „*Wiara nie mogła narodzić się spontanicznie z pełnej wyższości pogardy, jaką Paweł miał dla Jezusa. Pawła trzeba było zmusić, powalić na ziemię i zmiażdżyć*” (J. Steinmann, *Paweł z Tarsu*, s. 34n; K. Romaniuk: „*W duszy Pawła nie dokonywały się żadne walki, przyszły apostoł nie przeżywał żadnych kryzysów wewnętrznych i wcale nie był przygotowany na przyjęcie chrześcijaństwa*” (K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s. 34n.). Podobnego zdania jest S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 504.

1.2 Relacje o chrystofanii damasceńskiej – egzegeza i implikacje teologiczne

Chrystofania pod Damaszkiem stanowi punkt zwrotny w życiu Pawła. Doniosłość tego spotkania podkreśla Łukasz, który trzykrotnie zamieścił w *Dziejach Apostolskich* relacje o tym wydarzeniu (Dz 9, 1-19; 22, 3-21; 26, 4-23). Sam Paweł kilkakrotnie w swoich listach powraca do tego wydarzenia bezpośrednio lub czyniąc tylko aluzje do tego spotkania (Ga 1, 11-17; 1 Kor 9, 12; 15, 3-11; 2 Kor 4, 5-6; Flp 3, 5-8).

Nie jest przypadkowe miejsce umieszczenia relacji o spotkaniu Zmartwychwstałego Chrystusa z Pawłem w *Dziejach Apostolskich*:

- pierwsza z nich znajduje się na początku powołania (Dz 9),
- druga, kiedy Paweł udaje się do Jerozolimy (Dz 22),
- a trzecia wówczas gdy musi wyruszyć do Rzymu (Dz 26)³¹.

Wydarzenie pod Damaszkiem jest przełomowym faktem w dziejach pierwotnego Kościoła. Nastąpiło ono prawdopodobnie między 34 a 36 r³². Pośród relacji o tym spotkaniu zamieszczonych przez autora *Dziejów Apostolskich*, pierwsza z nich to sprawozdanie historyczne (Dz 9, 1-19), dwie pozostałe to fragmenty mów apologetycznych św. Pawła wygłoszonych, wobec Żydów w świątyni (Dz 22, 3-16) oraz prokuratora Festusa i króla Agryppy II w Cezarei (Dz 26, 9-18). Biorąc pod uwagę wszystkie trzy relacje można na ich podstawie dokonać rekonstrukcji tego damasceńskiego wydarzenia³³. Mimo, że dotyczą one

³¹ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 500.

³² *Biblia Nawarska* - komentarz do Dz 9, 1-31, s. 639; *KPNT*, t. 1, s. 639.

³³ Komentatorzy nie są zgodni, co do przyznania pierwszeństwa którejkolwiek z tych relacji. E. Dąbrowski zastanawianie się nad tym uważa za bezcelowe. J. Knabenbauer,

tego samego faktu, to jednak przedstawiają go w innym aspekcie i opierają na odmiennych szczegółach³⁴.

W pierwszej relacji Szaweł przedstawiony jest jako „naczynie wybrane” (Dz 9, 15), w drugiej jako „świadek” (Dz 22, 15), a w trzeciej jako „prorok” (Dz 26, 16-18)³⁵. W tym, co stanowi fundament samego wydarzenia, wszystkie te relacje są ze sobą zgodne, różnią się natomiast w szczegółach nie stanowiących istoty samego spotkania.

Przekaz historyczny zamieszczony w Dz 9, 1-19 zawiera najwięcej szczegółów. Jest on przede wszystkim historią nawrócenia. Nie koncentruje swojej uwagi na powołaniu i misji Apostoła, a jedynie delikatnie ją zapowiada. Łukasz sam jest narratorem. Relacja obejmuje dwie części: widzenie Szawła – Jezus jest główną osobą (w. 1-9) oraz przekaz o Ananiaszu i chrzcie (w. 10-19). Wydarzenie opisane jest z dwóch perspektyw. Słowo „jeszcze” (ἔτι) rozpoczynające opis tego

F. Prat, J. B. Belser, E. Jacquier, P. Gächter uważają relację z Dz 26 za efekt połączenia dwu poprzednich wersji z Dz 9 i Dz 22; K. Lake oraz K. Pieper, C. Lattey za relację Pawła uznają rozdz. 26 (E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie*, w: *BL*, s. 501).

³⁴ Zainteresowanie osobą Pawła i jego spotkaniem pod Damaszkiem jest bardzo duże wśród biblistów. Często komentują samo wydarzenie, jak również podejmują refleksję nad poszczególnymi perykopami dochodząc do różnorodnych wniosków. Jedni odmawiają historyczności przekazu widząc w tym legendę (*W. Prentice, St. Paulu's Journey ...*, *ZNW* 46 (1955)). Inni kwestionują samo wydarzenie spotkania sprowadzając wszystko do psychologicznej ewolucji, jaka dokonała się w Pawle (S. Schlumberger, *Saul renversé ...*, *Foi et Vie* 4 (1995), s. 61-74). Niektórzy widzą tu tylko i wyłącznie przeżycie wewnętrzne (K. Czech, *Zachęty etyczne ...*, s. 17)), doświadczenie ekstatyczne (A. F. Segal, *Paul the Convert*, s. 34-71), mistycyzm żydowski (J. Ashton, *La religione ...*, s. 105-191; 237-310).

³⁵ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 255.

wydarzenia jest bezpośrednim nawiązaniem do śmierci Szczepana i prześladowań, stanowi dalszy ciąg z Dz 8, 3. W celu przedstawienia postępowania Szawła Łukasz używa bardzo mocnych słów: sianie grozy, żądza zabijania, wiązanie i prowadzenie do więzienia (w. 1-2). Grecki tekst (w. 1) jeszcze mocniej podkreśla nastawienie Pawła: *ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου* (*dyszząc groźbą i zabójstwem*), to znaczy jak człowiek napełnia się powietrzem oddychając, tak Paweł wdychał grozę i chęć zabijania. Napełniał swoje wnętrze, a więc swoje myśli i swoją wolę pragnieniem zabijania chrześcijan³⁶. Był tym pragnieniem całkowicie zawładnięty (Dz 22, 4-8; 26, 9-15; Ga 1, 13; Flp 3, 5-6; 1 Tm 1, 13-16). Nieustannie się tym karmił. Powodem takiego działania nie była jego złośliwość czy przewrotność serca, lecz gorliwość względem Boga. Gorliwość religijna może stać się źródłem wielkiego zła. Od gorliwości do fanatyzmu i nieprzejednania nie jest daleko³⁷. Szaweł jest tego przykładem, że „człowiek może znać doskonale wszystko, wszystko spełniać idealnie i w imię dobra zabijać innych. To jest gorliwość, która jest zabójcza. To właśnie z miłości do prawdy zostały złożone wszystkie ofiary ludzkie, dla prawdy, dla idei, dla religii, dla ortodoksji”³⁸.

Szaweł prześladowając chrześcijan nie tylko uczestniczy w nich i wypełnia polecenia swoich przełożonych, ale sam z własnej inicjatywy zabiega o wyniszczenie jak największej liczby chrześcijan (w. 2) prosząc arcykapłana o listy polecające do synagog w Damaszku, gdzie prawdopodobnie schroniła się

³⁶ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 503.

³⁷ Najgorsze zło jest owocem gorliwości – szerzej zob. S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 159.

³⁸ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 158.

wielka liczba chrześcijan³⁹. Wydarzenie pod Damaszkiem rozegrało się nagle i w bliżej nie określonym miejscu⁴⁰. Towarzyszyło mu światło, które pochodziło z nieba i zewsząd otoczyło Pawła (w. 3). Światło jest stałym elementem teofanii, wskazuje na chwałę Bożą i jest symbolem bóstwa⁴¹. Wrażenie jakiego Szawel doznał było tak silne, że został powalony na ziemię (w. 4)⁴².

Dwukrotne wezwanie po imieniu: *Szawle, Szawle*, przypomina wezwania znane ze Starego Testamentu skierowane do osób, wobec których Bóg miał szczególne plany: wybrał ich i posłał ze szczególną misją. Dotyczy to Abrahama,

³⁹ Zdaniem niektórych komentatorów arcykapłan wydając pełnomocnictwo przekracza terytorialny zasięg swoich kompetencji. F. Gryglewicz zwraca uwagę na fakt, że im dalej od Jerozolimy, tym mniej liczone są nakazami i władzą arcykapłana (F. Gryglewicz, *Egzegeza Dziejów Apostolskich (rozdz. 9-12)*, w: *MPWB*, s. 136). Nie zgadza się z tym K. Romaniuk, który uważa, że arcykapłan występuje to w roli przełożonego Sanhedrynu, który w niektórych sprawach religijnych obejmował swoją jurysdykcją nie tylko Palestynę, lecz także Żydów zamieszkałych na terenie całego imperium rzymskiego (K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s. 21n. Władza Sanhedrynu obejmowała również prawo do ekstradycji (1 Mch 5, 21) – *Biblia Nawarska*, s. 639; Urzędującym kapłanem nie był już wtedy Kajfasz, którego znamy z Ewangelii, ale Jonatan – jeden z synów Annasza I, który sprawował ten urząd przez okres zaledwie kilku miesięcy (36-37 r.) – E. Dąbrowski, *Dzieje ...*, s. 299; „*Najprawdopodobniej Paweł otrzymał od sanhedrynu listy, które miały przestrzec władze synagogalne w Damaszku oraz zachęcić do podjęcia represji przewidzianych rabinackim prawem (chłosta, wyłączenie, wygnanie)*” (A. Paciorek, *Paweł Apostoł ...*, t. 1, s. 22).

⁴⁰ Zob. przypis 8.

⁴¹ X. Léon – Dufour, *STB*, s. 959nn; E. Szymanek, *Wykład ...*, s. 248; F. Gryglewicz, *Egzegeza ...*, s. 138.

⁴² „*Paweł, który widzi światło i słyszy głos, doświadcza owej słabości, kruchości Boga, która przeczy jego idei Boga mocnego, agresywnego, który sam narzuca swoją prawdę, swoją obecność, zabijając*” - S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 159.

Jakuba, Mojżesza czy Samuela (Rdz 22, 11; Rdz 46, 2-3; Wj 3, 4; 1 Sm 3, 7-10)⁴³. W słowach: *Szawle, Szawle, dlaczego mnie prześladujesz?* (w. 4-5) Jezus stawia mu zarzut i utożsamia się z prześladowanymi. Paweł przeżył wtedy najistotniejszą cechę Kościoła – więź z Chrystusem. W jednym momencie zrozumiał, iż istnieje misterium sprawiające, że uczniowie Chrystusa stanowią Jego Ciało i są głęboko i nierozdzielnie z Nim zjednoczeni⁴⁴. Zapewne to utożsamienie się Jezusa z prześladowanymi jest podstawą nauki św. Pawła o mistycznym ciele Chrystusa (1 Kor 6, 15.17; 10, 17n; 12, 12-28; Rz 14, 4n; Ga 3, 28; Ef 1, 22n; 2, 1; 4, 11-16; 5, 23; Kol 1, 24; 2, 19n)⁴⁵. Wydaje się, że efektem tego są także licznie obecne w listach takie zwroty jak:

- *ἐν Χριστῷ*, tj. *w Chrystusie* (1 Tes 4, 10; 5, 1-10; Rz 6, 2.7.18.23; 12, 3-6; 1 Kor 6, 5-20; 7, 26; 2 Kor 6, 14; Ef 1, 3-14; 4, 25; 5, 8; Kol 3, 1; Flp 1, 29; 2 Tm 1, 6

- *ἐν κυρίῳ*, tj. *w Panu* (1 Kor 4, 17; 7, 10-12.39; 15, 58; 16, 19; 2 Kor 2, 12; 8, 19; Rz 6, 23; 14, 14; 16, 2. 8. 12-13.18.20.22.24; Flp 2, 24.29; 3, 1; 4, 1; Kol 2, 6; 3, 18; 4, 17; Ef 4, 1.17; 5, 8; 6, 10; Ga 5, 10).

Pytanie Pawła o tożsamość objawiającego się: *kto jesteś, Panie? τίς εἶ, κύριε* (w. 5) jest zrozumiałe z tej racji, że Szaweł nie widział Jezusa nigdy przedtem. Nie znał go osobiście i dlatego nie mógł wiedzieć, kim On jest. Mimo tego, że Szaweł nie znał Jezusa, nazywa Go Panem, prawdopodobnie pod wpływem widzenia

⁴³ W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, s. 157.

⁴⁴ E. Szymanek, *Wykład ...*, s. 248; por. Kol 1, 18; Ef 1, 22-23).

⁴⁵ „Jezus aż po dziś dzień znosi cierpienia zadawane Jego Ciału to jest Kościołowi” – św. Beda, *Komentarz do Dziejów Apostolskich 9, 4* – cyt. za *Biblia Nawarska*, s. 639.

i towarzyszących mu znaków (światło). Jezus podaje mu swoje imię (w. 5). Słowa: *Ja jestem*, gr. ἐγώ εἰμι (w. 5) są typową formułą objawiającą Bożą rzeczywistość (Łk 21, 8; 22, 70; 24, 39; J 6, 20.35). Szawel słysząc odpowiedź doznał podwójnego wstrząsu:

- Po pierwsze, wiedział, że Jezus nie żył i jako ukrzyżowany jest przeklęty (Pwt 21, 22-23; Ga 3, 13). Dlatego był przekonany, że nie mógł być Mesjaszem jak głoszą chrześcijanie.
- Po drugie, teraz stał się naocznym świadkiem Zmartwychwstałego Jezusa (1Kor 15, 4-8).

W w. 6 użyta zostaje strona bierna: *tam ci powiedzą, co masz czynić* λαληθήσεται σοι ὃ τί σε δεῖ ποιεῖν. W ten sposób zostaje podkreślone, że ludzie ci nie mówią od siebie, ale to Bóg mówi poprzez nich⁴⁶.

Widzimy wielką oszczędność słów. Jezus niewiele o sobie mówi. Nie wygłasza wielkiej przemowy, w której by uzasadniał swoją godność, bóstwo i wszystko z tym związane. Pozwala Pawłowi samemu to odkryć. Światło z nieba, słowa, głos, widok Zmartwychwstałego, a przy tym znajomość Pism ze strony Szawła pozwalają dopełnić reszty obrazu i w konsekwencji w Duchu Świętym ujrzeć całą prawdę. Jezus prowokuje Pawła do postawienia w swoim sercu pytania o to, kim jest i znalezieniu na nie odpowiedzi. Nie daje gotowej odpowiedzi pozwalając na lenistwo, lecz prowokuje do wysiłku dając tyle ile konieczne, by poznanie było pełne. Udzielona łaska pobudza naturę do znalezienia odpowiedzi. Swoją władzą Jezus obejmuje nie tylko wiernych, ale i prześladowców (w. 6).

⁴⁶ *Biblia Nazaretańska. Dzieje Apostolskie*, s. 61.

Drugim powodem wstrząsu jest niezwykle utożsamianie się Jezusa z tymi, którzy byli prześladowani.

Do tej pory Szaweł był przekonany, że jest świetnie wykształcony, zna dobrze Boga i człowieka. Zostaje oślepiiony poznając tajemnicę. Paweł zrozumiał swoją ślepotę – z miłości do Boga prześladował Boga. Przez trzy dni nie widział, nie jadł i nie pił (w. 9). Te trzy dni są nawiązaniem do grobu Jezusa⁴⁷. Tutaj dokonała się śmierć starego człowieka, o której będzie nauczał w swoich listach. Ten grób nie jest miejscem śmierci, bo tam obecny jest Jezus – Pan życia. Potem otrzyma wewnętrzne światło. W tym świetle ujrzy co jest najważniejsze, a co staje się śmieciem⁴⁸. Sam przejrzy, aby pomagać widzieć innym. Zostaną otwarte jego oczy, aby mógł otwierać oczy innym. Dla św. Pawła Zmartwychwstanie było dowodem, że Jezus jest Mesjaszem. Spotkanie z Ukrzyżowanym i Zmartwychwstałym Panem miało charakter zewnętrzny i obiektywny. Paweł starannie oddziela widzenie pod Damaszkiem od innych widzeń mających formę

⁴⁷ „Liczba trzech dni może być zamierzonym nawiązaniem do okresu dzielącego śmierć Jezusa od Jego zmartwychwstania. Fizyczna i duchowa ciemność Szawła jest odpowiednikiem emocjonalnego i duchowego przygnębienia uczniów Jezusa w czasie między Jego śmiercią a zmartwychwstaniem. W tym okresie Szaweł zgłębiał wagę tego, co mu się przydarzyło, i przeprowadzał ponowną ocenę całego życia w nowym świetle. Dostrzegł teraz, że popełnił straszny błąd. Myślał, że pełni wolę Bożą, a w rzeczywistości bluźnił i prześladował Mesjasza Bożego, opierał się Duchowi Świętemu i sprzeciwiał się Bogu (zob. Dz 7, 51; 1 Kor 15, 9; Ga 1, 13; 1 Tm 1, 13). Uświadomił sobie teraz, że jego sprawiedliwość i żarliwość religijna były w rzeczywistości obłudą, arogancją i upartą samowolą. Jednocześnie serce Szawła zdobył Pan”. (W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, s. 160.

⁴⁸ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 507.

przeżyć wewnętrznych (Dz 16, 10; 22, 18-19; 2 Kor 12, 2). Wersety 7-9 świadczą o tym, że nie można również mówić o halucynacjach⁴⁹.

Od tej chwili Szaweł był posłuszny Jezusowi. Zamiast udać się do Damaszku w celu prześladowania chrześcijan, pójdzie tam po pouczenie, a wierni w imieniu Jezusa pokierują jego krokami. Powołanie Pawła, nadzwyczajne w swym początku na skutek bezpośredniej i suwerennej Boskiej interwencji z nieba, zostaje zakorzenione w Kościele. Bóg chciał objawić mu swoją wolę w Kościele i poprzez Kościół posługując się jednym z członków wspólnoty chrześcijańskiej – Ananiaszem. Będzie to miało swoje przełożenie w nauczaniu Pawła i jego postawie, także w interesującym nas zagadnieniu.

Już samo imię Ananiasz jest wymowne. Ananiasz znaczy: „Bóg jest miłosierdziem”⁵⁰. Ananiasz jest pomostem między Pawłem a wspólnotą przez niego prześladowaną. Reprezentuje on cały Kościół⁵¹. Skutkiem wstrząsu, którego doznał Paweł, w jednej chwili zawalił się jego wewnętrzny świat. Podstawowa teza Prawa dotycząca zgorszenia krzyża (Pwt 21, 22-23) runęła podczas tej wizji i w tym momencie cała treść orędzia głoszonego przez uczniów Chrystusa stała się możliwa do przyjęcia. Paweł w ciągu tych trzech dni, rozważał swoje osobiste przeżycie i zaczął się modlić, bo uznał boski charakter Jezusa i Jego władzę nad

⁴⁹ KPNT, t. 1, s. 639.

⁵⁰ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 508.

⁵¹ „Kościół jest wspólnotą chrześcijan, która otwiera się na tych, którzy są daleko, na nieczystych, prześladowców, grzeszników. Droga jaką musi przejść Ananiasz – wahanie, strach, opór w stosunku do tego, co mu kazano zrobić – reprezentuje w tym momencie cały dramat Kościoła” (S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 509).

sobą (w. 11). Modlitwa jest więc potwierdzeniem prawdziwości zmiany jaka zaszła w Szawle, który modląc się uwierzył i wzywał Chrystusa.

Po tym czasie Jezus posłał do niego Ananiasza (w. 10n), który prawdopodobnie należał do grona tych, którzy znali Jezusa osobiście⁵². Ananiasz, w przeciwieństwie do Szawła, został wezwany przez Zmartwychwstałego Pana po imieniu, ale tylko jeden raz. U św. Łukasza podwójne wymienienie imienia przez Jezusa jest wyrzutem (Łk 10, 41-42; 13, 34; 22, 31-32)⁵³. Ananiasz na wezwanie Boże odpowiada: *Jestem, Panie* podobnie jak wybrańcy Starego Testamentu (Rdz 42, 2; Wj 3,4; 1 Sm 3, 4; Iz 6, 8). Ananiasz początkowo opierał się (w. 13n) przypominając całe zło wyrządzone przez Szawła i jego zamiary z jakimi w sercu wyruszył do Damaszku. Ananiasz ustąpił dopiero po uzasadnieniu polecenia i informacji o przyszłej misji Pawła, która dotyczy wszystkich ludzi nie wyłączając pogan (w. 15n). Na określenie chrześcijan zostaje użyty termin „święci” (ἁγίοις)⁵⁴.

Szawel przestał być prześladowcą. Stał się najlepszym narzędziem Jezusa – „naczyniem wybrania” (σκεῦος ἐκλογῆς). Stał się tym, który zawiera w sobie, także w swoim ciele, Chrystusa, którego zanieśie innym. Paweł jest cały oddany Jezusowi

⁵² F. Gryglewicz, *Egzegeza ...*, s. 137.

⁵³ W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: *KKPS*, s. 161.

⁵⁴ „Bóg jest święty (Iz 6, 3). Terminem tym są również objęci ci, co mu się poświęcają. W ST odnosi się do narodu wybranego. W NT powszechnie tak określano chrześcijan najpierw w Palestynie (Dz 9, 13.32.41; Rz 15, 26.31; 1 Kor 16, 1.15; 2 Kor 8, 4; 9, 1.12), później we wszystkich Kościołach (Rz 8, 27; 12, 13; 16, 2.15; 1 Kor 6, 1n.; 14, 33; 2 Kor 13, 12; Ef 1, 15; 2, 19; 3, 18; 4, 12; 5, 3; 6, 18; Flp 1, 1; 4, 21n.; Kol 1, 2.4; 1 Tm 5, 10; Flm 5, 7; Hbr 6, 10; 13, 24). W Apokalipsie tym terminem określani są męczennicy (Ap 5, 8; 8, 3).” Dane za *Biblia Jerozolimską* – komentarz do Dz 9, 13.

i wypełniony Nim (Ga 2, 20). Z Jego imieniem pójdzie do pogan, królów⁵⁵ i do Żydów (w. 15). Towarzyszyć temu będą cierpienia znoszone dla imienia Jezusa. Paweł, do tej pory prześladowca, będzie od tej chwili prześladowany z powodu miłości do Tego, którego wcześniej prześladował (Dz 14, 19; 16, 19-24; 21, 30-33; 28, 16-31; Rz 8, 18; 1 Kor 4, 10-13; 2 Kor 1, 2-11; 4, 7-14; 6, 4-10; 11, 23-28; Flp 3, 7-11; Kol 1, 24; 2 Tm 2, 8-13). Wiarygodność Pawła, jako świadka zmartwychwstałego Chrystusa nie może opierać się na pogłoskach, ale na tym co widział i słyszał (Łk 7, 22; Dz 4, 20; 22, 15; J 3, 32; 1 J 1, 3; 1 Kor 9, 1).

W wersie 17 pojawia się gest „nałożenia rąk”, który towarzyszy przekazaniu Ducha Świętego. Ponadto zostaje użyty czasownik: *ἀναβλέψης*, tj. *widzieć na nowo*, który znaczy również „spojrzeć w górę”, „spoglądać w twarz, prosto w oczy”⁵⁶. To, że po modlitwie i nałożeniu rąk najpierw Paweł otrzymuje Ducha Świętego, a następnie odzyskuje wzrok wskazuje, że idzie tu bardziej o odzyskanie duchowego wzroku, co jest skutkiem obecności i działania Ducha Świętego. Określenie: *z oczu spadło mu coś, jakby łuski ἀπέπεσαν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ὡς λεπίδες* (w. 18) może by rozumiane jako opadnięcie duchowej zasłony (2 Kor 3, 12-16) nie pozwalającej dotąd Szawłowi zrozumieć Jezusa, ani Jego nauki⁵⁷. Paweł otrzymuje Ducha Świętego, odzyskuje wzrok ducha i zostaje ochrzczony (w. 17-18). W ten sposób dokonuje się jego duchowe zmartwychwstanie. Przeszedł ze śmierci do życia. Z grzechu do *wolności dzieci Bożych* (por. Rz 8, 14-25). Trzeba

⁵⁵ Ci wspomniani królowie to Herod Agryppa II oraz cesarz Neron – za F. Gryglewicz, *Egzegeza ...*, s. 137.

⁵⁶ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 1, s. 508; Z. Abramowiczówna, *Słownik Grecko-Polski* (ἀναβλέψω, ἀναβλέψις).

⁵⁷ F. Gryglewicz, *Egzegeza ...*, s. 137.

było czasu, aby zrodziło się zaufanie do nowego ucznia, a zarazem świadka Zmartwychwstania, posłanego z misją głoszenia Słowa. Przyjęcie Pawła przez pierwszych chrześcijan znacznie ułatwił Barnaba (Dz 9, 27).

Druga relacja Łukaszowa dotycząca wydarzenia pod Damaszkiem to zarazem pierwsza mowa apologetyczna św. Pawła, która zostaje wygłoszona przed tłumem żydowskim zgromadzonym w jerozolimskiej świątyni (Dz 22, 3-21). Mowa ta pojawia się w kontekście oskarżenia Pawła o wprowadzenie Greków do świątyni (Dz 21, 28n). W tej relacji położony został nacisk nie tyle na nawrócenie, co powołanie Pawła. W chwili wygłaszania tych słów Paweł ma ok. 50 lat życia⁵⁸. Apostoł stara się wykazać, że chrześcijanie nie powinni wzbudzać zarówno wrogości Żydów, jak i obaw ze strony Rzymian.

Paweł z wielkim szacunkiem podkreśla swój stosunek do judaizmu (w. 3): wychowanie w Jerozolimie, gorliwość religijną, bycie uczniem Gamaliela, żarliwość w sprawach prawa i zachowywania tradycji ojców. Spotkanie z Chrystusem nie przekreśliło tego wszystkiego, ale nadało właściwy kierunek⁵⁹.

W odniesieniu Dz 22, 3-21 do relacji z Dz 9, 1-19 widoczne są tutaj nowe elementy. Towarzysze Szawła widzieli światło, ale nie słyszeli głosu (w. 9) czyli odwrotnie niż w przekazie z Dz 9, 7, gdy słyszeli głos, ale nic nie widzieli. Łukasz w ten sposób podkreśla tę prawdę, że, ten kto jest świadkiem widzi i słyszy. Skoro towarzyszący Pawłowi albo słyszeli, albo widzieli, to znaczy tyle, że te osoby nie są świadkami Zmartwychwstania Jezusa⁶⁰. Tylko Paweł widzi i słyszy

⁵⁸ E. Dąbrowski, *Dzieje ...*, s. 425.

⁵⁹ E. Dąbrowski, *Dzieje ...*, s. 425.

⁶⁰ W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, s. 372.

Zmartwychwstałego Jezusa pod Damaszkiem i dlatego jest świadkiem Zmartwychwstania. Towarzyszące Pawłowi osoby stają się jedynie świadkami prawdziwości samego spotkania. Ich obecność zaprzecza temu, jakoby Paweł doświadczył jakiegoś tylko wewnętrznego przeżycia bądź, jakiejś formy halucynacji.

Zostaje sprecyzowany moment spotkania – określony dokładny czas: *W drodze, gdy zbliżałem się do Damaszku, nagle około południa otoczyła mnie wielka jasność z nieba.* (w. 6) (Por. 2 Kor 4, 6). Chociaż nie jest wprost powiedziane, że Paweł widział Zmartwychwstałego, bo tekst mówi tylko o ujrzeniu światła, to widzenie wynika ze słów samego Ananiasza (w. 14) oraz z danych zawartych w listach (1 Kor 9, 1; 15, 8; Ga 1, 15-16). W. 11 (*od blasku owego światła*) - *δοξα* to określenie chwały Boga, Jego obecność.

W w. 12 Ananiasz zostaje nazwany człowiekiem, który przestrzega wiernie Prawa i posiada dobrą opinię wśród Żydów. Nie zostaje powiedziane, że jest chrześcijaninem (por. Dz 9, 10n), a jego wizja zostaje tutaj przemilczana. Tym samym zostaje pomniejszona rola Ananiasza. Przez jego usta (w. 14-16) przemawia sam Bóg podobnie jak w Starym Testamencie przemawiał przez usta proroków. Mocniej podkreślone jest, że Apostoł to ten, który widział i słyszał Jezusa (w. 14). Paweł otrzymuje potrójne objawienie: poznanie woli Bożej (Ef. 1, 9-10; 3, 3-5; Kol 1, 9), ujrzenie Sprawiedliwego (Jr 23, 5; 33, 15) i usłyszenie Jego głosu.

Werset 16 zwraca uwagę na chrzest Pawła. Zaakcentowane zostaje samodzielne zanurzenie się w momencie przyjmowania chrztu przez użycie strony zwrotnej (*βάπτισαι, zanurz się*). Cały kontekst: ponaglenie (*νῦν τί μέλλεις, dlaczego teraz zwlekasz?*), wezwanie do działania (*ἀναστάς βάπτισαι wstań,*

przyjmij chrzest), samodzielne zanurzenie połączone z wzywaniem Jezusa dla otrzymania odpuszczenia grzechów (*ἀπόλουσαι τὰς ἁμαρτίας σου ἐπικαλεσάμενος τὸ ὄνομα αὐτοῦ, obmyj się z twoich grzechów, wzywając Jego imienia*) podkreśla wagę tego niepowtarzalnego momentu otrzymania łaski. Aby pójść w Imię Jezusa Paweł musiał stać się jedno z Nim.

W. 17 zwraca uwagę, że Paweł po uwierzeniu w Jezusa nadal przestrzega zwyczajów żydowskich. Paweł przypomina swój powrót do Jerozolimy po trzech latach od nawrócenia. Zanim to nastąpiło, wg danych z Ga 1, 16-18, Paweł najpierw udał się do Arabii, następnie do Damaszku, a dopiero po trzech latach udał się do Jerozolimy. Jezus objawiając się Pawłowi nie czyni tego w celu udzielenia mu jakiejś duchowej pociechy, lecz zapowiada nadchodzące cierpienia, które mają być Jego udziałem⁶¹, a zarazem ekspiacją za dotychczasowe prześladowania, w których z tak wielką gorliwością brał udział. Odtąd Paweł zawsze mówi o Chrystusie. Opowiada swoją historię nie po to, by na siebie zwracać uwagę; nie w tym celu, by przekazać jakąś doktrynę. Apostoł chce pokazać działanie Chrystusa w odniesieniu do swojej osoby. Usiłuje dać przesłanie: jeśli ja będąc prześladowcą zostałem przemieniony podczas spotkania z Nim, to i wy możecie zostać przemienieni wówczas, gdy Go spotkacie wyznając wiarę i przyjmując chrzest. Paweł otrzymał urząd apostołski od samego Chrystusa, zaś jego apostołstwo dotyczy pogan (w. 21) (por. Rz 1, 5; 11, 13; 15, 16.18; Ef 3, 6-8; Kol 1, 25-29; 1 Tm 2, 7).

Paweł zapewne chciałby podzielić się z braćmi (Żydami) tym, co stało się jego udziałem, by ich pozyskać dla Chrystusa. Ponaglenie Jezusa, by szedł do

⁶¹ „Widzimy bowiem, że ci którzy byli bliżej złączeni z Chrystusem, naszym Panem, ci też więcej cierpieli”. (św. Teresa od Jezusa, Twierdza wewnętrzna – cyt. za *Biblia Nawarska* s. 700.

pogan bez ociągania się oszczędza Apostołowi goryczy, daremnego trudu i braku owoców podejmowanego działania. Przemowy Pawła wobec Żydów wywoływały podobną reakcję jak słowa Szczepana (Dz 6, 8-15 oraz Dz 9, 20-23), Powodem może być jego skuteczność argumentacji w rozmowach z Żydami⁶² albo fakt, że nie mogli znieść, że Paweł jako faryzeusz mający takie poważanie i autorytet oraz, jak sądzą niektórzy członek Sanhedrynu, uznał Jezusa i stanął po jego stronie⁶³. W oczach Żydów Paweł stał się zdrajcą i apostatą.

Wyznanie Pawła spotyka się z zainteresowaniem słuchaczy do chwili, gdy powie, że Chrystus powołał go na Apostoła pogan. Wówczas mowa zostaje przerwana i niedokończona z powodu nacjonalistycznie nastawionych Żydów wrogich wobec współpracujących z poganami. Myśl, że poganie mogą uzyskać dostęp do wszystkich obietnic Boga (2 Kor 6, 16-18; Ef 2, 11-13; 3, 2-6; Ga 3, 29; Iz 14, 1; 55, 4-5) dla Żydów była kontrowersyjna. Jak nieczysty poganin, bez obrzezania, miał stać przed Bogiem i być zrównany z Izraelitą?⁶⁴.

⁶² W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, s. 373.

⁶³ Zob. przypis 16.

⁶⁴ Paweł nigdy nie stawiał na jednej płaszczyźnie pogan i Izraelitów. Zawsze odróżniał. W LXX na określenie cudzoziemców znajduje się sześć terminów: *προσήλυτος*, *πάροικος*, *ἀλλογενής*, *ξένος*, *ἀλλότριος* i *ἀλλόφυλος*. Dwa ostatnie mają pejoratywne znaczenie. Słowo *προσήλυτος* nie pojawia się w listach Pawła. Odnosi się do tych przybyszów, którzy zamieszkali w Ziemi Świętej i przyjęli obrzezanie. Prozelita był traktowany jako tubylec, co prawda nie-Izraelita, ale oddany Bogu i społeczności Izraela. Ludzie pochodzący z narodów poza Ziemią Świętą w listach Pawłowych nazywani są *πάροικοι* (Ef 2, 19) lub *ξένοι* (Ef 2, 12.19). Bogu miły jest każdy poganin, który zwraca się do Niego. Po przyjściu do Jezusa obrzezani i nieobrzezani, pomimo różnych obietnic i powołań tworzą jedno ciało (Rz 15, 8-13; Ef 4, 4). Jedyne Bóg jest Bogiem wszystkich ludzi (Rz 3, 29). Paganie dzięki krwi Mesjasza stali się współobywatelami i domownikami (Ef 2, 19) Boga. Należy to dobrze rozumieć. Nieobrzezani ludzie z różnych narodów zostają przez Chrystusa „wszczepieni”

Rozbieżności pomiędzy Dz 22, 9 a Dz 9, 7 można zrozumieć biorąc pod uwagę sytuację w jakiej się znalazł Paweł kiedy oskarżano go o wprowadzenie Greków na teren świątyni. Podsunęło to Pawłowi „niejedną tonację, której próżno szukalibyśmy w historycznym opisie Łukasza [Dz 9]”⁶⁵.

Trzecia relacja Łukaszowa to zarazem trzecia mowa apologetyczna (Dz 26, 4-23). Wygłoszona zostaje wobec króla Agryppy II i prokuratora Festusa. Miała ona miejsce dwadzieścia kilka lat po chrystofanii damasceńskiej⁶⁶. Paweł nie tyle broni swojego działania, co raczej oznajmia wypełnienie się Pism w osobie Jezusa Chrystusa⁶⁷. W Dz 26 zostaje ukazane ścisłe powiązanie między nawróceniem a powołaniem Pawła⁶⁸.

Paweł mimo narodzin w obcym kraju jest obywatelem Jerozolimy dzięki wychowaniu i studiom odbytym u ortodoksyjnego faryzejskiego nauczyciela (w. 3) cieszącego się wielkim autorytetem i poważaniem. Wersy 4-8 referujące fragment życia św. Pawła świadczą o jego szczerym przywiązaniu do judaizmu – wierności i gorliwości.

do narodu wybranego (stają się uczestnikami w Bożych obietnicach), ale nie stają się przez to synami Izraela. Dzieje się tak, jak np. z gruszą wszczepioną w wierzbę. Będzie ona korzystała z soków z wierzby, ale zachowa swą odrębność. Wszczepienie nie spowoduje, że grusza stanie się wierzbą. Paweł nigdy nie mówi, że dzięki wszczępieniu byli poganie stali się tacy sami jak synowie Izraela. Stają się bliscy, ale nie tacy sami; Szerzej zob. *Biblia Nazaretańska. Dzieje Apostolskie*, s. 145-155.

⁶⁵ E. Dąbrowski, *Dzieje ...*, s. 424n.

⁶⁶ Dokładnie dwadzieścia cztery lata (E. Dąbrowski, *Dzieje ...*, s. 446).

⁶⁷ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 260; *KPNT*, t. 1, s. 704.

⁶⁸ C. Burchard, *Der dreizehnte Zeuge*, s. 109- 113.

Szczególnie podkreśla to w. 5: *żyłem jako faryzeusz* (ἔζησα Φαρισαῖος) w którym zostaje użyty aoryst nadając słowom Pawła głębszego sensu. *Żyłem jako faryzeusz* nie znaczy, że kiedyś nim byłem, ale teraz już nim nie jestem i odcinam się od wszystkiego. Użycie aorystu sprawia, że Paweł chce powiedzieć: W przeszłości żyłem jako faryzeusz i nadal to czynię, gdy zostałem wierzącym. W ten sposób podkreśla swoją wierność Prawu.

Wiara w zmartwychwstanie umarłych jest obecna już w Starym Testamencie (np. Dn 12, 1-3; 2 Mch 7), co więcej zgodna jest z faryzejską doktryną. Prawda o Zmartwychwstaniu jest jednym ze źródeł nienawiści Żydów do Pawła.

Przeciwstawiając się chrześcijanom i prześladując ich Paweł jest przekonany, że wypełnia wolę Boga. Świadczy o tym użyty zwrot „powinienem” (δεῖν) (w. 9) wyrażający konieczność wypływającą z planu Boga⁶⁹.

Wers 13 przynosi nowy element – czas rozegrania się wydarzenia: *w południe*. W porównaniu z poprzednio omówionymi relacjami i tutaj nie brak rozbieżności. Wzrasta siła światła. O ile w Dz 9, 3 mowa o *światle z nieba*, w Dz 22, 6 o *otoczeniu przez wielką światłość* to w 26, 13 światło jest *mocniejsze od słońca*. Mimo, że w kolejnych relacjach wzrasta siła światła, to światło w kolejnych relacjach ma coraz mniejszy wpływ na samego Pawła: w Dz 9 łuski na oczach, w Dz 22 nie ma łusek, ale powoduje oślepienie, a w Dz 26 nie ma łusek i nie przynosi oślepienia.

Według Dz 9, 4 osoby towarzyszące Szawłowi stanęły zdumione, upada sam Paweł, podobnie w Dz 22, 7, tutaj (w. 14) wszyscy upadli na ziemię – można to dwojako rozumieć:

⁶⁹ W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, s. 403.

- albo wszyscy najpierw zatrzymali się a potem upadli
- albo czasownik „stanęli” użyty został w sensie „osłupieli ze zdumienia”, zaś termin „upadli przedstawia pozycję ciała⁷⁰.

Paweł nie może się sprzeciwić objawiającemu się pod Damaszkiem Jezusowi. W w. 14 pojawia się greckie przysłowie (σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν *trudno ci wierzgać przeciw ościeniowi.*). Jak wół czy osioł na próżno się opierają i bronią przed przymuszaniem do pracy za pomocą ostrego narzędzia, tak Paweł nie może się sprzeciwić wobec objawienia mu się Zmartwychwstałego Chrystusa. W osobie prześladowanego Jezusa musi dostrzec i uznać Mesjasza.

Wersy 16-18 są wezwaniem i przekazaniem misji, która przypomina powołania prorockie (Iz 42, 6-8; Jr 1, 5; Ez 2, 1-2). Paweł staje się świadkiem posiadającym autorytet taki jak Dwunastu Apostołów. W w. 18 widzimy odwołanie się do tekstów Izajasza o świetle narodów (Iz 42, 6) oraz do proroctwa Symeona (Łk 2, 30-32). Można z tego wyprowadzić wniosek, że Paweł uważa samego siebie za posłanego do narodów jako światło⁷¹. Jezus aplikuje do Apostoła słowa wypowiedziane ustami Symeona pod adresem Jego samego. W ten sposób Jezus podkreśla zjednoczenie Pawła z samym sobą i jego szczególną misję, podczas której Apostoł będzie się cieszył obroną samego Jezusa. Przejście od ciemności do światła, czyli od władzy szatana do uznania panowania Boga, dokonuje się przez wiarę w Boga. Owocem tego jest otrzymanie odpuszczenia grzechów i udział w dobrach wysłużonych przez Chrystusa dla wspólnoty wierzących – Kościoła. Teraz,

⁷⁰ K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s. 26.

⁷¹ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 265.

w tym momencie, zostaje utworzona szczególna relacja, której skutki trwać będą w przyszłości każdego dnia apostołskiej posługi.

Paweł nie stał się chrześcijaninem przypadkiem, na ślepo, lecz na skutek głębokiego i rozważnego przekonania. Wewnętrzna przemiana, która się w nim dokonała jest owocem posłuszeństwa Bożemu widzeniu, któremu nie mógł się sprzeciwić (w. 19). Trzeba zwrócić uwagę, że owoce tego wezwania zależą od dwóch elementów:

- usłyszenia samego wezwania, które winno być przyjęte z wiarą,
- udzielenia odpowiedzi, bez ociągania się, przez posłuszeństwo.

Gorliwość staje się odpowiedzią na otrzymane łaski. Paweł, który był wierny i posłuszny Słowu jeszcze przed spotkaniem pod bramami Damaszku (w. 4-8), gorliwy w prześladowaniu chrześcijan (w. 9-11), pozostaje nadal wierny i gorliwy wobec Słowa - posłuszny „głosowi z nieba” (w. 12-28).

To, czego Paweł doświadczył (nawrócenie, odzyskanie wzroku, obmycie z grzechów) staje się symbolem Jego misji wobec innych⁷². Nie jest wspomniane ile czasu upłynęło od objawienia, które Paweł otrzymał do realizacji misji przez głoszenie.

Wszystkie rozbieżności, jakie możemy dostrzec w tych trzech relacjach są nieznaczne i dotyczą drugorzędnych elementów⁷³. Nie mogą one uchodzić za podstawę do powątpiewania w historyczność samego opisu. Da się je wytłumaczyć;

- różnymi okolicznościami historycznymi,
- odmiennością celów, dla których te opowiadania zostały sporządzone,

⁷² *Biblia Jerozolimska*, komentarz do Dz 26, 18.

⁷³ Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...* , s. 14.

- nieco innym, retrospektywnym spojrzeniem na przebieg całego wydarzenia biorąc pod uwagę także perspektywę upływającego czasu.

Im więcej minęło czasu od spotkania ze Zmartwychwstałym pod Damazkiem, tym więcej doświadczeń życiowych Paweł ma na koncie, a więc lepiej rozumie, co było istotne, a co stanowiło zaledwie okoliczności i tło. Z perspektywy mijającego czasu Paweł lepiej widzi i ocenia samo wydarzenie i dokonuje jego reinterpretacji, zatrzymując się na tym, co uznaje za ważne, pomijając to, co *tu i teraz* nie ma istotnego znaczenia. Istotne jest to, że spotkanie pod Damazkiem było obiektywne⁷⁴, bezpośrednie i osobiste. Sam Apostoł będzie powoływał się na chrystofanię spod Damazku, a nie na otrzymane pouczenia (Dz 22; Ga 1, 12).

W Dz 26, 4-23 nie pojawia się osoba Ananiasza. Rola Ananiasza zmniejsza się w każdej kolejnej relacji:

- w Dz 9 Ananiasz ma wizję Zmartwychwstałego podobnie jak Paweł i to on poznaje zadanie, jakie czeka Pawła,

- w Dz 22 Ananiasz wyjaśnia, co się stało w drodze i zapowiada to, co wydarzy się w świątyni,

⁷⁴ Obiektywność wyrażona jest przez kilka elementów. Według J. Weissa termin: ὡφθη wyraża zdarzenie obiektywne niezależne od przeżyć zainteresowanego (J. Weiss, *Der erste Korintherbrief*, s. 349). Termin ten występuje też w: Mt 28, 7.10; Mk 16, 7; J 20, 18.25-29. Paweł terminem tym określa swoje jak i innych chrystofanie (Dz 22, 15; 26, 16; 1 Kor 9, 7; 15, 3-8; Obiektywność spotkania pod Damazkiem potwierdza również obecność towarzyszących Pawłowi osób, które nie są uczestnikami wizji i nie mogą być świadkami zmartwychwstania, ale uczestniczą w spotkaniu (w Dz 9 słyszą głos, nie widzą; w Dz 22 widzą światło, ale nie słyszą; w Dz 26 nie widzą i nie słyszą).

- nieobecność Ananiasza (Dz 26) jest owocem tego przesunięcia akcentu z samego wydarzenia, na jego interpretację i sens⁷⁵.

Sam Jezus wyjaśnia Pawłowi misję i posłannictwo oraz wszystkim kieruje bez jakiegokolwiek ludzkiego pośrednika.

Łukasz podkreśla, że Paweł nie jest żadnym heretykiem, o co był nieustannie oskarżany przez Żydów, lecz wiernym synem Przymierza, który uwierzył całym swym sercem, że Jezus jest Chrystusem i daje o tym świadectwo swoim życiem.

W trzeciej relacji nie znajdziemy też wzmianki o ślepcie i o uzdrowieniu Pawła, ale słowa mówiące o poganach trwających w ciemności, których Paweł ma doprowadzić do Światła (w. 18). Po raz pierwszy zostaje też podkreślony udział pogan w dziedzictwie świętych, jeśli uwierzą w Jezusa czego znakiem jest wyrzeczenie się grzechów, zwrócenie się do Boga i zmiana dotychczasowego postępowania.

W w. 22 Paweł zostaje nazwany tym, który daje świadectwo. Nie był świadkiem życia i nauczania Jezusa, ale świadkiem tego, co dotyczy Jezusa⁷⁶. Przedmiotem składanego świadectwa jest zmartwychwstanie. W bycie świadkiem jest również wpisane cierpienie. Jezus uczynił Pawła swoim sługą i świadkiem. Paweł będąc świadkiem jest pomostem pomiędzy apostołami - świadkami życia i nauczania Jezusa, a kolejnymi pokoleniami chrześcijan, które Jezusa znają tylko ze świadectwa uczniów. Paweł jest również pomostem pomiędzy judeochrześcijanami, a chrześcijanami pochodzenia pogańskiego.

⁷⁵ Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 192n.

⁷⁶ Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 228.

Wszystkie trzy opisy spotkania ze Zmartwychwstałym Jezusem zgadzają się ze sobą w najistotniejszych elementach:

- Paweł znajduje się w drodze do Damaszku (Dz 9, 3; 22, 6; 26, 12) ,
- nagle pojawia się niespodziewane światło z nieba (Dz 9, 3; 22, 7; 26, 14),
- Paweł pada na ziemię (Dz 9, 4; 22, 7; 26, 14),
- słyszy głos skierowany do siebie (Dz 9, 4; 22, 7; 26, 14),
- ten sam dialog – słowa Jezusa: *Szawle, Szawle, dlaczego mnie prześladujesz?* (Dz 9, 4; 22, 7; 26, 14),
- pytanie o tożsamość mówiącego: *Kim jesteś, Panie?* (Dz 9, 5; 22, 8; 26, 15),
- przedstawienie się Jezusa: *Ja jestem Jezus* (Dz 9, 5; 22, 10; 26, 15),
- polecenie powstania z ziemi (Dz 9, 6; 22,10; 26, 16),
- obecność towarzyszących w podróży (Dz 9, 7; 22, 9; 26, 13).

W żadnej z trzech relacji o spotkaniu pod Damaszkiem nie jest powiedziane w sposób wyraźny i wprost o tym, że Paweł zobaczył Zmartwychwstałego. Nie mówi o tym ani narrator, ani sam Paweł. Mówią o tym inni: Ananiasz (Dz 9, 17), sam Jezus (Dz 26, 16) oraz Barnaba (Dz 9, 27). Mimo to, na podstawie opisu samego wydarzenia nie ma co do tego najmniejszych wątpliwości. Potwierdzenie faktu spotkania ze Zmartwychwstałym Jezusem znajdziemy też w Listach Apostoła.

1.3 Własna ocena chrystofanii pod Damaszkiem w *Corpus Paulinum*

W przeciwieństwie do *Dziejów Apostolskich*, w *Corpus Paulinum* odniesienia do Damaszku pochodzą od Pawła, który „nigdy nie opisał tego, co zobaczył. Stwierdził tylko, że to był Jezus żywy i triumfujący. Faktu, że Go widział,

był równie pewny, jak własnego istnienia”⁷⁷. Paweł nie opowiada o swoim powołaniu ani w sposób szczegółowy, ani systematyczny. Przy porównywaniu Listów z relacjami Dziejów Apostolskich nie można podkreślać wyłącznie różnic⁷⁸. Na podstawie samych tylko listów nie da się stwierdzić, czy Apostoł słyszał słowa, czy objawieniu towarzyszyło światło. Paweł nie wyjaśnia powiązania między objawieniem Chrystusa a Ewangelią, którą głosił⁷⁹. To, że tak często Paweł odwołuje się do tego wydarzenia, bez szczegółowego opisywania, wskazuje przede wszystkim na to, że fakt ten i towarzyszące mu okoliczności były powszechnie znane słuchaczom i odbiorcom Słowa. Okazją do wspomnień i aluzji jest prowadzona polemika Apostoła z zarzutami przeciwników, przed którymi Paweł musiał bronić legalności swego apostołatu. Paweł nie odróżnia swego powołania do apostołatu od powołania do chrześcijaństwa. Nie traktuje tych spraw osobno. Oba powołania się wzajemnie przenikają.

⁷⁷ J. Steinmann, *Paweł z Tarsu*, s. 34.

⁷⁸ A. Loisy (*Les Actes des Apôtres*, s. 394n.) – podkreśla rozbieżności między wyznaniem Pawła a opisami Łukasza; K. Lake (*The Conversion of Paul*, s. 194n.) – opowiada się przede wszystkim za stwierdzeniem zawartym w listach Pawła, z pomniejszeniem relacji Łukasza; W. Prentice (*St. Paul's ...*) w relacjach Dziejów Apostolskich widzi legendę, a za wiarygodne źródło uważa przekaz z Ga 1, 15-17; A. Paciorek (*Wydarzenie pod Damaszkiem ...*, s. 163-175) odróżnia wypowiedzi autobiograficzne Pawła od relacji Dziejów, ale nie przeciwstawia ich sobie. Zwraca uwagę na różne perspektywy, omawia wzajemne relacje przekazu zawartego w Dziejach Apostolskich do listów Pawłowych; zob. też Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 158.

⁷⁹ A. Paciorek, *Wydarzenie pod Damaszkiem ...*, s. 166-167.

W liście do Galatów (Ga 1, 11-24) Paweł mówi wprost o objawieniu pod Damaszkiem, choć nie wymienia miejsca objawienia (w. 12). Nie zataja również swojego pierwotnego antychrześcijańskiego nastawienia i prześladowań.

W w. 11 zwrot *bracia* (*ἀδελφοί*) podkreśla duchowe pokrewieństwo w Chrystusie oparte nie o więzy krwi, lecz wspólną relację z Nim (Ga 1, 4; 3, 26-28; 4, 5-7). Paweł jest przekonany o otrzymaniu Ewangelii, którą głosi (w. 12) bezpośrednio od samego Jezusa (*δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ*), a nie za pośrednictwem nauczania Apostołów (*ἐγὼ παρὰ ἀνθρώπου παρέλαβον αὐτὸ οὔτε ἐδιδάχθην*). Inicjatywa należy do Boga, który objawił coś dotąd nieznanego (*ἀποκαλύψις*). Można tu mówić o podwójnym objawieniu: Jezus Chrystus jest autorem Ewangelii a zarazem jej treścią. „W tym samym czasie, gdy Chrystus objawił swą Ewangelię o sobie, Bóg objawił Pawłowi swego Syna”⁸⁰. Bóg Ojciec wydał za nas wszystkich swojego Syna, a zarazem równocześnie Syn wydał Samego siebie (Rz 8, 32; Ga 1, 4; 2, 20).

W momencie spotkania Zmartwychwstałego pod Damaszkiem mamy z jednej strony nawrócenie Pawła, a zarazem powołanie na apostoła i świadka, z drugiej.

Paweł w w. 13 podkreśla swoją niezdolność do przyjęcia Ewangelii od Kościoła, a tym bardziej do głoszenia jej innym. Zwracając uwagę na wielką zapalczywość i gorliwość w zachowywaniu tradycji połączoną z dziełem niszczenia i zabijania chrześcijan, jeszcze raz podkreśla, że tego co się stało w nim i z nim nie da się w żaden sposób wytłumaczyć wpływem jakiegokolwiek człowieka, jakichkolwiek przemyśleń, z pominięciem tego, co nadprzyrodzone.

⁸⁰ A. Vanhoye, Williamson Peter S., *List do Galatów*, w serii: KKPS, s. 18-19.

O tym jak stanowczo uznał spotkanie Zmartwychwstałego za wydarzenie decydujące w swoim posługiwaniu, świadczy wyrażenie o wybraniu w łonie matki (w. 15), które stawia Pawła w rzędzie wielkich proroków⁸¹ i podkreśla, że ostatecznym i najważniejszym źródłem jego powołania jest sam Bóg Ojciec, który go wezwał objawiając mu swojego Syna Jezusa Chrystusa (w. 15n.) i zlecając szczególną misję.

Czasownik: *spodobało się* (εὐδόκησεν) zwraca uwagę na wyjątkowe względy Boga wobec Pawła, podkreśla brak osobistych zasług⁸².

Wyrażenie: *aby objawił Syna swego we mnie* (ἐν ἐμοί) (w. 16) zdaniem E. De Witt Burtona⁸³ należy brać dosłownie jako objawienie wewnętrzne, które dokonało się w duszy Pawła. Przeciwnego zdania jest A. Oepke⁸⁴, który uważa, że dociekanie o wewnętrznym ukazaniu się są filologicznie nieuzasadnione. Podobnego zdania jest J. Dupont⁸⁵. Według M.-J. Lagrange⁸⁶ objawienie nie jest tu

⁸¹ Jest to wyraźne nawiązanie do Iz 49, 1 (por. Jr 1, 5).

⁸² F. Mussner, *La lettera ai Galati*, CTNT 9, s. 152; F. F. Bruce, *The Epistle to the Galatians*, NIGTC, Grand Rapids 1982, s. 92; E. D. Burton, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Galatians*, s. 52; Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 115-118..

⁸³ E. D. Burton, *The Epistle of Galatians*, New York 1922, s. 50; za wewnętrznym charakterem tego objawienia („podobnie jak w wypadku każdego wewnętrznego powołania, Paweł doświadczył jakiegoś wewnętrznego przyciągania, które pochwytiło go w głębi jego duszy. Objawienie, którego doświadczył, miało cel apostołski: bym Ewangelię o Nim głosił poganom”) opowiadają się również A. Vanhoye i P. S. Williamson (*List do Galatów*, w serii: KKPS, s. 25n.)

⁸⁴ A. Oepke, *Der Brief des Paulus an die Galates*, s. 25

⁸⁵ J. Dupont, *La connaissance religieuse dans les épîtres de S. Paul*, s. 198.

⁸⁶ M. -J. Lagrange, *Saint Paul, Epître aux Galates*, s. 14

rozważane w swych przejawach zewnętrznych, o których Paweł pisał gdzie indziej w sposób bardzo wyraźny, ale chodzi jedynie o skutek, jaki wywarło na nim⁸⁷. Zdaniem W. Kümmera⁸⁸ samo wyrażenie *év éμοι* nie przemawia ani za objawieniem, ani przeciwko niemu.

Wyrażenie *év éμοι* podkreśla przede wszystkim:

- wyjątkową relację jaka łączy Pawła z Jezusem,
- zwraca uwagę na fakt zjednoczenia z Nim i podporządkowania Mu całego swego życia.

Na innym miejscu w tym samym liście Paweł powie, że nie on żyje, ale Chrystus w nim (Ga 2, 20). Objawienie to miało na względzie wyłącznie osobę Pawła i dla niego było przeznaczone. Oznacza nie tylko wewnętrzne przeżycie, ale i dogłębną przemianę całego życia⁸⁹. Jako dowód, że swej nauki nie otrzymał, ani nie nauczył się od ludzi, pokazuje swoje życie przed, jak i po powołaniu na Apostoła:

- przed powołaniem był żarliwym prześladowcą Kościoła, który prześcigał w swej gorliwości dla Prawa i tradycji ojców wielu współczesnych sobie Żydów (w. 13n.). Ze zwolennikami Jezusa nic go dotąd nie łączyło. Był do nich wrogo nastawiony, więc nie mógł się uczyć od nich;

⁸⁷ Z tym stanowiskiem zgadza się także E. Dąbrowski (*Dzieje ...*, s. 508).

⁸⁸ W. Kümmer, *Römer 7 und die Bekehrung des Paulus*, s. 145.

⁸⁹ A. Jankowski, *Komentarz do listu do Galatów*, w: KPNT, s. 815; Ł. Orłowski, *Łukaszczy przekazy ...*, s. 122-123.

- po powołaniu nie kontaktuje się z Apostołami. Nie prosi ich, ani o informacje, ani o kontrolę (w. 16), lecz udaje się do Arabii na pustynię⁹⁰, następnie wraca do Damaszku (w. 17);

Podając te szczegóły Paweł przytacza argumenty za tym, że był daleko od Jerozolimy i nie mógł się kontaktować z Apostołami i tamtejszym Kościołem, który zna go tylko ze słyszenia (w. 22). Dopiero po trzech latach udaje się do Jerozolimy, aby odwiedzić Piotra (w. 18n.). Odwiedziny Piotra w Jerozolimie nie są zaprzeczeniem otrzymania Ewangelii i misji bezpośrednio od Chrystusa. Paweł był niezależny od Dwunastu, nie był nigdy kandydatem na urząd apostołski ze strony ludzi. Ludzie go ani nie wybierali, ani nie proklamowali Apostołem⁹¹.

W odniesieniu do swej nauki Paweł posiada gwarancje najwyższe:

- objawił mu ją Jezus Chrystus (w. 11n.),
- On sam pouczył go o wszystkim, co dotyczy wiary i jej przekazywania. To Jezus objawia mu zarówno to, w co należy wierzyć, jak również i to czego ma nauczać.

Ze względu na te dwa powyższe argumenty Paweł jest równy Apostołom. Nie był z nimi, gdy Jezus głosił Ewangelię, zanim dokonał Zbawienia, nie słuchał Jego słów i pouczeń przed Paschą Pana, ale ujrzał i usłyszał Zmartwychwstałego oraz stał się nagle i niespodziewanie, z Jego woli i inicjatywy, świadkiem Chrystusa. Apostołowie są dla Pawła poprzednikami w czasie.

⁹⁰ Region na południe od Damaszku.

⁹¹ Paweł nie może być postawiony na równi z Dwunastoma, nie przysługuje mu tytuł Apostoła w sensie ścisłym (ten który od początku był z Jezusem – do Wniebowstąpienia), nie umniejsza to w niczym jego roli jako misjonarza, który działał więcej od innych Apostołów. Może być nazwany świadkiem, podobnie jak Szczepan, albo Apostoł w szerokim sensie – ten, który jest posłany; na temat świadka szerzej zob. Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 230n.

Paweł chcąc nadać swoim słowom szczególnego znaczenia, najwyższej wagi, posługuje się formułą przysięgi wzywając Boga na świadka (w. 20).

Z wersów 15-16 wydaje się wynikać, że powołanie do wiary i powołanie do apostołatu dokonało się w jednej i tej samej chwili. Nie było rozciągnięte w czasie. Jest to zgodne z relacjami *Dziejów Apostolskich* (Dz 9, 1-19; 22, 3-21; 26, 4-23)⁹². Warunkiem koniecznym do otrzymania misji apostołskiej jest oglądanie Zmartwychwstałego.

W Pierwszym Liście do Koryntian Paweł dwukrotnie (1 Kor 9, 1-2 oraz 1 Kor 15, 3-11) powraca do początku swojej misji. Paweł stwierdza po raz kolejny, że oglądanie Zmartwychwstałego Chrystusa jest warunkiem bycia Apostołem⁹³ (por. Ga 1, 16), a skoro bycia Apostołem to i tego, co głosi na temat Chrystusa.

W 9, 1 Paweł podkreśla, że widział (ὄρακα) Jezusa. W ten sposób stawia się pośród tych, którzy widzieli Zmartwychwstałego Pana (J 20, 18.25). Paweł ma świadomość misji, którą otrzymał bezpośrednio od Chrystusa. Nazywa siebie apostołem, choć wielu odmawiało mu tego tytułu z tej racji, że nie był świadkiem życia i nauczania Jezusa począwszy od Jego chrztu nad Jordanem. Z tej racji tego tytułu Pawłowi odmawia między innymi Łukasz nie nazywając go apostołem⁹⁴

⁹² Takiego zdania są A. Jankowski, W. Bousset, M.-J. Lagrange, M. Goguel (za *KPNT*, s. 815).

⁹³ E. Dąbrowski: „Nie może tu chodzić o jakieś przeżycie religijne dostępne dla wszystkich, ale o zdarzenie mogące być legitymacją apostołstwa Pawła. Jedynie tylko nawrócenie pod Damazkiem odpowiada tym warunkom” – *Dzieje ...*, s. 502; por. M. Goguel, *Introduction au Nouveau Testament*, 4, 1, s. 199.

⁹⁴ R. Głuchowski, *Obraz Pawła Apostoła w Dziejach Apostolskich a w jego listach*, w: M. Bednarz, P. Łabuda, *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, s. 49-50.

(por. Dz 1, 21). Paweł lubi to określenie i chętnie go używa, ale w szerszym rozumieniu – apostoł to ten, który jest posłany do różnych wspólnot (1 Kor 9, 5; 12, 28; 2 Kor 11, 13). Fundamentem tego posłania i podjętej misji jest spotkanie ze Zmartwychwstałym⁹⁵.

W rozdziale 15-tym Pierwszego Listu do Koryntian (w. 3-11) Paweł mówi o chrystofanii damasceńskiej przy próbie rozwiązania wątpliwości chrześcijan z Koryntu odnośnie zmartwychwstania ciał. Powołuje się na wypełnienie się Pisma (w. 3n.) odnośnie Jezusa. Jako dowód przytacza kilka chrystofanii indywidualnych i zbiorowych (w. 5-7). Swoje oglądanie Zmartwychwstałego Pana mimo tego, że umieszcza na ostatnim miejscu (w. 8), to jednak stawia je na równi z innymi chrystofaniami.

Paweł nie był świadkiem życia Jezusa, ale jest świadkiem Zmartwychwstania. Apostoł nie ma żadnych osobistych wspomnień dotyczących Jezusa przedpaschalnego⁹⁶. On zna tylko Jezusa Zmartwychwstałego. Głosi Jezusa Ukrzyżowanego i Zmartwychwstałego i do tego zbawczego faktu sprowadza cały Jego życiorys. W ten sposób skupia swoją uwagę na owocach i skutkach Odkupienia, a nie na samych wydarzeniach, które do tego faktu doprowadziły.

⁹⁵ H. Kessler, *La resurreccion de Jesus*, s. 103.

⁹⁶ Nie wynika z tego, że skoro Paweł w swoim przepowiadaniu koncentruje się na Ewangelii krzyża i zmartwychwstania, to czyni to dlatego, że nie znał życia i nauczania Jezusa. Jest wprost przeciwnie. Zarzuty przeciwników oraz argumenty potwierdzające znajomość nauczania Jezusa zob. H. Witczyk, *Pawłowa Ewangelia o Chrystusie Panu odejściem od Jezusowej Ewangelii o Królestwie Bożym?*, w: M. Bednarz, P. Łabuda, *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, s. 75-90.

Paweł nazywa samego siebie „poronionym płodem” (ἔκτρομα)⁹⁷ i uznaje swoją „niedojrzałość moralną”⁹⁸ w porównaniu z innymi Apostołami. Wypływa ona z tego, że kiedyś prześladował Kościół. W pokorze uznaje siebie za mniejszego od innych, a nawet niegodnego przyrównania z nimi (w. 9), a z drugiej strony pewny jest tego, że od czasu spotkania z Chrystusem w niczym im nie ustępuje. Wszystko czym jest i czego dokonał nie jest jego zasługą, lecz dziełem łaski Bożej, której Paweł nie stawia oporu, lecz z wielką gorliwością wytrwale z nią współpracuje.

Zdaniem niektórych egzegetów również 2 Kor 4, 5-6 jest aluzją do Damaszku, ze względu na charakterystyczne sformułowania wersu 6, które mają swoje źródło w okolicznościach nawrócenia⁹⁹. Kiedy w Dz 26, 13 mowa jest o *światłości z nieba*, która otoczyła Pawła, to tutaj o „świetle, które świeci w naszych sercach” (w. 4). Dokonana przemiana zostaje opisana za pomocą metafory światła¹⁰⁰. Charakterystyczne jest położenie przez Pawła akcentu na to, że najpierw dokonało się poznanie chwały Bożej, a dopiero efektem tego jest głoszenie Ewangelii Jezusa Chrystusa. Ponadto wyrażenie *ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν* (*w naszych sercach*) jest podobne do określenia *ἐν ἐμοί* (*we mnie*) z Ga 1, 16.

⁹⁷ E. Dąbrowski stwierdza, że słowa: „*jako poronionemu płodowi*” (w. 8) oznaczają, że dokonało się to w sposób nagły i nieoczekiwany – zob. tenże, *Dzieje ...*, s. 502.

⁹⁸ KPNT, 2, s. 756.

⁹⁹ „*Die in der Stelle gebrauchten Ausdrücke sind zu lebhaft und auffällig, als daß annehmen könnte, Paulus habe hier nicht vor allem an die besondere Art seines Christwerdens gedacht*” (*Wyrażenia użyte w tym fragmencie są zbyt żywe i uderzające, by zakładać, że Paweł nie miał tutaj na myśli przede wszystkim szczególnego sposobu, w jaki został chrześcijaninem*). – E. Pfaff, *Die Bekehrung des H. Paulus*, s. 41

¹⁰⁰ Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 135-141; na temat metafory światła, s. 165-186.

Antytezę między dawnym a nowym życiem najmocniej ze wszystkich listów wyraża Paweł w Flp 3, 5-12, gdzie skupia się nie na samym wydarzeniu, ale na skutkach jakie w jego życiu wywarło spotkanie ze Zmartwychwstałym. Paweł rezygnuje z dotychczasowych wartości, a nawet uznaje je za nic nie warte śmieci wobec poznania Jezusa (w. 8n.)¹⁰¹. Apostoł ma na myśli:

- przynależność do narodu wybranego,
- obrzezanie,
- pochodzenie z pokolenia Beniamina,
- posiadanie rodziców Hebrajczyków,
- bycie faryzeuszem (w. 5).

Zdaniem P. T. O'Brien¹⁰² owe straty mogły również dotyczyć wydziedziczenia, utraty przyjaciół, pozbawienia majątku, zmiany bądź utraty statutu, jaki posiadał w środowisku żydowskim.

Użyty czasownik (ἠγέομαι)¹⁰³ podkreśla świadomą i przemyślaną decyzję w wyniku rozważnego osądu po długich rozważaniach. Przedmiotem tych rozważań była osoba Jezusa Chrystusa. Paweł dochodzi do przekonania, że Jezus Chrystus jest Zbawicielem. Czasownik ἠγέομαι w w. 7 widzimy w czasie

¹⁰¹ Słowo „śmieci” (σκύβαλα) oznaczało zwykle odchody lub resztki jedzenia, które należało wyrzucić, i które nadawały się jedynie na pokarm dla psów.” (KHKNT, s. 434). „Śmieci” to coś czego się pozbywamy, by o tym zapomnieć” (KKB, s. 1407). „Śmieci” to nie jest przejaw pogardy dla przywilejów, dla Prawa, dla bycia faryzeuszem. Słowo to wyraża konieczność porzucenia wszystkiego tego, co zbędne, co szkodliwe, co przeszkadza na drodze z Jezusem Chrystusem.

¹⁰² P. T. O'Brien, *The Epistle to the Philippians*, w: NIGTC, s.389-390.

¹⁰³ Czasownik ten oznacza: myśleć, uważać, sądzić, oceniać, kierować (Bosak P. Cz., *Słownik grecko-polski do Nowego Testamentu*, s. 278).

przeszłym (*perfectum*), a w w. 8 dwukrotnie w czasie teraźniejszym (*praesens*). W ten sposób poprzez zamianę *perfectum* na *praesens* zostaje podkreślone, że decyzja podjęta przez Pawła w przeszłości ma swoje trwałe skutki dzisiaj, w momencie pisania listu. *Perfectum* zamienione na *praesens* nadaje znaczenie aorystu¹⁰⁴. Paweł nie podaje szczegółów dotyczących przeszłości. Na podstawie jego słów z w. 7-8 nie da się podać dokładnego przebiegu samego wydarzenia¹⁰⁵.

Wers 12 wskazuje, że nawrócenie to przyszło nagle. Wyklucza to narastanie jakichkolwiek konfliktów w umyśle, czy woli Pawła. Nic nie zapowiadało i nic nie wskazywało na jego nadejście. Sformułowanie: *zostałem uchwyciony* (κατελήμφθην) sugeruje nagłość i niespodziewane nadejście, wbrew wszelkim przewidywaniom i zamiarom¹⁰⁶ (1 Tm 1, 12-16).

Ważna jest tu przede wszystkim świadomość samego Pawła, który mniej lub bardziej wyraźnie czyni nawiązania do spotkania z Chrystusem pod Damaszkiem. W wielu miejscach odwołuje się on do swojego apostołatu otrzymanego od Boga: *Uwierzyłem, dlatego przemówiłem* (1 Kor 4, 13).

Na mocy tego, że powołanie Pawła do chrześcijaństwa jest nierozdzielnie związane z apostołską misją i wydarzyło się w tym samym momencie – podczas

¹⁰⁴ A. Jankowski, *Listy więzienne*, s. 146; Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 131-132.

¹⁰⁵ Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 135.

¹⁰⁶ Większość egzegetów nie zgadza się z tym, że jest tu mowa o gwałtownej przemianie Apostoła w jego „nawróceniu”. Zgadza się z tym jednak E. Dąbrowski (*Dzieje ...*, s. 503n.), E. Pfaff (*Die Bekerung ...*, s. 41) i M. Goguel (*Introduction ...*, s. 198). A. Wikenhauser (*Die Apostelgeschichte ...*, s. 180) nie przykłada do tego tekstu żadnego znaczenia. Wymienia go tylko przygodnie; Moim zdaniem, słuszniejsze wydaje się nie oddzielanie tego wersu od całego kontekstu w sposób jasny pokazujący na wydarzenie pod Damaszkiem. Ważna jest tu przede wszystkim świadomość samego Pawła.

objawienia się mu Zmartwychwstałego Jezusa Chrystusa jako Pana, przeto wydaje się słuszne odniesienie do chrystofanii damasceńskiej tych perykop, w których jest mowa o otrzymanym od Boga urzędzie apostołskim bez wspomnienia, w jaki sposób dokonało się samo jego przekazanie (1 Tm 2, 6-7; 2 Tm 1, 11-12; Tł 1, 3).

1.4 Istotna zmiana w Szawle

Przemiana dokonała się w Szawle nagle i wywarła decydujący wpływ na całe jego późniejsze życie. Przejawem tej zmiany są:

- po pierwsze - nowy stosunek do Prawa (Ga 3, 10-13a; por. 1 Kor 15, 56; Rz 3, 20; 4, 15; 5, 13.20; 7, 8.10.13).

Zamiast dotychczasowej sprawiedliwości pochodzącej z prawa i przestrzeganej z faryzejską dokładnością Paweł widzi życie tylko w Chrystusie i z Chrystusem (1 Tes 1, 1; 2, 14; Ga 3, 28; 2 Kor 5, 17; Rz 6, 11; 8, 1; 12, 5; Kol 1, 2; 3, 3n; Ef 1, 1; 2, 5n.10; 3, 6)¹⁰⁷;

- po drugie – uniwersalizm (Ga 1, 16; 2, 2.8-9; Rz 1, 5; 11, 13; 15, 16-18; Kol 1, 27; Ef 3, 8; 1 Tm 2, 7).

Bóg „nawróconego” Pawła nie jest już tylko Bogiem Izraela. Jest On ojcem całej ludzkości i nie czyni różnic między ludźmi ze względu na pochodzenie (Ga 3, 28). Daje udział w owocach odkupienia także poganom, nie odmawiając im swojej łaski i udzielając Ducha Świętego.

¹⁰⁷ Szerzej zob. K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s.29-31.

- po trzecie -chrystocentryzm¹⁰⁸.

W centrum nauczania św. Pawła jest osoba Jezusa Chrystusa i jego dzieło. Ponadto Paweł z zamiłowaniem podkreśla swą godność apostołską (Ga 1, 1; 1 Kor 1, 1; 2 Kor 1, 1; Rz 1, 1; Kol 1, 1; Ef 1, 1; 1 Tm 1, 1; Tt 1, 1n; 2 Tm 1, 1). Chłubi się w Panu (1 Kor 9, 16-19; 15, 31; Rz 11, 13) i w Jego krzyżu (Ga 6, 14). Nazywa się sługą Ewangelii (Ef 3, 7-9) i więźniem w Panu (Kol 4, 3n; Ef 3, 1.14; 4, 1; 6, 20). Gotowy jest znosić trudy i cierpienia dla Chrystusa (1 Kor 15, 14.17.19.31-34.57n; Rz 8, 17; Flm 1, 1.9; 2 Tm 2, 11n), a nawet ponieść śmierć (Dz 21, 13b).

Paweł zrozumiał, podczas tego damasceńskiego spotkania kilka prawd:

- po pierwsze, że Jezus, którego prześladował jest żywy a nie umarły.

Jest Żyjącym na wieki (por. Ap 1,1). To Ukrzyżowany i Zmartwychwstały Pan. Nie jest przeklętym i odrzuconym przez Boga, lecz Umiłowanym i Błogosławionym Chrystusem;

- po drugie, Zmartwychwstały Jezus identyfikuje się ze swoimi prześladowanymi uczniami.

Paweł uświadomił sobie że Bóg nie był po jego stronie, kiedy prześladował chrześcijan. Co więcej, Jezus – Pan był w osobach prześladowanych, a on sam prześladując chrześcijan prześladował Pana¹⁰⁹;

- po trzecie, Zmartwychwstały Jezus jest obecny we wszystkich ludziach, którzy w Niego wierzą.

¹⁰⁸ Szerzej zob. *KPNT*, s. 620; K. Romaniuk, *Święty Paweł ...*, s. 32; E. Dąbrowski, *Dzieje ...*, s. 303.

¹⁰⁹ „Paweł zobaczył Sprawiedliwego w tych, których prześladował. Tego Boga, który dał życie za tych wszystkich, którzy go zabijali. To Bóg miłosierny”. (S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 162.

Skoro we wszystkich to znaczy, że teraz jest obecny w nim – w człowieku, który do tej chwili wszystkich zwolenników tej drogi chciał pozabijać;

- po czwarte, Jezus powołał go do nowego życia i udziału w zmartwychwstaniu,

Zostało to zapoczątkowane poprzez chrzest, trwa każdego dnia w zjednoczeniu z Nim pośród trudów i znojów, a dopełni w dniu paruzji;

- po piąte, Zmartwychwstały wybrał go, umiłował i powołał na Apostoła zlecając mu szczególną misję wśród pogan.

Paweł jest przekonany, że od momentu poznania Pana przez chrzest wszedł w szczególną komuniję z Jezusem (Ga 2, 20). Paweł stał się naczyniem wybranym (Dz 9, 15) niosącym Chrystusa innym. Doświadczenie spotkania ze Zmartwychwstałym pozwoliło Pawłowi zrozumieć kim jest Bóg i jaki jest. Od tej pory wszyscy ci, którzy spotykali Pawła, słuchali jego słów, patrzyli na jego życie, mogli spotkać Chrystusa. Wszystko czym żył do tej pory ze względu na Chrystusa uznaje za stratę (Flp 3, 5-8.)¹¹⁰ i staje się świadkiem Zmartwychwstałego Chrystusa (1 Kor 9, 1; 15, 6.89; por. Dz 2, 32; 10, 41). Spotkanie z Chrystusem prowadzi do zmiany spojrzenia na rzeczywistość człowieka. Zmartwychwstanie Chrystusa jest dla Pawła niezbitym dowodem, że Chrystus jest Mesjaszem¹¹¹, który „nie dodawał niczego do Prawa i proroków. On tylko wyjaśniał i dopełnił”¹¹². Paweł znalazł w Chrystusie Tego, który jest spełnieniem tęsknot i oczekiwań oraz wypełnieniem się

¹¹⁰ Dosłownie za łajno; Por. przypis 101.

¹¹¹ Nie znaczy to, że Paweł od razu pojmował Jezusa tak samo jak w 1 Kor 8, 6; Rz 10, 9-13; Flp 2, 5-11.

¹¹² J. Steinmann, *Paweł z Tarsu*, s. 34n.

Prawa, Pism i Proroków. Czuje się z Nim szczególnie zjednoczony. Jezus oddał za niego życie i to wtedy, gdy on był napełniony chęcią zabijania.

Czym więc było dla Pawła spotkanie ze Zmartwychwstałym Panem pod Damaszkiem, nawróceniem czy powołaniem?¹¹³ Dawniej większość biblistów opowiadała się za nawróceniem. Dzisiaj coraz częściej akcentuje się powołanie Pawła. Myślę, że nie trzeba stosować tutaj kategorii: „*albo to – albo tamto*”. Nie trzeba też określać: *co było bardziej*. Niektórzy uważają za neutralne określenie „wydarzenie” lub „spotkanie”, które to słowa pozwoliłyby uniknąć niepotrzebnej specyfikacji¹¹⁴. Jestem przekonany, że nie idzie tu o żadną neutralność. W określeniach: „spotkanie pod Damaszkiem” czy „wydarzenie pod Damaszkiem” kryją się bowiem obie kategorie jednocześnie. To, co tam się dokonało, jest jednocześnie *nawróceniem* i *powołaniem*. Paweł otrzymał od Boga nową misję (*powołanie*), a jednocześnie został przemieniony przez Chrystusa (*nawrócenie*). Kiedy więc ktoś używa określenia: *wydarzenie* lub *spotkanie* ma na myśli całość,

¹¹³ Za nawróceniem opowiadają się: E. Dąbrowski (*Nawrócenie św. Pawła ...*, s. 498-508), J. (Kudasiewicz *Nawrócenie Szawła z Tarsu*, KPD 84/5 (2008), s. 430-439), W. S. Kurz, (*Dzieje Apostolskie*, w serii: *KKPS*, s. 155-166, 368-376, 401-407); za przemianą („*transformation*”) bez zrywania z przeszłością opowiada się: B. R. Gaventa, *From Darkness to Light ...*, s. 17-46; za powołaniem opowiadają się: A. Weiser, *Die Apostelgeschichte*, s. 217; J. A. Fitzmyer, *The Acts of the Apostles*, s. 421.; T. M. Dąbek, *Nawracajcie się. Metanoja w NT*, s. 246-260; D. M. Stanley, *Paul's Conversion*, s. 327-338; D. Marguerat, *La storia*, s. 208; J. Munck, *The Acts of Apostles*, 82, Paul and the Salvation, s. 24-35; N. Habel, *The Form*, s. 322-323; B. Marconcini, *Profeti e Apocalittici*, s. 117; Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 65-73; A. J. Najda, *Prorocki charakter ...*, ST 26(2008), s. 171-187; W. Rakocy, *Pawłowe doświadczenie ...*, s. 1256-1274; K. Stendahl, *Paul among Jews ...*, s. 7-23.

¹¹⁴ Ł. Orłowski, *Łukaszowy przekaz ...*, s. 14.7-23.

ze wszystkimi elementami, które je stanowią. Mówiąc tymczasem: *nawrócenie* bądź: *powołanie*, podkreśla tylko jeden z aspektów, kładąc na niego większy nacisk: na przemianę Szawła albo na misję Pawła, pozostałe aspekty zaś pomija. Nie znaczy to, że ich nie ma. Są, tylko zostały pominięte. Ponadto w nawróceniu większą rolę odgrywa człowiek, który jest podmiotem działania. W powołaniu akcent jest przesunięty na Boga, który działa.

Czy jednak w przypadku Pawła Apostoła właściwe jest mówienie o nawróceniu¹¹⁵? To zależy od tego jak zdefiniujemy termin nawrócenie. Nie wszystkie elementy, które składają się na nawrócenie dotyczą Pawła. Przede wszystkim Paweł nie zmienił wyznania, nie porzucił, ani nie odnalazł Boga. Nie

¹¹⁵ Łukasz pisząc trzy razy o wydarzeniu pod Damaszkiem nie odwołuje się do słownictwa nawrócenia. Dzisiaj częściej mówi się o powołaniu, niż o nawróceniu. Paweł nie przeszedł z pogaństwa do oddawania czci prawdziwemu Bogu; Nawrócenie (*ἐπιστρέφω*, „zawracać”) to przemiana duchowa, przyjęcie jakiegoś systemu wartości, poglądów i zasad. Etymologicznie słowo to nie miało religijnego charakteru, oznaczało zwykłą czynność zawracania. Często wymagało dopowiedzenia od czego do czego. Bliskoznacznym terminem jest *μετάνοια* (łac. *conversio*) – odmiana umysłu, przemiana duchowa bądź intelektualna. *Μετάνοια* to zmiana sposobu myślenia i postępowania, odnowa duchowa. (X. Léon-Dufour, *SNT*, s. 419) W LXX czasownikiem „μετανοέω” zastępowane jest hebrajskie słowo *נחם* oznaczające: pocieszać się, odczuwać żal i skruchę, trapić się, wzdychać, pokutować. (M. Uglorz, *Teologia zwiastowania ...*, s. 84). W Nowym Testamencie oznacza radykalną zmianę sposobu działania. Całkowite zerwanie z przeszłością. W *Leksykonie duchowości katolickiej* czytamy, iż nawrócenie jest procesem podjęcia świadomej decyzji zerwania z grzechem i zwrócenia się do Boga oraz zawierzenia Jego miłości. Dokonuje się ono we wnętrzu człowieka. Wyrazem nawrócenia jest jego pozytywna postawa, działanie, wartościowanie i myślenie. Ma charakter moralny i stanowi podstawowy warunek podjęcia i rozwoju życia duchowego. (M. Chmielewski, *Leksykon duchowości katolickiej*).

zerwał całkowicie z przeszłością, lecz ujrzał swoje życie w nowym świetle¹¹⁶. Dalej uważa się za Żyda (Dz 22, 3n; 26, 4n.22; Flp 3, 5n.), ma poczucie przynależności do swego narodu, chodzi do świątyni i synagog. Żydów nazywa swoimi braćmi. To od nich zawsze zaczyna głoszenie Ewangelii. Paweł po prostu odkrył, że w Chrystusie następuje wypełnienie się obietnicy danej Abrahamowi. Paweł nigdy nie porzucił Prawa. Nie jest poza judaizmem. W jego przypadku o nawróceniu możemy mówić tylko w sensie przejścia od bycia prześladowcą do apostołatu, wewnętrznej przemiany pod wpływem spotkania ze Zmartwychwstałym¹¹⁷. Nawrócenie należałoby rozumieć jako zmianę postawy wobec Jezusa. Uznanie Go za Boga i Mesjasza. Przemiana Pawła jest znakiem dla innych. Pokazuje zdolność Boga do przemiany każdego serca, nawet tego po ludzku najbardziej oddalonego.

Nawrócenie Pawła, a przede wszystkim, jego misja wobec pogan we wspólnocie jerozolimskiej wywołały nieufność i podejrzliwość. Powodem jest fakt, że Paweł nie znał Jezusa, w czasie Jego ziemskiego życia, nie przeżył wraz z innymi doświadczenia Pięćdziesiątnicy i nosił na swoich barkach piętno prześladowcy Kościoła. Z czasem Paweł stał się bardziej wiarygodny. Pomogło mu w tym wszechstronne wykształcenie i ukształtowanie w trzech kulturach: żydowskiej, greckiej i rzymskiej, jego temperament, gorliwość, odwaga i zaradność, a przede wszystkim wierność Chrystusowi bez względu na okoliczności, w jakich przyszło mu pełnić misję głoszenia Słowa.

¹¹⁶ Szerzej zob. B. R. Gaventa, *From Darkness to Light ...*, s. 17-46.

¹¹⁷ S. Fausti, *Dzieje ...*, t. 3, s. 260 - 262.267; R. Penno, *Paolo. Da Tarso a Roma, il cammino di un grande innovatore*, Bologna 2015.

1.5 Spotkanie pod Damaszkiem źródłem Pawłowej chrystologii

Chrystofania damasceńska bez najmniejszych wątpliwości jest preliminariuszem Pawłowej myśli chrystologicznej. Pod Damaszkiem bowiem Paweł spotkał Jezusa – Zmartwychwstałego Pana. Będąc dobrze przygotowanym w szkole Gamaliela, znając Prawo i Proroków przez to wydarzenie odkrył Bóstwo Jezusa Chrystusa i wypełnienie się zapowiedzi Proroków i Pism na Jego osobie.

Paweł postrzega Jezusa jako Pana (κύριος Ἰησοῦς). Stary Testament (LXX) Panem (κύριος) nazywa Boga. Jezus pod Damaszkiem objawił się mu jako Pan, do którego wszystko należy. Jest Panem całego kosmosu (1 Kor 10, 26; Flp 2, 9-11; Kol 1, 15-20; Ef 1, 3-14). Panem życia i śmierci. Panem wierzących, z którymi tworzy szczególną relację i tych, którzy w tym momencie jeszcze nie wierzą (Rz 10, 12). W tym tytule, a zarazem Imieniu κύριος, który jest równocześnie liturgiczną aklamacją, zawarł całą wiarę w Niego. Paweł jest przekonany, że człowiek z powodu swej nędzy (słabości, grzechu, skłonności do złego) sam z siebie nic nie może uczynić, lecz potrzebuje stale pomocy Ducha Świętego, który pozwala mu wyznawać Jezusa Chrystusa jako Pana (1 Kor 12, 3; Rz 8, 9).

Aklamacja κύριος Ἰησοῦς dokonuje się po uprzednim działaniu Ducha Świętego, który wspierając dążenia człowieka, odkrywa przed nim prawdę o Zmartwychwstaniu i Bóstwie Jezusa Chrystusa wyrażoną następnie w formie wyznania. Chrześcijanami są ci, którzy wzywają Imienia Pana¹¹⁸ (por. Rz 10, 9-

¹¹⁸ W. Dzioboń, *Znaczenie teologiczne ...*, s. 171 (wraz z przypisem 15).

13). Najpełniej ujmie to Paweł przytaczając hymn¹¹⁹ o kenozie i wywyższeniu Chrystusa¹²⁰ (Flp 2, 6-11), który uzupełnił o własne przemyślenia.

Paweł nazywając Jezusa Panem chce powiedzieć, że jest On Bogiem. Wyraża to w kategoriach biblijnych czyniąc aluzje i wprost przenosząc na Jezusa to, co w Starym Testamencie odnosiło się do Boga:

- w 1 Kor 1, 31 z Jr 9, 23;

- w 1 Kor 2, 8 z Ps 28[29], 3;

- w 1 Kor 2, 16 z Iz 40, 13;

- w Rz 10, 1 z Iz 28, 16;

- w Rz 10, 13 z Jl 2, 32;

- Flp 2, 10 z Iz 45,23nn;

- Ef 4,8 z Ps 68, 19);

Paweł tytuł Κύριος rozumie jako τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πάντων ὄνομα („*imię ponad wszelkie imię*” – w. 10). Paweł nie utożsamia Jezusa z Bogiem Starego Testamentu, lecz przyznaje mu boską godność ze wszystkimi wynikającymi z tego konsekwencjami. Jezus otrzymuje Imię, które jest godne najwyższej czci i adoracji. Posiada absolutną władzę nad całym stworzeniem. Jest najwyższym autorytetem,

¹¹⁹ Hymn chrystologiczny Flp 2, 6-11 jest dziełem przedpawłowym, używanym podczas liturgii, choć nie da się stwierdzić jednoznacznie kiedy był wykorzystywany (J. Pytel, *List do Filipian*, w: *Biblia Poznańska*, IV, s.471). Hymn ten zawiera w sobie „najdokładniejszą i najbardziej wykończoną formę chrystologii Pawłowej” (E. Prat; cyt. za A. Jankowski, *Listy więzienne ...*, s. 121).

¹²⁰ Wywyższenie po będące następstwem skrajnego uniznienia jest dziełem Boga (w. 9). Ono już nastąpiło w momencie Zmartwychwstania i Wniebowstąpienia.

któremu wszystko podlega. Jest dawcą zbawienia, łaski, pokoju, urzędów i posług¹²¹.

1.6 Spotkanie pod Damaszkiem źródłem Pawłowej eklezjologii

Zmartwychwstały Pan, którego Paweł spotyka pod Damaszkiem jest nierozdzielnie złączony ze wspólnotą Kościoła. Tajemnica ta została mu objawiona słowami: *Szawle, Szawle, dlaczego Mnie prześladujesz ... Ja jestem Jezus Nazarejczyk, którego ty prześladujesz* (Dz 9, 7-8). Później rozwijał i pogłębiał to, co się w tym momencie stało. Ta szczególna relacja z Ukrzyżowanym i Zmartwychwstałym Panem jest ciągle żywa w jego sercu i staje się przedmiotem całego nauczania:

- Wierzący w Chrystusa należą do Pana. On jest ich Panem.
- Chrześcijanin przyjmuje chrzest w Imię Pana (1 Kor 6, 11; Dz 8, 16; 19, 5; 22, 16; Jk 2, 7).
- Bierze udział w picciu Kielicha i spożywaniu Ciała Pańskiego (1 Kor 10, 21-22; 11, 20. 23. 26-27. 32; 16, 22), a Pan działa w nim i mocą swego Ducha udziela mu łaski we wszelkim poczynaniu (1 Kor 12, 3).
- Całe jego życie dokonuje się:
 - ze względu na Pana i przez Pana (δὴ: 1 Tes 4, 1n; 1 Kor 15. 57n; Rz 5, 11; 7, 24; 15, 30),

¹²¹ Szerzej zob. W. Dzioboń, *Znaczenie teologiczne ...*, s. 182-184.

— w Panu (ἐν κυρίῳ: 1 Tes 4, 1n; 1 Kor 4, 17; 7, 39; 15, 58; 16, 19; 2 Kor 2, 12; Ga 5, 10; Rz 6, 23; 14, 14; 16, 2. 8. 11-13. 18. 20. 22. 24; Flp 2, 24. 29; 3, 1; 4, 1; Kol 2, 6; 4, 17; Ef 4, 1.17; 5, 8; 6, 10),

— dla Pana (κυρίῳ), gdyż *wszyscy Pana jesteśmy* (Rz 14, 8).

Ze względu na Jezusa jako Pana, w Jego Imię bądź poprzez Niego, chrześcijanin może:

— dziękować Bogu (1 Kor 15, 57; Rz, 25; Ef 5, 20),

— chlubić się w Nim (1 Kor 15, 31; 2 Kor 10, 17; Rz 5, 11; Ga 6, 14).

— W Panu pozdrawia wierzących (1 Kor 4, 17; 16, 19; Rz 16, 8. 13. 22),

— przyjmuje drugiego człowieka (Rz 16, 2; Flp 2, 29),

— zawiera małżeństwo (1 Kor 7, 10-12. 39; Kol 3, 18),

— pracuje (2 Kor 8, 19; Rz 16, 12),

— oczekuje życia wiecznego (1 Kor 15, 58; Rz 6, 23).

W Nim staje się mocny (1 Kor 5, 4n; Rz 14, 14; Ga 5, 10; Flp 2, 24; 4, 1; Ef 5, 8; 6, 10), czuje się Jego sługą (1 Kor 7, 22; Rz 1, 1; 12, 11; Kol 4, 7; Ef 6, 8. 21), niekiedy więźniem (1 Kor 1, 1; Ef 4, 1; Flm 1). Wreszcie, dla Niego gotów jest oddać wszystko (Rz 14, 6-9; Kol 3, 17.23-24; 1 Kor 6, 13n.).

Jednym z elementów tego szczególnego życia z Panem będzie udział w Jego cierpieniach i dołączanie własnych indywidualnych cierpień, w które obfituje życie.

Κύριος towarzyszy całemu życiu wspólnoty Kościoła, gdyż sam jest Panem Kościoła (1 Kor 4, 19; Kol 3, 18; Ef 1, 20n; 4, 15; 5, 22-32).

Całe to podporządkowanie się wiernych wypływa z miłości do Jezusa (1 Kor 16, 22n), który oddał samego siebie, byśmy mieli życie (2 Kor 4, 10nn; Ef 2, 4n). Podporządkowanie to wcale nie jest niewolniczym i pełnym obawy poddaniem

w znaczeniu pogańskiego niewolnictwa. Jest to bowiem zupełnie dobrowolne powierzenie się w ręce Tego, któremu chrześcijanin chce oddać całe swoje życie, pragnąc, aby Jezus był Panem we wszystkich poczynaniach. Tak więc, chrześcijanin sam czyni siebie sługą (δούλος) Jezusa – Pana.”¹²².

1.7 Konkluzja

Przeprowadzone badania pozwalają wyprowadzić następujące wnioski:

1. Przemiana pod Damaszkiem nastąpiła z inicjatywy samego Chrystusa i nic jej nie zapowiadało.
2. Dokonała się nagle i niespodziewanie powodując wstrząs i przemianę.
3. Paweł odkrył, że Jezus jest Zmartwychwstałym Panem i Mesjaszem (źródło chrystologii).
4. Paweł zrozumiał tajemniczą relację łączącą Jezusa Zmartwychwstałego i uczniów (źródło eklezjologii).
5. Paweł otrzymał misję głoszenia Ewangelii poganom.
6. Paweł po modlitwie i włożeniu rąk przyjął chrzest wchodząc w intymną relację z Chrystusem i Kościołem.
7. Skutki wydarzenia pod Damaszkiem były trwałe.
8. Przemiana, która się dokonała postrzegana była przez Pawła jako powołanie.

¹²² W. Dzioboń, *Znaczenie teologiczne ...*, s. 180-181.

Rozdział 2

Zjednoczenie z Chrystusem fundamentem nowego życia

Spotkanie Pawła ze Zmartwychwstałym Chrystusem pod Damaszkiem pozostawiło w Apostole nie tylko ślad, ale ukształtowało jego myślenie i przebudowało całe życie. Miało też olbrzymi wpływ na całe nauczanie. Paweł pod Damaszkiem stał się świadkiem Zmartwychwstałego Chrystusa (Dz 22, 15). Odkrył szczególną relację jaka łączy Chrystusa z tymi, którzy w Niego wierzą i stanowią jedno z Nim (Dz 9, 4-5). Do tej pory nie był tego świadom. Obie prawdy dokonały w Nim duchowego wstrząsu. Dopełnieniem stało się wybranie (Dz 9, 15) i powołanie na Apostoła pogan przez samego Chrystusa (Dz 26, 16-18) i włączenie do wspólnoty wierzących w Damaszku, poprzez przyjęty chrzest (Dz 9, 10-19). Od tej pory Chrystus zamieszkał w nim (Ga 2, 20; Flp 1, 21; 3, 7-8). Tej świadomości, obecnego i działającego Chrystusa (1 Tes 4, 10; 5, 1-10; Rz 6, 2.7.18.23; 12, 3-6; 14, 14; 16, 2. 8. 12-13.18.20.22.24; 1 Kor 4, 17; 6, 5-20; 7, 10-12. 26. 39; 15, 58; 16, 19; 2 Kor 2, 12; 6, 14; 8, 19; Ef 1, 3-14; 4, 1.17.25; 5, 8; 6, 10; Kol 2, 6; 3, 1.18; 4, 17; Flp 1, 29; 2, 24.29; 3, 1; 4, 1; 2 Tm 1, 6; Ga 5, 10), nigdy nie zatracił, co więcej wiele razy ją podkreślał, żył nią i głosił (1 Kor 6, 15-17; 10, 17n; 12, 12-18; Rz 14, 4n' Ga 3, 28; Ef 1, 22n; 2, 1; 4, 11-16; 5, 23; Kol 1, 24; 2, 19n). Pozostał wierny Chrystusowi i zleconej mu misji aż do śmierci.

2. 1 Specyfika antropologii Pawła

Chcąc zgłębić relację człowieka z Bogiem, dostrzec i zrozumieć w jej świetle cierpienie, trzeba najpierw odpowiedzieć sobie na pytanie: kim jest człowiek? W jaki sposób człowieka przedstawia Biblia. Szczególnie interesuje nas odpowiedź na pytanie: jak człowieka postrzega św. Paweł? Co i w jaki sposób o nim mówi? oraz dlaczego to mówi? W jaki sposób postrzeganie człowieka może mieć wpływ na doświadczenie cierpienia i nauczanie Apostoła w tym obszarze.

2.1. 1 Człowiek w Starym Testamencie

Paweł nie pojawił się znikąd. Wychowany i ukształtowany został na styku trzech kultur (judaizm, hellenizm, kultura rzymska), z których żadna nie była mu obca¹²³. Wzrastał w wierze i tradycji swego narodu. Wiara ojców stała się jego wiarą. Poznawał ją, zgłębiał ją i żył nią w pełni, jako gorliwy faryzeusz¹²⁴. Z tego powodu najpierw trzeba spojrzeć na człowieka, jak go pojmował Stary Testament. W ten sposób zrozumiemy Pawła jako Żyda i jego spojrzenie.

W Księdze Rodzaju mamy dwa opisy stworzenia człowieka. Przynależą do różnych tradycji. Opisy te są różne, ale nie są ze sobą sprzeczne (Rdz 1, 26-28; 2, 7-23). Co więcej, wzajemnie się uzupełniają.

Pierwszy z nich jest częścią poematu o stworzeniu (Rz 1). Człowiek został stworzony w szóstym dniu (w. 31), jako ukoronowanie całego stworzenia.¹²⁵

¹²³ Zob. rozdział 1.1 Szaweł przed spotkaniem ze Zmartwychwstałym Chrystusem, s. 18.

¹²⁴ *Tamże*, s. 21.

¹²⁵ R. E. Brown, *KKB*, s. 16.

Stworzenie człowieka w szóstym dniu można odczytać jako podkreślenie, że jest ograniczony i zależny od Stwórcy¹²⁶. Jest chciany przez Boga. Nie jest dziełem przypadku. Stworzenie człowieka dokonuje się na dwu etapach. Najpierw Bóg wyraża intencję stworzenia człowieka w dialogu z Samym Sobą, a potem ów zamiar urzeczywistnia¹²⁷. Bóg zamierzył stworzyć człowieka. Powołanie do istnienia człowieka w ostatnim akcie stwórczym (szósty dzień na końcu) podkreśla, że jest najdoskonalszym dziełem Stwórcy. Z woli Boga jest królem stworzenia¹²⁸. Ma panować nad niższymi stworzeniami. „Obraz i podobieństwo Boga” wskazuje na godność, którą człowiek otrzymał. To, co Bóg stworzył było bardzo dobre (Rdz 1, 31). Godność człowieka ma swoje korzenie w boskiej godności¹²⁹.

Drugi chronologicznie, ale w rzeczywistości starszy opis znajdziemy w Rdz 2, 7-8.18.21-23. Należy do tradycji jahwistycznej. Widoczne są w nim motywy obecne w literaturze Bliskiego Wschodu¹³⁰. Bóg stwarza człowieka z prochu ziemi, nie samym słowem. W ten sposób zostaje podkreślona różnica między człowiekiem

¹²⁶ Liczba sześć w Biblii jest liczbą symboliczną i oznacza niedoskonałość.

¹²⁷ W. Chrostowski, *Kim jest człowiek?...*, s. 263.

¹²⁸ T. Brzegowy, *Człowiek najdoskonalszym dziełem Boga Stworzyciela. Pochodzenie człowieka według Biblii*, [w:] G. Bugajak, J. Tomczyk (red.), *Kontrowersje wokół początków człowieka*, s. 248–262; W. Chrostowski, *Dar życia w perspektywie biblijnej*, [w:] J. Kapuściński (red.), *Dla życia. Księga Jubileuszowa z okazji XX-lecia istnienia Katolickiego Stowarzyszenia Lekarzy Polskich (1944–2014)*, Częstochowa 2014, s. 123–136.

¹²⁹ H. Langkammer, *Godność człowieka według Biblii*, s. 9-21.

¹³⁰ T. Jelonek, *Mezopotamski kontekst Rdz 2–3*, w: W. Linke (red.), *Trud w Panu nie jest daremny (por. 1 Kor 15,58). Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Doktorowi Habilitowanemu Janowi Załęskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Niepokalanów 2010, s. 263–275.

a resztą stworzenia. Stworzenie z prochu ziemi ukazuje przynależność człowieka do stworzonego świata i jego ograniczoność. Przekazanie tchnienia życia wskazuje na napełnienie Boskim życiem. Te dwa elementy: ciało utworzone z prochu ziemi i tchnienie życia tworzą obraz człowieka na podstawie Starego Testamentu¹³¹. Cały człowiek został stworzony przez Boga. Obrazem Boga jest cały człowiek, razem ze swoim ciałem¹³². Takie pojmowanie człowieka ma swoje konsekwencje oraz odbiega od wyobrażeń pogańskich.

Stworzenie niewiasty z żebra Adama ukazuje jej równość wobec mężczyzny i potrzebę wzajemnego dopełniania się. Niewiasta ma tą samą naturę, co mężczyzna. Stworzenie niewiasty podczas snu Adama podkreśla, że dokonało się to bez udziału jego woli. Mężczyzna i niewiasta to „dwa sposoby” bycia człowiekiem – „dwa sposoby”, a nie tylko różne role społeczne¹³³. Bóg z człowiekiem wszedł w szczególną relację, której nie ma w Jego relacji z pozostałą częścią stworzenia.

W języku hebrajskim na określenie ciała mamy tylko jeden termin¹³⁴: בָּשָׂר . Termin בָּשָׂר Biblia Tysiąclecia przetłumaczyła jako „człowiek”, rozumiejąc

¹³¹ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...* , s. 20.

¹³² W. Chrostowski, *Ludzka cielesność jako obraz Boga*, w: CT 70 (2000) nr 4, s. 5-19; B. L. Sherwin, *Ludzkie ciało a obraz Boży*, w: *Dzieci jednego Boga. Praca zbiorowa uczestników seminarium naukowego w Spertus College of Judaica w Chicago /1989/*, red. W. Chrostowski, s. 72-84.

¹³³ W. Chrostowski, *Kim jest człowiek?...*, s. 266; B. Widła, *Słownik antropologii Nowego Testamentu*, w: PSB 21, s. 99.

¹³⁴ P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, s. 67.

„ciało” jako synonim człowieka i jego osobowości¹³⁵. Ciało jest dobre. Uczestniczy w godności „obrazu Boga”. Dla semity prawdziwe życie to życie w ciele. Często w Starym Testamencie *ciało* określa całego człowieka lub część jego natury.

W opisie powołania proroka Jeremiasza czytamy: „*Zanim ukształtowałem cię w łonie matki, znałem cię, nim przyszedłeś na świat, poświęciłem cię, prorokiem dla narodów ustanowiłem cię*.” (Jr 1, 5). Bóg nie mówi zanim ukształtowałem twoje ciało, ale zanim ukształtowałem ciebie. Widzimy, że ciało oznacza tu całego człowieka. To ciało, stworzone przez Boga jest narzędziem dobrych i złych czynów.

Izraelici spodziewali się kary bądź nagrody od Boga w doczesności. Dopiero w ostatnich dwóch wiekach przed przyjściem Chrystusa zaczęto przenosić Bożą odpłatę po śmierci¹³⁶. Będzie to miało wpływ na rozumienie sensu cierpienia.

Stary Testament pojmuje człowieka holistycznie jako stworzenie rozumne złożone z duszy i ciała¹³⁷. Dusza i ciało są dwoma przejawami jednego istnienia. Dusza dzięki ciału spełnia swoje zadania. Do Boga tęskni nie tylko dusza jak rozumieliby Grecy, ale i dusza i ciało (Ps 63(62), 2). Człowiek jest istotą stworzoną na obraz i podobieństwo Boga. W semickiej koncepcji człowieka¹³⁸, człowiek jest jednością. Ta jedność jest zintegrowana, czyli wszystkie fizyczne, psychiczne i duchowe funkcje są ze sobą połączone. Dusza i ciało są sposobami manifestowania

¹³⁵ M. Filipiak, *Biblia o człowieku*, s. 42.

¹³⁶ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 30. 66-103. 118 – 131.

¹³⁷ W. Chrostowski, *Kim jest człowiek?...*, s. 265

¹³⁸ I. Mroczkowski, *Starotestamentalne rozumienie ciała, duszy i ducha człowieka*, s. 14-24; L. Stachowiak, *Koncepcja człowieka w Starym Testamencie*, s. 13-26; M. Filipiak, *Biblia o człowieku*, s. 33-55; A. Kuśmirek (red.), *Symbolika ciała w Starym Testamencie*.

tej jedności. Stary Testament nie dzieli człowieka na jakiegokolwiek części. Nie deprecjonuje, którejkolwiek kosztem innych. Antropologia biblijna w przeciwieństwie do greckiej jest monistyczna¹³⁹. Oddzielanie duszy od ciała, przeciwstawianie ich sobie, zwracanie uwagi tylko na duszę, deprecjonowanie ciała czy wręcz pogarda nim jest myśleniem filozofów greckich. Nie jest myśleniem biblijnym¹⁴⁰.

W Starym Testamencie byt człowieka opisywany był przy pomocy kilku pojęć¹⁴¹, które opisywały różne elementy egzystencji człowieka. Są to: נִפְשׁ tchnienie, oddech, zapach, wola, uczucia, osoba, życie, pragnienie, oddychanie;¹⁴² בָּשָׂר ciało, mięso, widzialna część ciała¹⁴³. LXX tłumaczy hebrajskie בָּשָׂר na σὰρξ lub σῶμα; רוּחַ tchnienie, duch, pierwiastek życia, dusza, wola człowieka;¹⁴⁴ לֵב serce, wnętrze, uczucia, rozum, wola¹⁴⁵. Terminy te mimo, że zwracają uwagę na różne elementy natury człowieka, to oznaczają całego człowieka. Nie można

¹³⁹ A. A. Hoekema, *Created in God's Image*, Grand Rapids 1986, s. 210.

¹⁴⁰ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s.6.

¹⁴¹ Szerzej zob. T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 8.

¹⁴² C. Westermann, נִפְשׁ , w: THAT I, k. 71-96; M. Rosik, *Teologia Starego Testamentu*, t. 4, w: BB, s. 38.

¹⁴³ M. Nycz, „Człowiek jest istotą cielesną” (Rdz 6,3) – hebrajskie „bāšār” jako biblijny sposób porządkowania rzeczywistości, w: A. Kuśmirek (red.), *Symbolika ciała w Starym Testamencie*, s. 25–43; M. Rosik, *Teologia Starego Testamentu*, t. 4, w: BB, s. 39.

¹⁴⁴ R. Albertz, רוּחַ , w: THAT II, k. 726-753; M. Rosik, *Teologia Starego Testamentu*, t. 4, w: BB, s. 40.

¹⁴⁵ F. Stolz, לֵב , w: THAT I, k. 861-867; M. Rosik, *Teologia Starego Testamentu*, t. 4, w: BB, s. 42.

powiedzieć, że człowiek ma ciało בִּשְׂרָו, że człowiek ma duszę נַפְשׁוֹ. Człowiek nie posiada, lecz jest. Tak więc poprawnie należy powiedzieć, że człowiek jest ciałem בִּשְׂרָו. Człowiek jest duszą נַפְשׁוֹ¹⁴⁶.

Dla Żydów, którzy widzieli przejaw błogosławieństwa Bożego w długim życiu, licznym potomstwie i dobrym powodzeniu, śmierć była postrzegana jako koniec wszystkiego. Cierpienie, choroby ciała, niedostatek odbierano jako znak przekleństwa, hańby i odrzucenia przez Boga. Ciało człowieka poddane jest słabości. Jest śmiertelne (Rdz 6, 3; Ps 56 (55), 5; Iz 40, 6). Gdy ciało umiera, umiera człowiek. Śmierć powoduje rozerwanie człowieczeństwa. Człowieka już nie ma. Następuje wtedy „bolesne rozdarcie ludzkiej natury”¹⁴⁷. Ani samo ciało nie jest człowiekiem, ani sama dusza nie jest człowiekiem. Mimo tej idei, że samo ciało nie stanowi człowieka, w kulturze semickiej ciału ludzkiemu należał się szacunek także po śmierci.

Nadzieja na zmartwychwstanie rodzi się powoli. Obecna jest w sercu sprawiedliwego. Wiara w zmartwychwstanie, to nadzieja na odzyskanie ciała (Ps 16, 1-2.5.8-11). Temat zmartwychwstania pojawia się u proroków (Iz 26, 19; 53, 8-12; Ez 37, 1-14; Dn 12, 2-3), w księgach mądrościowych (Hi 33, 24-30) i psalmach (Ps 27 (26), 13; 30 (29), 3; 49 (48), 15; 56 (55), 13; 71 (70), 20; 103 (102), 3-4; 116 (115), 9; 142 (141), 5-7; 143 (142), 11). W okresie międzytestamentalnym zastanawiano się kiedy nastąpi zmartwychwstanie i kogo obejmie¹⁴⁸. Zmartwychwstanie łączono najczęściej z erą mesjańską.

¹⁴⁶ M. Filipiak, *Biblia o człowieku*, s. 65.

¹⁴⁷ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 103-131. 213.

¹⁴⁸ M. Rosik, *Teologia Starego Testamentu*, t. IV, w: BB, s. 284.

Podsumowując, Stary Testament ukazuje człowieka w jego wymiarze naturalnym. Dostrzega jego wartość i godność wynikającą ze stworzenia na obraz i podobieństwo Boże. Ciało człowieka darzy szacunkiem. Dostrzega słabość ludzkiej kondycji zranionej przez grzech, a zarazem Boże prowadzenie. Człowiek kontaktuje się ze światem poprzez ciało. Wyraża się poprzez בָּשָׂר . Ciało jest „cielesną powłoką” człowieka. Ciało jest powołane do zmartwychwstania.

Od drugiego wieku przed Chrystusem ludzie wykształceni, należący do wyższych sfer społeczności żydowskiej, pojmują człowieka w sposób wyraźnie dualistyczny. Dzieje się tak pod silnym wpływem myśli greckiej¹⁴⁹.

2. 1. 2 Człowiek w ujęciu grecko-rzymskim

Paweł wychowany w diasporze znał dobrze grekę i kulturę grecką. Nie były mu obce poglądy greckich filozofów i wiedza o ich wierzeniach¹⁵⁰. Świadczy o tym choćby jego przemowa na Areopagu w Atenach (Dz 17, 22-34). Paweł korzystał z bogactwa kultury i filozofii greckiej, aby lepiej przybliżyć Boga (Dz 17, 23.28).

¹⁴⁹ F. Manzi, Listy św. Pawła, s. 322.

¹⁵⁰ W 1 Kor 15, 33 cytuje poetę Menandra, a w Dz 17, 28-29 hymn Kleantesa. Paweł posługuje się greckimi terminami: *sumienie* (Rz 2, 15; 9, 1; 13, 5; 1 Kor 8, 7-13; 10, 25-30; 2 Kor 1, 12; 4, 2) powszechnie używanym przez Senekę, *chciwość* (Rz 1, 29; 2 Kor 9, 5; Kol 3, 5) spotykanym u stoików, *opanowanie* (Ga 5, 22-23; 1 Kor 7, 9; 9, 25) używanym przez Arystotelesa. Pośród wskazań moralnych, tzw. „tablic domowych” (Ef 5, 22-6, 9; Kol 3, 18-4, 1; 1 Tm 2, 8-15; 6, 1n; Tt 2, 1-10) można dostrzec formalny wpływ Diogenesa, Laertiosa, Seneki i Epikteta. Dane przytoczone za: M. Łanoszka, *Źródła etycznego nauczania Pawła Apostoła*, w: M. Bednarz, P. Łabuda, *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, s. 55-56.

Greckie rozumienie człowieka znacznie odbiegało od danych Starego Testamentu i wierzeń Żydów.

Poglądy Greków cechował dualizm. Podkreślano niezależność duszy od ciała. Człowiek składa się z ciała i duszy, ale ciało ograniczało i więziło duszę. Dusza miała być doskonała i nieśmiertelna, ciało podlegało rozpadowi i śmierci¹⁵¹. Przeznaczeniem człowieka było życie dla duszy, a nie dla ciała. Ciało stanowiło przeszkodę do prawdziwego życia. Duszę należało oswobodzić¹⁵². O duszę należało dbać, kształtować i rozwijać. Ciało miało być jej całkowicie podporządkowane¹⁵³.

Tymczasem w Biblii próby oderwania człowieka od jego cielesności, są rozrywaniem go. To odrywanie go od samego siebie. Człowiek w ujęciu Biblii, w przeciwieństwie do myśli Greków nie istnieje bez ciała¹⁵⁴. Ciało jest niezbędnym konstytutywnym elementem, któremu należy się szacunek. Ciało będzie uczestnikiem chwały zbawionych i zmartwychwstania.

¹⁵¹ Dla Pitagorejczyków ciało było więzieniem duszy. Wg. Platona: „ Człowiek- to dusza władająca ciałem” zob. Tatarkiewicz, *Historia Filozofii*, t.1, s. 90.

¹⁵² K. Szymańska, *Grecki ideał człowieka w starożytnej kulturze fizycznej „kalos kaghatos”* - w *zarysie*, w: *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 4(24)2015, s. 5-11.

¹⁵³ K. Szymańska, *Grecki ideał człowieka w starożytnej kulturze fizycznej „kalos kaghatos”* - w *zarysie*, w: *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 4(24)2015, s. 9-11.

¹⁵⁴ Szeol w ujęciu hebrajskim to otchłań, w której „przebywają cienie zmarłych, które nie mogą w żaden sposób działać, nie pamiętają o tym, co było, ani nie mogą chwalić Boga” - T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 118.

2. 1. 3 Człowiek w ujęciu św. Pawła

Nowy Testament idąc za LXX na określenie ciała używa dwóch terminów: *σὰρξ* i *σῶμα*.¹⁵⁵ Ukazuje złożoność człowieka: materię i ducha, który ją ożywia. Te dwa elementy tworzą ścisłą jedność. Dla Żydów grecka koncepcja psycho-fizyczna człowieka była obca¹⁵⁶. Nowy Testament przyjmuje greckie pojęcia określające człowieka, ale wraz z nimi nie przyjmuje greckiego rozumienia człowieka. Człowiek w Nowym Testamencie, podobnie jak w Starym pojmowany jest holistycznie.

Za terminem *σὰρξ* kryje się ciało konkretne - to, co pokrywa kości¹⁵⁷. To ciało daje się dotknąć, skaleczyć. To doczesna cielesna natura. Często siedziba zła, pożądań, grzechu i słabości¹⁵⁸. Termin *σῶμα* jest bardziej abstrakcyjny¹⁵⁹. To natura i godność, obraz i podobieństwo.

W Nowym Testamencie ciało człowieka zostaje podniesione na poziom nadprzyrodzony. Spowodowane to jest przez Wcielenie, Odkupienie oraz ustanowienie Eucharystii¹⁶⁰.

¹⁵⁵ M. Filipiak, *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, s. 33-55; I. Stachowiak, *Koncepcja człowieka w Starym Testamencie*, w: MPWB 6, s. 13-26.

¹⁵⁶ K. Szymańska, *Grecki ideał człowieka w starożytnej kulturze fizycznej „kalos kaghatos” - w zarysie*, w: *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 4(24)2015, s.5-11.

¹⁵⁷ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 137. 191-196.

¹⁵⁸ P. Cz. Bosak, *Słownik grecko-polski do Nowego Testamentu*, s. 514.

¹⁵⁹ R. Popowski, *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, s. 326; R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, s. 591.

¹⁶⁰ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 135-159; szerzej zob. J. P. Ware., *Paul's Theology in Context: Creation, Incarnation, Covenant, and Kingdom*, s. 5-197.

Wcielenie Chrystusa (J 1, 14) rozpoczęło nowy etap relacji człowieka z Bogiem¹⁶¹. Jezus Chrystus – niewidzialny Bóg w widzialnym człowieczeństwie w jedyny i niepowtarzalny sposób „złączył w sobie wieczność z czasem, niebo z ziemią, ducha z materią, nie naruszając ich autonomii”¹⁶². Syn Boży stając się człowiekiem przyjął ludzkie ciało. Dla podkreślenia przyjęcia ludzkiej natury zostaje użyte słowo *σὰρξ*, *ciało*. Pogarda dla ludzkiego ciała jest sprzeczna z logiką wcielenia Chrystusa¹⁶³. Tłumaczenie dosłowne: *Słowo stało się ciałem i rozbiło namiot wśród nas* pełniej wyraża się to, co chciał powiedzieć Jan. „Rozbicie namiotu” to nie jest to samo co „zamieszkanie”, jak oddali tę frazę tłumacze BT. Jak Namiot Spotkania podczas wędrówki Izraelitów do Ziemi Obiecanej zakrywał Chwałę Boga, tak ziemskie ciało Jezusa (*σὰρξ*) zakrywa Jego Bóstwo. Jak namiot został potem zastąpiony przez trwałą świątynię, tak *σὰρξ* Jezusa ziemskiego zostało zastąpione przez *σῶμα* Chrystusa uwielbionego¹⁶⁴.

Jezus daje nam swoje ciało do spożycia i krew do picia (J 6, 51. 53-56). Składa ofiarę: *σὰρξ μου ἐστὶν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς* zadość czyni i daje swoje Życie, aby Jego Życie stało się życiem wierzących. Nie wystarcza, że składa ofiarę.

¹⁶¹ „Cały człowiek, ze swoją stroną duchową i cielesną, jest obrazem Boga, zatem godność ciała ludzkiego jest tak wielka, że tłumaczy i uzasadnia to, iż Bóg stał się człowiekiem. Stworzenie świata i człowieka oraz wcielenie Syna Bożego są ze sobą nierozłącznie związane.” - zob. W. Chrostowski, *Kim jest człowiek?...*, s. 267

¹⁶² A. Napiórkowski, *Niezbywalność teologii*, s. 209.

¹⁶³ Grzegorz z Nazjanzu, *List 101 do Kleodonia*, w: Grégoire de Nazianze, *Lettres théologiques* (Sources Chrétiennes 208), Paryż 1974, s. 48-51.

¹⁶⁴ P. R. Gryziec, *Spotkania przy studni*, s. 31n; F. Martin, W. M. Wright IV, *Ewangelia według św. Jana*, w: KKPS, s. 10-11.

Aby mieć życie, trzeba się karmić Nim: ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. Chleb dający nieśmiertelność (w. 48. 50. 51) to nawiązanie do drzewa życia (Rdz 3, 22-23)¹⁶⁵. Trzykrotne powtórzenie: *chleb życia* (w. 48), *chleb, który z nieba zstępuje* (w. 50), *chleb żywy* (w. 51) podkreśla wielkie znaczenie przekazywanej prawdy. Jeść chleb znaczy z jednej strony przyjąć Jezusa jako pokarm i mądrość do swego wnętrza, a z drugiej karmić się Jego ciałem złożonym w doskonałej ofierze na krzyżu.

Paweł jako człowiek ukształtowany przez trzy kultury: grecką, rzymską i hebrajską, mając do swojej dyspozycji dwie przeciwstawne sobie wizje człowieka: hebrajską¹⁶⁶ i grecką¹⁶⁷, nie przyjął żadnej z nich z sposób bezkrytyczny. Pawłowa antropologia jest mocno zakorzeniona w Starym Testamencie¹⁶⁸. Źródłem poglądów Pawła na temat człowieka jest środowisko judaistyczne. Paweł uznaje jedność ciała i duszy¹⁶⁹. Mimo tego, aby lepiej opisać i uchwycić myśl posługuje się terminami znanymi z filozofii greckiej¹⁷⁰, szczególnie wtedy, gdy słowo kieruje

¹⁶⁵ F. Martin, W. M. Wright IV, *Ewangelia według św. Jana*, w: KKPS, s. 123.

¹⁶⁶ J. Kudasiewicz, *Problematyka relacji człowieka do Boga*, s. 274-278; R. S. Zdziarstek, *Chrystianologia*, s. 49-56.

¹⁶⁷ H. Langkammer, *Stary Testament a Boże dzieło ...*, s. 14-22.

¹⁶⁸ Terminy: ἄνθρωπος, σῶμα, ψυχή, πνεῦμα

¹⁶⁹ W. D. Stacey, *The Pauline View of Man*, London 1956; R. H. Gundry, *Soma in Biblical Theology*, Cambridge 1976; E. Best, *One Body in Christ*, w: SPCK, s. 217.

¹⁷⁰ σὰρξ (ciało), σάρκινος (mięsisty, śmiertelny, grzeszny), σῶμα (ciało), ψυχή (dusza), ψυχικός (ożywiony, mający naturę), νοῦς (rozum, intelekt), καρδιά (serce), πνεῦμα (tchnienie, duch), ἔσω ἄνθρωπος (człowiek wewnętrzny), γνῶσις (poznanie), σοφία (mądrość).

do chrześcijan pochodzenia pogańskiego. Przejmuje terminy, ale nie ich treść¹⁷¹. Przejmując terminy nadaje im nowy chrześcijański sens. Nie przeciwstawia ich sobie, nie dzieli człowieka na części. Nie podkreśla w człowieku istnienia trychotomi¹⁷² czy dychotomi¹⁷³. Przedmiotem zainteresowania Pawła jest nie natura człowieka, lecz jego relacja do Boga, szczególnie do Chrystusa. Stworzył własną wizję człowieka (Ef 2, 15; 4, 24; por. Ga 3, 27-28)¹⁷⁴. Chrystus w sobie złączył to, co było dotąd rozdzielone – podział ludzkości na Żydów i pogan z pięcioma przywilejami na rzecz tych pierwszych. Do tej pory poganie byli poza relacją z Mesjaszem Izraela, obcy wobec narodu wybranego, pozbawieni udziału w przymierzach, pozbawieni nadziei, pozbawieni relacji z Bogiem¹⁷⁵.

Na opisanie ciała człowieka w *Corpus Paulinum* znajdujemy dwa określenia: *σὰρξ* i *σῶμα*. Choć trudno nieraz uchwycić różnicę pomiędzy tymi terminami, nie są one synonimami.

Σὰρξ nie oznacza ludzkiej cielesności, lecz naturę osłabioną przez grzech pierwszych ludzi¹⁷⁶. Zmierza ona do zniszczenia. *Σὰρξ* to zmysłowa skłonność do przeżywania życia w ramach popędu (Rz 8, 3-13; Ga 5, 13-19). Dla *σὰρξ* nie ma

¹⁷¹ W. D. Stacey, *The Pauline View of Man*, s. 211n.; E. Dąbrowski *Listy do Koryntian*, s. 302.

¹⁷² *σῶμα*, *ψυχή*, *πνεῦμα*.

¹⁷³ *σῶμα*, *ψυχή*.

¹⁷⁴ P. S. Williamson, *List do Efezjan*, w: KKPS, s. 61-66, 130-134; szerzej zob. J. P. Ware., *Paul's Theology in Context: Creation, Incarnation, Covenant, and Kingdom*, s. 28.

¹⁷⁵ P. S. Williamson, *List do Efezjan*, w: KKPS, s. 58.

¹⁷⁶ J. A. T. Robonson, *The Body*, s. 174.

zmartwychwstania. Kategorie grzechu dotyczą tylko *σὰρξ* (Rz 1, 16-32). *Σὰρξ* może wziąć w niewolę ciało – poniżając je. *Σὰρξ* może popełniać grzechy ciała (Rz 8, 12). Natura człowieka jest grzeszna i nie jest zdolna, aby poddać się Bogu (Rz 8, 7). *Σὰρξ* podlega chorobom i śmierci.

Dla ludzi pozbawionych łaski chrztu *σὰρξ* jest podstawą działań moralnych, jedynym i ostatecznym punktem odniesienia¹⁷⁷. Są oni duchowo umarli na skutek występków. Są obcy dla Boga (Kol 1, 21), wrodzy dla Niego (Rz 5, 10). Pawłowa koncepcja starego człowieka jest oryginalnym jego tworem. Paweł niewiele mówi o człowieku przed przyjęciem chrztu. Skupia się przede wszystkim na odrodzonym przez Chrystusa nowym człowieku, o starym mówiąc przy okazji jako kontrast ukazując jego tragizm¹⁷⁸.

Nowy człowiek - odkupiony przez Chrystusa zawdzięcza swoje istnienie Bogu (Ef 2, 5-6; 1 Kor 8, 6), który w nim mieszka (1 Kor 3, 16; Rz 8, 10). Człowiek ten wchodzi w szczególną relację z Chrystusem (Rz, 6, 11; 16, 11)¹⁷⁹.

Dla Pawła ciało *σῶμα* jest na wyższym poziomie niż *σὰρξ*. Jest obrazem Boga i posiada godność (por. Rdz 1, 26). Jest świątynią Boga (1 Kor 3, 16-17; 6, 19-20). Nad ciałem *σῶμα* może panować prawo, grzech, śmierć (Rz 7, 5)¹⁸⁰. Musi przejść przez śmierć, ale Chrystus je wskrzesi (1 Kor 15, 53). Ciało *σῶμα* jest narzędziem zbawczych planów Boga. Powołane jest do życia wiecznego. Apostoł

¹⁷⁷ R. S. Zdziałek, *Chrystianologia*, s. 80n.

¹⁷⁸ R. S. Zdziałek, *Chrystianologia*, s. 66-82.

¹⁷⁹ P. S. Williamson, *List do Efezjan*, w: KKPS, s. 48n; G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 64-65, 157-158; S. Hahn, *List do Rzymian*, w: KKPS, s. 134;

¹⁸⁰ S. Hahn, *List do Rzymian*, w: KKPS, s. 150-156.

nigdy nie używa terminu *σῶμα* na określenie ludzkich zwłok, ani by oddać znikomość człowieka, jego skażonej natury. Mówiąc o miłości małżeńskiej Paweł używa terminu *σῶμα* (1 Kor 7, 1-6). Ciało *σῶμα* Jezusa jest świątynią (Kol 2, 9; por. J 2, 19.21). Kiedy Jezus ustanawia Eucharystię daje nam swoje *σῶμα* (1 Kor 11, 24).

Konsekwencją grzechu pierworodnego w człowieku jest walka między dążeniami ducha i ciała. Apostoł nie potępia ciała. Paweł przeciwstawia sobie starego człowieka – nowemu człowiekowi (Kol 3, 5-17), człowieka zewnętrznego - wewnętrznego (2 Kor 4,13–5, 1), człowieka cielesnego - duchowemu (1 Kor 2, 10-15). Napięcie między dążeniami ducha a ciała wyraża się poprzez uleganie bądź opieranie się ciału oraz uleganie bądź opieranie się Duchowi Świętemu. Najpełniej Paweł opisuje tę walkę w Ga 5, 16-25. Polem walki jest sam człowiek. Aby znaleźć uwolnienie od mocy grzechu, jego wpływów i skutków, trzeba zanurzyć się w Chrystusa, w Jego Słowo i Ducha. W listach Pawłowych znajdujemy wezwanie, aby zedrzeć z siebie starego człowieka - (Rz 6, 3-6; 7, 5.14-24; 8, 12-13; 13, 14; Kol 3, 9-10; 1 P 2, 11), przyoblec się w Chrystusa – przyjmując nową naturę (Rz 6, 7-14; 7, 6; 8, 14-17; Ef 4, 22-24). Zdzieranie starego człowieka to proces uświęcania (Hbr 12, 14; Rz 8, 8). Trzeba ukrzyżować starą naturę (2 Kor 12, 7; Rz 7, 14-25). Chrzest unicestwia starą naturę, ale pozostają skłonności (Rz 12, 2; 2 Kor 3, 18). Zwycięstwo jest możliwe nie o własnych siłach, lecz w Chrystusie Kol 3, 16; Ef 5, 18-19; Rz 10, 17; 12, 2). Stara i nowa natura walczą w człowieku, jak dwa mocno wygłodniałe psy. Zwycięży ten, który będzie lepiej karmiony. Nowa natura jest już teraz dostępna dla człowieka, o ile ten otworzy się i podejmie współpracę z Chrystusem (Ef 2, 15; 4, 24).

Stara natura nazywana jest przez Pawła starym, zmysłowym, naturalnym człowiekiem. Nowa natura to nowy, wewnętrzny i duchowy człowiek. W procesie uświęcenia człowiek nie może pozostać biernym, zachowującym neutralność. Pisząc o zdzieraniu z siebie starego człowieka Apostoł używa trybów rozkazujących w 2 os. l. mn. (Rz 6, 13; 2 Kor 7, 1; Kol 3, 9; Hbr 12, 4; 1 P 1, 18). W tym działaniu uczestniczy również Bóg, który stwarza okoliczności, wspiera, umacnia, ale jednocześnie nigdy nie przymusza. Bóg gwarantuje człowiekowi wolność w podejmowaniu decyzji o poddaniu się temu procesowi lub możliwość odrzucenia go.

Uczeń czyni to, co jego nauczyciel. Może wpływać na otoczenie nie poddając się jego wpływom. Może karmić się Chrystusem (Kol 3, 16; Ef 5, 18-19; Flp 4, 8; Rz 10, 17; 12, 2; 13, 14).

Św. Paweł w Rz 8 przedstawia potrójne zmartwychwstanie, które jest udziałem człowieka. Pierwsze dokonało się podczas chrztu (Rz 6, 11), drugie dokonuje się gdy żyjemy w Chrystusie mając udział w Jego śmierci i zmartwychwstaniu (2 Kor 13, 4; 5, 15; Flp 3, 10n; Ef 5, 14; Kol 3, 3n), trzecie nastąpi na końcu czasów – zmartwychwstanie ciała¹⁸¹.

Dla Greków prawda o zmartwychwstaniu ciała jest trudna do przyjęcia ze względu na ich rozumienie człowieka. Grecy przyjmowali skrajny dualizm. Wierzyli w nieśmiertelność duszy, zaś zmartwychwstanie ciała uważali za bezsensowne, nie godne uwagi, bezpodstawne, godne pogardy. Dlatego na Ateńskim Aeropagu przestali słuchać i pogardliwie zaczęli się odnosić do tego, co mówił Paweł od momentu, gdy powiedział o zmartwychwstaniu umarłych (Dz 17,

¹⁸¹ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 200-231.

18-34). Koryntianie nie zaprzeczali zmartwychwstaniu Chrystusa, ale mieli duże problemy z przyjęciem i zaakceptowaniem nauki o zmartwychwstaniu umarłych. Odrzucali tę prawdę (1 Kor 15)¹⁸². To, co było bardzo trudne do przyjęcia dla pogan, dla Żydów nie stanowiło takiego problemu. Za wyjątkiem saduceuszy w czasach Pawła powszechnie wierzono w zmartwychwstanie.

Śmierć będąca skutkiem grzechu zostanie pokonana jako ostatni wróg (1 Kor 15, 25-26). Ciało powróci do życia i ponownie połączy się ze swoją duszą. Pełne odkupienie człowieka nastąpi dopiero po zmartwychwstaniu ciała¹⁸³. Ciało zmartwychwstałe człowieka będzie na wzór uwielbionego ciała Chrystusa. Nie będzie duchem, ani czymś do niego podobnym. Będzie ono prawdziwym ciałem obdarzonym duchowymi właściwościami, *σῶμα πνευματικόν* (1 Kor 15, 44). Chrystus jest Zbawcą ciała (Ef 5, 23).

2. 2 Chrystus - Krzyż i Zmartwychwstanie

Dla Pawła rozpoznanie, że Jezus to Pan (*Κύριος*), a zarazem Syn Boży spowodowało pragnienie, aby wejść z Nim w relację, którą Jezus sprowokował swoją epifanią i do której sam zaprosił. Zostaje ona zapoczątkowana jeszcze przed chrztem. Prześladowca rozmawia z objawiającym się mu Panem (Dz 9, 5-6; 22, 6-

¹⁸² C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, s. 335-337; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 472; T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s.6; .

¹⁸² T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 213.

¹⁸² C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, s. 335-337; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 472.

¹⁸³ T. M. Dąbek, *Ciało [...] jest dla Pana ...*, s. 220-221.

8.10; 26, 13-18). Następnie przez trzy dni poszcząc rozmyśla (Dz 9, 9). Wtedy po raz pierwszy modli się i wzywania Imienia Jezusa (Dz 9, 11; por. Dz 22, 17;).

Na podstawie relacji damasceńskich możemy prześledzić etapy powstawania i nawiązywania relacji z Jezusem:

- Pierwszym krokiem jest działanie Boga, który wybiera i objawia się (Dz 9, 3.15-16; 22, 6-11.18-21; 26, 13-19; Ga 1, 15-16).
- Drugim krokiem jest przyjęcie skierowanego słowa, post i rozważanie tego, co się wydarzyło w sercu (Dz 9, 4-6.9).
- Trzecim krokiem odpowiedź na otrzymany dar przez modlitwę, otwarcie serca i wzywanie Pana (Dz 9, 9.11.17; 22, 16-17; 26, 19).
- Czwartym krokiem jest przyjęcie chrztu, który stanie się przypieczętowaniem przymierza z Jezusem (Dz 9, 18; 22, 16).

Odtąd Paweł głosi to, czym sam żyje (Dz 26, 20; 2 Kor 4, 5-6; por. 1 Kor 15, 3-11). Nie jest zwykłym przekazicielem wiedzy o Bogu, Jego Synu i zbawieniu. Jest głosicielem Prawdy, która przenika go i kształtuje każdego dnia. Paweł wiernie głosi Ewangelię z polecenia Jezusa (Dz 9, 15-17; 26, 16-20; por. Tt 1, 3) pragnąc, aby Chrystus został poznany i przyjęty przez słuchających, a przyjmujący Go mieli w Nim udział, tak jak sam Apostoł (Rz 10, 9-13; 1 Kor 2, 1-9; 11, 1; 2 Kor 4, 2-6; Flp 1, 3-7.27; 2, 11; 3, 7-8; Kol 1, 9-11.28-29; 1 Tm 1,12-16; 2 Tm 1, 6-9.12; 2, 10; 1 Tes 1, 5-7; 2 Tes 2, 15-17).

Dla Pawła relacja ze Zmartwychwstałym Jezusem jest częścią codziennego życia. Nie jest jakimś dodatkiem, do codziennych spraw i obowiązków. Relacja ta przenika wszystkie elementy składające się na życie Apostoła. Przenika tak bardzo, że nie da się wyodrębnić czegokolwiek, co nie byłoby jej podporządkowane; co by

od niej nie zależało; co nie zostałyby nią zainspirowane (Rz 8,10-11; Flp 1,21; Kol 3, 3-4; Ef 5,2.25; 2 Kor 5,14) i przesiąknięte.

Jezus Zmartwychwstały, jest Tym, który został ukrzyżowany za nas (Rz 14, 9; 1 Kor 15, 3-4; Flp 2, 8; Kol 3, 1-4). Dał swoje życie w ofierze, aby nas wyzwolić z mocy grzechu i śmierci (1 Kor 7, 23; 2 Kor 5, 14-15; Ef 2, 13-16; Ga 1, 4; Kol 1, 14. 21-23;). Takiego Jezusa zna Paweł i takiego głosi (1 Kor 1, 17-18.23).

Ukrzyżowanie Chrystusa jest dla wierzących fundamentem i początkiem nowego życia. Pawła w listach nie interesują wcześniejsze wydarzenia w życiu Jezusa, ani nauczanie, ani cuda, co nie znaczy, że ich nie znał¹⁸⁴. Jedynym wydarzeniem przed Męką, o którym Paweł pisze jest ustanowienie Eucharystii (1 Kor 11, 23-26).

Paweł nie posiadał żadnych wspomnień Jezusa przedpaschalnego. Widział tylko Jezusa „uwielbionego”. „Życiorys” Jezusa przedstawiany szeroko w Ewangeliach, u Pawła skupia się przede wszystkim wokół wydarzeń soteriologicznych – śmierci i zmartwychwstania¹⁸⁵. Krzyż stał się ceną naszego zbawienia, naszej wolności, ceną nowego życia w Bogu. Jest prawdziwym początkiem. W Jezusie Chrystusie Bóg ofiarował człowiekowi zbawienie¹⁸⁶. Poza Chrystusem nie ma zbawienia (por. Rz 3, 23-26).

Głoszenie zbawienia dokonanego przez Ukrzyżowanego musiało nie tylko być zgorszeniem dla Żydów (1 Kor 1, 23; Ga 5, 11), ale nawet prowokacją i

¹⁸⁴ H. Witczyk, *Pawłowa ewangelia ...*, s. 78-87.

¹⁸⁵ A. Paciorek, *Znaczenie śmierci Jezusa w myśli Pawła*, w: M. Bednarz, P. Łabuda, *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, s. 91-102

¹⁸⁶ R. S. Zdziarstek, *Chrystologia...*, s. 112.

rzucenym wyzwaniem¹⁸⁷. Żydzi żyjący w I wieku nie postrzegali ukrzyżowania jako ofiarę, lecz jako okrutną egzekucję¹⁸⁸. Dla pogan często gardzących ludzkim ciałem pod wpływem filozofii greckiej krzyż był głupstwem (1 Kor 1, 28; 2, 14; 3, 18; 4, 10). Paweł odkrył jedyne w swym rodzaju, niepowtarzalne znaczenie śmierci Chrystusa. Jezus z miłości przyjął na siebie urągania i hańbę. Umarł za nas – dla naszego wiecznego dobra (Rz 4, 25; 5, 6-11; 8, 32). Odkrył Krzyż Chrystusa, który ma podwójny wymiar: jest ofiarowaniem się człowiekowi a zarazem ofiarowaniem się Bogu. Od momentu odkupieńczej śmierci Chrystusa „człowiek jest powołany, aby był przez Chrystusa, z Chrystusem i w Chrystusie dla Boga i dla ludzi ze względu na Boga” (por. 1 Kor 2, 2)¹⁸⁹.

Paweł nie zatrzymuje się na samym Krzyżu. Krzyż w życiu i nauczaniu Pawła zawsze powiązany jest ze zmartwychwstaniem (Rz 3, 21-31; 6, 1-11; Kol 2, 12; 3, 1-4, 6). Co więcej, Paweł zawsze patrzy na krzyż Chrystusa z perspektywy Jego zmartwychwstania. To tam krzyż znajduje swój sens.¹⁹⁰ W krzyżu Chrystusa i w blasku zmartwychwstania sens odnajdują również wszelkie trudy i cierpienia człowieka. Śmierć Chrystusa na krzyżu jest manifestacją miłości Boga do każdego człowieka i do całej ludzkości. Dla Pawła nie jest ona nigdy uśmierzeniem Bożego

¹⁸⁷ A. Paciorek, *Paweł Apostoł – Pisma*, t. 1, s. 213.

¹⁸⁸ Brak ołtarza, kapłana, nieodpowiednie miejsce. Zob. S. Hahn, *Przedmowa*, w: B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 9-11.

¹⁸⁹ A. Paciorek, *Paweł Apostoł – Pisma*, t. 1, s. 215.

¹⁹⁰ A. Paciorek, *Znaczenie śmierci Jezusa w myśli św. Pawła*, w: M. Bednarz, P. Łabuda, *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, s. 97-101.

gniewu, ani na podobieństwo męczenników śmiercią „za Prawo”. Jest śmiercią za nas, gdy jeszcze byliśmy grzesznikami” (Rz 5, 8). Jest Miłością¹⁹¹.

Zjednoczenie ze Zmartwychwstałym Chrystusem sprawia że Paweł gotów jest na wszystko dla Chrystusa: *Ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστὸς καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος.* (Flp 1, 21). Nie ma znaczenia to, co się dzieje. Gotowość na wszystko jest następstwem bezustannej świadomości daru, który otrzymał i trwałej miłości Boga, w której jest zanurzony. Doświadczając wielkiej miłości ze strony Boga i Jego umiłowanego Syna oraz mając poczucie przynależności do Niego, Paweł chce w każdy możliwy sposób odpowiadać na tę miłość. Życie w wierności Chrystusowi jest uwielbieniem Chrystusa, nawet pośród przeciwności. Uwielbieniem jest również śmierć po długim wiernym życiu, ale i ta gwałtowna będąca męczeństwem.

Pewność Pawła, że wszystko może w Chrystusie: *πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με.* (Flp 4, 13)¹⁹² opiera się o Zmartwychwstałego Pana. Paweł nie pokłada nadziei w sobie samym. Nie opiera jej na posiadanej wiedzy, czy wykształceniu. Nie opiera jej na zdobytym doświadczeniu, ani na posiadanym autorytecie. Nie opiera jej na Prawie, które było tak ważne dla Żyda, szczególnie dla faryzeusza. Czerpie od samego Chrystusa, który na mocy zjednoczenia staje się gwarantem, dla tego, z którym stanowi jedno (por. J, 17, 21-23).

Śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa wymagały nowego spojrzenia, nowej perspektywy, ponownego odczytania całego objawienia Bożego, nowej relacji z Bogiem, odkrycia na nowo sensu życia i sensu śmierci.

¹⁹¹ A. Paciorek, *Znaczenie śmierci Jezusa w myśli św. Pawła*, w: M. Bednarz, P. Łabuda, *Oreądzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, s. 93.

¹⁹² Formuła *ἐν Χριστῷ* zob. szerzej E. J. Jezierska, *Życie wierzącego ...*, s. 21-25.

Nie ma Ewangelii bez krzyża. Ewangelia głoszona przez Pawła jest Ewangelią Krzyża i Zmartwychwstania, a Jezus to cierpiący Mesjasz i zmartwychwstały Pan (Rz 14, 7; 1 Kor 1, 23; 2, 2-8; 4, 10-14; 15, 1-4.20; 2 Kor 5, 14-15.18 Ga 5, 11; 6, 14; Kol 1, 20; por. Dz 2, 36)¹⁹³. Nie można jej przeciwstawiać nauczaniu Jezusa sugerując czy to, że Paweł nie znając Jezusa przed Paschą nie znał Jego nauki, czy też, że nałożył swoją interpretację całkowicie różną od zamierzeń Jezusa. Takie przeciwstawienie w duchu oddzielenia Jezusa historycznego od Jezusa wiary jest obecnie jeszcze bardzo modne, ale nieuzasadnione¹⁹⁴.

Pod wpływem osobistego doświadczenia spotkania Zmartwychwstałego i Wywyższonego Jezusa, Paweł zmienił w sposób radykalny swoją dotychczasową ocenę dotyczącą ukrzyżowania.¹⁹⁵ Niegdyś, podobnie jak większość jego rodaków

¹⁹³ G. Dellings, *Der Kreuzestod Jesu in der urchristlichen Verkündigung*, Göttingen 1972, s. 17-26; J. D. G. Dunn, *The Theology of Paul the Apostle*, Edinburgh 1998, s. 209; M. Gourges, *Le Crucifié. Du scandale à l'exaltation*, Montreal 1988; A. T. Hanson, *The Paradox of the Cross in the Thought of ST Paul*, w: JSNT 17, Sheffield 1987; M. D. Hooker, *Not Ashamed of the Gospel. New Testament Interpretations of the Death of Christ*, Grand Rapids 1995, s. 20-46; H. W. Kuhn, *Jesus als Gekreuzigter in der frühchristlichen Verkündigung bis zur Mitte des 2. Jahrhunderts*, w: ZTK 72 (1975), s. 1-46; A. Paciorek, *Znaczenie śmierci Jezusa w myśli św. Pawła*, s. 91-101; R. Penna, *Św. Paweł z Tarsu*, s. 109-124.

¹⁹⁴ Niektórzy bibliści próbują niesłusznie przeciwstawić sobie Jezusa i Jego Ewangelię o Królestwie Bożym nauczaniu św. Pawła i jego Ewangelii Krzyża wykazując, jakoby Paweł nie znając Jezusa, ani Jego nauki, nauczanie Jezusa włożył na inne tory. Niestusznosc takiego rozumowania oraz związek głoszonej przez Pawła ewangelii z nauczaniem Jezusa wykazuje H. Witczyk, *Pawłowa ewangelia ...*, s. 75-90.

¹⁹⁵ Zob. rozdział 1.1 Szaweł przed spotkaniem ze Zmartwychwstałym Chrystusem, s. 15n.

i współwyznawców judaizmu postrzegał krzyż jako zgorszenie i hańbę (Pwt 21, 23). Oczekiwał Mesjasza, który będzie zwycięzcą, wyzwolicielem i zdobywcą, a nie kogoś upokorzonego, pohańbionego, wyszydzonego, który nie tylko niczego nie zdobył, ale został ukrzyżowany jako złoczyńca wśród przestępców. Podobnie Mesjasza wyobrażali sobie Żydzi¹⁹⁶, a nawet sami uczniowie Jezusa (Łk 24, 21). Paweł widząc i rozmawiając ze Zmartwychwstałym odkrył, że Bóg wywyższył Chrystusa i Jego haniebnej śmierci nadał w sposób przez nikogo nieoczekiwany nowy – pozytywny sens (Ga 3, 13).

Od tej pory Krzyż zajmuje centralne miejsce w jego nauczaniu, a dzięki niemu w życiu chrześcijańskim. Ukrzyżowanie i Zmartwychwstanie Jezusa to dwa wydarzenia, które dzielą od siebie trzy dni, mające decydujące znaczenie dla życia każdego człowieka, niezależnie od tego czy jest Żydem czy poganinem. Co więcej, to w ich świetle należy spoglądać i interpretować całe życie ziemskie Jezusa¹⁹⁷. Św. Paweł w ukrzyżowaniu i zmartwychwstaniu Jezusa widzi wypełnienie się obietnic zawartych w nauczaniu i ziemskiej działalności Jezusa oraz obietnic Starego Testamentu związanych z osobą cierpiącego Mesjasza (Iz 53). Dla Pawła krzyż i zmartwychwstanie stanowią jedno¹⁹⁸.

Mówiąc i pisząc o Jezusie Paweł w odróżnieniu od współczesnych sobie nauczycieli i filozofów nie skupia swojej uwagi na przekazaniu nauki swojego

¹⁹⁶ W starej znanej żydowskiej modlitwie Osiemnastu Błogosławieństw, pochodzącej z I wieku po Chrystusie, Mesjasz przedstawiany jest jako król i zwycięzca.

¹⁹⁷ H. Witczyk, *Pawłowa ewangelia ...*, s. 89.

¹⁹⁸ H. Weder, *Das Kreuz Jesu bei Paulus. Ein Versuch über die Geschichtsbezug des christlichen Glaubens nachzudenken*, Göttingen 1981, s. 227nn; H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 121nn.

mistrza, ale na istocie rzeczy. Dla Pawła w ukrzyżowaniu i zmartwychwstaniu zawarte jest wszystko¹⁹⁹.

Ukrzyżowany i zmartwychwstały Jezus głoszony był od początku jako Pan i Mesjasz (por. Dz 2, 36)²⁰⁰. Głoszenie ukrzyżowanego i zmartwychwstałego Mesjasza jest całkowitą nowością dla słuchających Żydów. Nie ma bowiem żadnych dowodów potwierdzających, by wyznawcy wczesnego judaizmu oczekiwali ukrzyżowanego Mesjasza.²⁰¹ Prawo mówi o przekleństwie krzyża. Przed męką Jezusa, nikt w środowisku żydowskim nie odnosił tekstu o cierpiącym Słudze Jahwe z Iz 53, 1-12 do oczekiwanego Mesjasza²⁰². Sam motyw cierpiącego Mesjasza w judaizmie obecny jest dopiero w ostatnich latach poprzedzających przyjście Jezusa, co poświadczają pisma z Qumran²⁰³.

W nauczaniu Pawła Krzyż zajmie centralne miejsce. Podkreśla to w 1 Kor - najstarszym tekście Nowego Testamentu - dwadzieścia pięć lat po ukrzyżowaniu Jezusa (1 Kor 1, 18.23). Żydzi są zgorszeni krzyżem ze względu na ciężące na nim przekleństwo, Grecy gardzą nim tak jak ciałem, które więzi duszę, a nie rozumiejąc uznają za głupstwo. Tymczasem Chrystus przez krzyż stał się Panem (Flp 2, 8-11).

¹⁹⁹ „Krzyż i zmartwychwstanie są tak wielkimi wydarzeniami w dziejach Jezusa, że wszystko to, co czynił i czego nauczał przed śmiercią, musi być konfrontowane z największym dziełem. Nade wszystko jednak uwielbiony Jezus, żyjący w Duchu i działający przez Niego, przychodzi do swoich wierzących jako ich Pan” – H. Witczyk, *Pawłowa ewangelia ...*, s. 88.

²⁰⁰ J. B. Green, *The Death of Jesus: Tradition and Interpretation in the Passion Narrative*, w: *WUNT 2.33*, Tübingen 1988.

²⁰¹ G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, *Słownik teologii św. Pawła*, s. 104.

²⁰² G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, *Słownik teologii św. Pawła*, s. 104.

²⁰³ QH 3, 9-10.

W refleksji nad sensem krzyża źródłem dla Pawła jest jego własne życie oraz życie wspólnoty Kościoła, gdzie cierpienie było chlebem powszednim. Nauka krzyża dla Pawła jest synonimem Ewangelii (1 Kor 1, 18; 2 Kor 5, 15.19; Kol 2, 16), a formuła: *Chrystus umarł za nas*, *Χριστός ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν* często pojawiająca się w listach najważniejszym wyznaniem wiary (Rz 5, 6-8; 14, 9; 1 Kor 8, 11; 15, 3; 2 Kor 5, 14-15; Ga 1, 4; 2, 20-21; 1 Tes 5, 10)²⁰⁴. Krzyż Chrystusa dla Pawła jest po prostu objawieniem nieskończonej i bezgranicznej miłości Boga

1 Kor 15, 3-5 to jeden z pierwszych symboli wiary Kościoła, tzw. „Credo Antiocheńskie”²⁰⁵. Formułę tę Apostoł poznał we wspólnocie chrześcijańskiej w Antiochii Syryjskiej w latach 45-46, niedługo po spotkaniu ze zmartwychwstałym Chrystusem na drodze do Damaszku, gdzie przebywał po swoim nawróceniu zanim razem z Barnabą wyruszył w podróż misyjną (Dz 11, 1-3)²⁰⁶. Paweł podkreśla, że śmierć Chrystusa *za nasze grzechy* (Iz 53, 4-5.11-12 LXX) dokonała się mimo swojej niesprawiedliwości i upokorzenia (Flp 2, 8) oraz hańby (por. Hbr 12, 2) zgodnie z objawieniem Boga. Jest wypełnieniem obietnic Starego Testamentu.

²⁰⁴ M. Hengel, *The Atonement: The Origin of the Doctrine in the New Testament*, s. 37;

²⁰⁵ C. K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, s. 415-416; C. Gianotto, *Morto per i nostri peccati secondo le Scritture (1 Cor 15, 3). All' origine dell' interpretazione della morte di Gesù come evento salvifico*, w: M. B. Durante Mangoni, D. Garibbo, M. Vitelli, *Gesù e la sua storia. Percorsi sulle origini del cristianesimo*, Trapani 2015, s. 101-111; E. Lohse, *La storia della passione e morte di Gesù Cristo*, s. 14-16; J. Jeremias, *Le parole dell' ultima cena*, s. 120-124.

²⁰⁶ F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 313.

Dla podkreślenia historyczności śmierci Jezusa, która dokonała się raz i zakończyła się dwukrotnie użyty zostaje aoryst: *umarł ἀπέθανεν* (w.3), *został pogrzebany ἐτάφη* (w. 4).

Fakt zmartwychwstania zostaje przedstawiony przy pomocy języka swoich czasów. Grecki czasownik *ἐγήγερται*, który tłumaczymy jako „został wskrzeszony” jest opisaniem wydarzenia niepowtarzalnego w dziejach ludzkości, które nie sposób ująć słowami. Użyty zostaje grecki czas perfektywny, co nadaje sens: *został wskrzeszony i nadal żyje jako zmartwychwstały*.²⁰⁷ Potwierdzeniem tego jest fakt, że *dał się zobaczyć* (*ὤφθη* aoryst medi-pass.) niektórym uczniom.

Apostoła nie interesują historyczne okoliczności towarzyszące śmierci Chrystusa, ale jej zbawczy sens (Rz 5, 6-8). Chcąc dobrze wyjaśnić korzyści będące owocem Chrystusowego krzyża Apostoł używa wielu metafor²⁰⁸. Krzyż to między innymi:

- pojednanie (2 Kor 5, 18-20; Rz 5, 10-11; Kol 1, 20; Ef 2, 16),
- zastępstwo (2 Kor 5, 14-15; Ga 3, 13),
- ofiara (2 Kor 5, 21; Ga 3, 13),
- usprawiedliwienie (2 Kor 5, 19-21; Ga 3, 11),
- przebaczenie (2 Kor 5, 19),

²⁰⁷ F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 316-319. 333.

²⁰⁸ S. H. Travis, *Christ as Bearer of Divine Judgment in Paulus Thought about the Atonement*, w: *Jesus of Nazareth: Lord and Christ. Essays on the Historical Jesus and New Testament Christology*, red. Green J. B., Turner M.; A. J. Tambasco, A Theology of Atonement and Pauls Vision of Christianity, 1991; J. D. G. Dunn, *Pauls Understanding of the Death of Jesus as Sacrifice*, w: *Sacrifice and Redemption: Durham Essays in Theology*, S. W. Sykes, Cambridge 1991.

- nowe stworzenie (2 Kor 5, 16-17),
- odkupienie (Ga 3, 13),
- usynowienie (Ga 3, 26-29).

Paweł najpełniej sens krzyża ukazuje w dwóch tekstach: 2 Kor 5, 14-21 oraz Ga 3, 10-14:

W 1 Kor widzimy, że Chrystus w swojej odkupieńczej śmierci (por. Rz 3, 25-26; 4, 25; 5,6-8, 21) spełnia podwójną rolę. Staje w miejsce ludzkości przed obliczem Boga, aby zadośćuczynić Bożej sprawiedliwości i staje w miejscu Boga w obliczu ludzkiego grzechu. Oddał swoje życie za każdego z nas, abyśmy w Nim mogli prawdziwie żyć (1 Tes 5, 9-10; Rz 8, 3-4; 14, 9; 2 Kor 5, 15.21)²⁰⁹. Tylko w Nim mamy zbawienie (Dz 4, 12) i przystęp do Ojca (Ef 3, 12).

Śmierć Chrystusa i Jego zmartwychwstanie dokonały się raz, a skutki trwają na zawsze. Chrystus jako przedstawiciel rodzaju ludzkiego umarł za wszystkich – za całą ludzkość. Podobnie jest ze zmartwychwstaniem. W śmierci Chrystusa wszyscy umarli, w Jego zmartwychwstaniu wszyscy zmartwychwstali. Zostało odnowione całe stworzenie. Zakończył się czas panowania grzechu. Rzeczywistość nowego stworzenia jest już obecna w Chrystusie i we wszystkich z Nim zjednoczonych (2 Kor 5, 17). Ta nadzieja na powszechne zmartwychwstanie wierzących w Chrystusa została ugruntowana pod Damaszkiem podczas spotkania ze Zmartwychwstałym. (Flp 3, 10-11).

Dzięki ofierze Chrystusa otrzymane życie, w kontraście z poprzednim nazywamy „nowym” (Ga 3, 10-14). Otrzymujemy je w wierze za pośrednictwem

²⁰⁹ S. H. Travis, *Christ as Bearer of Divine Judgement in Paulus Thought about the Atonement*, w: *Jesus of Nazareth: Lord and Christ. Essays on the Historical Jesus and New Testament Christology*, red. J. B. Green, M. Turner .

Ducha. Śmierć Chrystusa rozpoczyna nowy czas, czas pomiędzy jego zmartwychwstaniem a powrotem na końcu czasów. To czas Kościoła, czas odnowy ludzkości, odnowy relacji z Bogiem, z innymi ludźmi i całym stworzeniem. Ta rzeczywistość już jest obecna, ale jej pełnia dopiero nastąpi na końcu czasów.

Krzyż Chrystusa jest źródłem życia dla wierzących. Jest wykupieniem z niewoli (1 Kor 6, 20; 7, 23; Ga 4, 5; Kol 2, 13-14), pojednaniem z Bogiem (Rz 5, 11; 2 Kor 5, 18-19; Kol 1, 21-22), ofiarą przebłagalną za nasze grzechy (1 Kor 5, 7), usynowieniem (Ga 4, 5).

2. 3 Chrzest i Eucharystia

Przynależność do Chrystusa (Ga 5, 24-25)²¹⁰ zobowiązuje do życia zgodnie z otrzymanym darem. Człowiek sam z siebie nie byłby do tego zdolny, ale dzięki dokonanemu odkupieniu i obecności Ducha jest to udziałem wierzących, dla których istotne jest życie z Chrystusem i w Chrystusie z wewnętrzną wolnością.

Przynależność do Chrystusa rozpoczyna się od momentu chrztu (1 Kor 12, 13). To wtedy umiera stary człowiek, a rodzi się nowy (Rz 6, 6; 2 Kor 5, 17; Ga 6, 15; Kol 3, 9). Chrzest zanurza w Chrystusa i Jego śmierć. Zastępuje obrzezanie ze Starego Testamentu. Jest „Chrystusowym obrzezaniem”, „pieczęcią Nowego Przymierza”. Jest wejściem w przymierze z Bogiem²¹¹.

Wiara w Zmartwychwstałego gromadzi różnych ludzi, często wobec siebie wrogich i obcych, w jedną wspólnotę, gdzie mocą Ducha Świętego zostają pokonane wszelkie bariery etniczne, społeczne i religijne.

²¹⁰ A. Vanhoye, P. S. Williamson, *List do Galatów*, w: KKPS, s. 217-219.

²¹¹ S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 50-51.

Pogrzebanie starego człowieka, ma na celu zmartwychwstanie nowego (Rz 6, 3-11). W Chrystusie umiera stary człowiek i w Nim wstaje nowy, odrodzony, stworzony na nowo (Ef 2, 5-6; Ga 3, 27; 1 Kor 6, 11; Kol 3, 1). Stary człowiek żył dla grzechu, nowy ma żyć w świętości dla Boga. (Ef 6, 13). Pomiedzy przyjmującym chrzest a Chrystusem powstaje szczególna więź, jedyna w swoim rodzaju relacja przemieniająca. Narodziny nowego człowieka są zmianą jakościową, ontyczną²¹².

Człowiek w wyniku chrztu:

- otrzymuje nowe istnienie (Rz 5, 1-2.9-11; 1 Kor 8, 6),
- staje się nowym stworzeniem,
- jest zanurzony w Chrystusie,
- nie należy do samego siebie,
- jest żyjący w Chrystusie (Rz 6, 11; 8, 1; 14,8; 16, 11; 1 Kor 3, 23; 2 Kor 5, 15),
- święty (Flp 1,1; Rz 5, 9; 1 Kor 1, 30),
- wierny (Ef 1,1; Kol 1, 2; 1 Tm 4, 3),
- wybrany,
- zostaje obrzezany duchowo (Kol 2, 11-12),
- uświęcony (Ef 5, 25-26),
- powołany do uczestniczenia w łasce Chrystusa (Ga 1, 6),
- umiłowany przez Boga²¹³.

²¹² J. Kudasiewicz, *Biblijna teologia*, s. 152; S. Mędała, *Kościół jako Ciało Chrystusa*, w: *Chrystus i Kościół*, s. 144.

²¹³ Ontyczna struktura chrześcijanina - zob. R. S. Zdziarstek, *Chrystianologia św. Pawła*, s. 169-248.

Autorem tych działań wobec człowieka jest Bóg Ojciec, który dokonuje ich przez Jezusa Chrystusa w Duchu Świętym. Chrześcijanin łaskę otrzymuje za darmo (Rz 3, 24). Nie bez znaczenia jest nasza współpraca z łaską dzięki wierze. W ten sposób to kim „jest” dzięki działaniu Boga (wymiar ontyczny) zostaje wzbogacone o to kim „staje się” (wymiar moralny)²¹⁴. W tym „stawaniu się” Bóg daje człowiekowi miejsce i czas na jego własny, oryginalny wkład. Przy współpracy z Duchem Świętym chrześcijanin przyozdabia i nadaje niepowtarzalny rys. W owym „stawaniu się” będzie również miejsce na cierpienie²¹⁵.

W 1 Tes 5, 9-10 Paweł podkreśla, że Bóg *przeznaczył nas, εἶθετο*. Użyty zostaje aoryst med., co znaczy, że to nie jest dopiero zamiar dokonania zbawienia, ale już się to spełniło (por. 2 Tes 2, 13). Dokonało się podczas chrztu, jest i będzie trwać.²¹⁶ Otrzymany od Boga dar nie osiągnął jeszcze swojej pełni. Jest pieczęcią (Ef 4, 30), zadatkami (2 Kor 11, 21-22) i pierwocinami (1 Kor 15, 20-23)²¹⁷.

Jesteśmy zbawieni w nadziei (Rz 8, 24). Pełnia będzie naszym udziałem w wieczności²¹⁸. Chrześcijanin już jest odkupiony (przez chrzest), a zarazem oczekuje odkupienia (zbawienie eschatologiczne).

Dokonane zbawienie nie determinuje woli człowieka. Jest Bożym planem wobec nas, który już się rozpoczął, ale może się wypełnić tylko przy naszym

²¹⁴ Szerzej zob. R. S. Zdziarstek, *Chrystianologia św. Pawła*, s. 41n.

²¹⁵ Zob. rozdział III.

²¹⁶ M. Zerwick, *Analyses Philologica Novi Testamenti Graeci*, s.462.

²¹⁷ R. S. Zdziarstek, *Chrystianologia św. Pawła*, s. 249-260.

²¹⁸ N. Eubank, *Pierwszy i Drugi List do Tesaloniczan*, s. 117.

współdziale. W to Boże dzieło zostaliśmy włączeni podczas chrztu dzięki Duchowi Świętemu (2 Tes 2, 13)²¹⁹.

Chrześcijanin prowadzony przez Ducha (Rz 8, 14; Ga 5, 18) nie jest wolny od niebezpieczeństwa popełnienia grzechu na płaszczyźnie moralnej. Nieustannie musi czuwać, badać siebie, trwać w Chrystusie (2 Kor 13, 5) i umacniać każdego dnia więź z Bogiem jednocześnie krzyżując ciało z jego pożądliwościami (Ga 5, 24-25; 6, 14n.). W ten sposób w dzieło Boga wnosi własny wkład (2 Kor 5, 3.10). Chrześcijanin musi dołożyć starań, aby nie zniszczyć dzieła Bożego (1 Tes 5, 18; por. Hbr 1, 1), umieć rozpoznać wolę Bożą (w) i działać zgodnie z nią (Flp 2, 13; por. 1 Tes 5, 9; Rz 8, 29-30; Ef 1, 5).

Relacja jaka zachodzi pomiędzy chrześcijaninem a Bogiem Ojcem, Jezusem Chrystusem i Duchem Świętym jest kilku stopniowa:

— Pierwszym stopniem jest otrzymanie nowego istnienia w chrzcie.

W pierwszej kolejności świątynią Boga (1 Kor 3, 16-17) jest chrześcijanin w rozumieniu jednostkowym, ale świątynią Boga są też wierni jako społeczność ochrzczonych tworzących jedno Ciało – Kościół. Wspólnota wiernych może być podmiotem Bożego zamieszkiwania wtedy i tylko wtedy, gdy najpierw podmiotem jest pojedynczy wierny²²⁰. Chrześcijanin porównany jest do świątyni (*ναός*). W języku greckim na określenie świątyni mamy dwa terminy: *ναός* i *ἱερόν*. Pierwszy z nich o węższym, drugi o szerszym znaczeniu²²¹. Nieprzypadkowo Apostoł mówiąc o świątyni użył terminu *ναός*. Oznacza on miejsce kultu, znak obecności

²¹⁹ K. Romaniuk, *List do Rzymian*, s. 277.

²²⁰ R. S. Zdziarstek, *Chryścianologia św. Pawła*, s. 139.

²²¹ R. S. Zdziarstek, *Chryścianologia św. Pawła*, s. 140-143.

Boga pośród ludu, miejsce zamieszkiwania Boga. W świątyniach greckich miejscem tym była tzw. cella, w świątyni jerozolimskiej było to „Święte świętych”²²². Drugi termin (*ἱερόν*) oznacza cały teren świątyni.

— Kolejnym stopniem jest zamieszkiwanie Bożych Osób w nim (1 Kor 3, 16-17).

Chrześcijanin jest prawdziwym miejscem zamieszkiwania Boga przez łaskę. Jest przebóstwiony i uświęcony. To zamieszkiwanie Boga rozpoczęte wraz z chwilą chrztu jest trwałe²²³. Zamieszkiwanie Boga nie ma wymiaru statycznego. Jest pełne dynamizmu, bo taki jest Bóg, który nieustannie działa, prowadzi, napędza i uświęca przez swojego Ducha.

Przemiana dokonana przez Boga podczas chrztu jest jednorazowa (1 Kor 6, 11). Świadczy o tym użycie aorystu: zostaliście obmyci (*ἀπελούσασθε*), zostaliście uświęceni (*ἡγιασθητε*), zostaliście usprawiedliwieni (*ἐδικαιώθητε*)²²⁴. Obmycie, uświęcenie i usprawiedliwienie dokonane w Imię Chrystusa jest dziełem Ducha Świętego, który rozlewa miłość (Rz 5, 5). Skutki tego rozlania trwają. Świadczy o tym czasownik oddany w perfectum. Ponadto sam Duch *został dany* (*δοθέντος* - part. aor. pass.), co wskazuje na jednorazowość i trwałość obdarowania Duchem Świętym wiernego (por. 1 Tes 4, 8). Służy to uświęceniu obdarowanego²²⁵.

²²² E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 169.

²²³ A. Jankowski, *Listy więzienne*, s. 443.

²²⁴ A. Jankowski, *Duch Odnowiciel. Szczególny aspekt eschatologicznego postannictwa Ducha Świętego*, *ACr* 4 (1972), s. 125-143.

²²⁵ S. Lyonnet, *Obecność Chrystusa i Jego Ducha w człowieku*, *Conc* 6-10 (1969), s. 300; T. Stępień, *Teologia*, s. 115.

Chrześcijanin w wyniku chrztu zostaje nieodwracalnie przemieniony:

- Nie może powrócić w żaden sposób do sytuacji sprzed chrztu.
- Nie należy już do siebie (1 Kor 3, 23; Kol 3,9; Rz 14, 7; 2 Kor 5, 15).
- Jest zobowiązany nie tylko do unikania grzechów, ale ma starać się pełnić dobre uczynki, postępować drogą miłości (Ef 5, 1), być miłosiernym (Kol 3, 12-13).
- Ma podążać za Chrystusem (Rz 14, 9; 1 Kor 1, 13; 7, 17-24; 2 Kor 8, 9; Ga 2, 20; 5, 16-25; Ef 4, 32; 5, 2.25; Flp 2, 9.12-13; Kol 3, 13; 1 Tes 5, 9-10; 1 Tm 2, 1-6; Tt 2, 1-15).

Obdarowany Duchem Świętym i prowadzony przez Niego zostaje podwójnie zjednoczony: najpierw na płaszczyźnie ontycznej, a następnie na płaszczyźnie moralnej.

Przemiana dokonana w chrzcie wymaga od wierzącego odpowiedniej postawy w życiu doczesnym i aktywności. Przyjęcie Ewangelii pociąga za sobą zmianę stylu życia (Ef 4, 13; Kol 1,9-10; 1 Kor 2, 12; Flp 1, 9).

Życie „w Chrystusie” prowadzi do życia według Ducha (Rz 8, 1-2). Ochrzczony kształtuje się na wzór Chrystusa w myśleniu, patrzeniu, ocenianiu (2 Kor 3, 18)²²⁶. Jeśliby natomiast nie chciał podążać za Duchem Świętym, wówczas co prawda nie traci Bożego synostwa (Ga 5, 18)²²⁷, ale będzie to niewątpliwie jakimś brakiem i niedorozwojem.

²²⁶ A. Jankowski, *Proces doczesnego upodobnienia się ...*, s. 139.

²²⁷ R. S. Zdzarstek, *Chrystianologia św. Pawła*, s. 246n.

Przyjęty chrzest nie zapewnia jeszcze zbawienia, jeżeli nie towarzyszy temu odpowiednie postępowanie moralne zgodne z wolą Bożą²²⁸.

Wyjątkowość relacji z Bogiem dzięki obecności i działaniu Ducha (Rz 8, 14-15) zostaje podkreślona dwukrotnie: przez nazwanie wierzących w Niego *synami Bożymi* (w. 14) oraz użycie aramejskiego słowa: „*Abba*” „*Tatusiu*” (w. 15). Żaden Żyd nie ośmieliłby się nigdy mówić do Boga na „Ty”, a tym bardziej zwracać się do niego w sposób spoufały: „*Abba*”. Kiedy w Starym Testamencie Bóg nazwany jest Ojcem to zawsze w trzeciej osobie, nigdy w pierwszej. Podobnie jest w literaturze pogańskiej²²⁹. W ten sposób zwracają się do Boga: Jezus oraz chrześcijanie w Duchu Świętym, szczególnie chrześcijanie syro-palestyńscy, dla których aramejski jest językiem ojczystym.

— Trzecim stopniem jest eucharystyczne zjednoczenie.

Ze zjednoczenia z Chrystusem przez sakrament chrztu wypływa cała moralna postawa chrześcijańska²³⁰. Wdzięczność za to, co się dokonało wyraża się między innymi poprzez modlitwę (Rz 12, 12; Flp 4, 6; Kol 4, 2; 1 Tes 16, 18), która ożywia wiarę, rozbudza nadzieję, umacnia miłość i podtrzymuje relację z Chrystusem.

Skoro chrzest jest wejściem w przymierze z Bogiem przez śmierć starego człowieka, oczyszczenie i uwolnienie od grzechu oraz uświęcenie, to czym jest Eucharystia?²³¹

²²⁸ J. Czerski, *Pierwszy list do Koryntian*, s. 489.

²²⁹ F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 30.

²³⁰ R. S. Zdziarstek, *Chryścianologia św. Pawła*, s. 95.

²³¹ J. Jeremias, *Teologia del Nuovo Testamento*, t. 1, s. 898-904; J. Łach, *Data Ostatniej Wieczerzy w świetle dokumentów znad Morza Martwego*, w: RBL 11 (1958) nr 5, s. 404-

W Pierwszym Liście do Koryntian Paweł podkreśla związek między Ostatnią Wieczerzą a ukrzyżowaniem na Kalwarii (1, 18n; 5, 7). Przekazując historyczne słowa o wydarzeniu Ostatniej Wieczerzy czyni to opisując je w kategoriach ofiary (1 Kor 11, 23-25). Słowa: „Nowe Przymierze we Krwi Mojej” są nawiązaniem do Wj 24, 8 oraz Jr 31, 31-33. Ponadto porównuje Eucharystię z ofiarami w świątyni (1 Kor 10, 18) oraz ku czci pogańskich bożków (1 Kor 10, 19-21), podkreślając jedność między ofiarą a składającymi ją. Ofiary bałwochwalcze jednoczą z demonami, zaś ofiara chrześcijańska jednoczy z Ciałem i Krwią Jezusa (1 Kor 10, 16). Chrystus kierowany miłością dał siebie samego za nas (Ef 5, 2). Eucharystia jednoczy naszą ofiarę i naszą miłość z ofiarą i miłością Chrystusa. „Perspektywą Eucharystii jest krzyż, a perspektywą krzyża – zmartwychwstanie”²³².

417; K. Zieja, *Ostania Wieczerza – problem chronologiczny*, w: F. A. Nossol, T. Dola, *Ineffabile Eucharitione Donum*, s. 456-462; J. B. Green, *The Death of Jesus*, s. 30-42; J. Kudasiewicz, *Elementy eklezjalne w tekstach ustanowienia Eucharystii*, w: STV 18 (1980) nr 2, s. 29-42; G. Rosse, *Maledetto l'appeso al legno. Lo scandalo della croce in Paolo e in Marco*, Roma 2006.

²³² S. Hahn, *Przedmowa*, w: B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 9-11.

Niektórzy bibliści uważają, że Ostatnia Wieczerza jest sederem Paschalnym. Tego zdania są między innymi: J. Jeremias²³³, S. Hahn²³⁴ B. Pitre²³⁵ czy J. Marcus²³⁶. Inni zaprzeczają temu, np. B. Bokser²³⁷, J. Klawans²³⁸. Argumentem przeciwników jest między innymi: wątpliwości, co do dnia spożywania wieczerzy, brak informacji w relacjach Ewangelistów o spożywaniu Baranka oraz picie czwartego kielicha²³⁹.

²³³ „*The relationship between the old covenant and the new, between promise and fulfilment, are brightly illuminated, if Jesus' last meal was a passover meal. ... Jesus' avowal of abstinence, the words of interpretation and the command to repetition first become fully understandable when they are set within the context of the passover ritual. It should also be emphasized, however, that the Last Supper would still be surrounded by the atmosphere of the passover even if it should have occurred on the evening before the feast*” (Relacja pomiędzy Starym Przymierzem a Nowym, pomiędzy obietnicą a spełnieniem, jest oczywista [dosł. jasno oświecona], jeśli Ostatnia Wieczerza Jezusa była posiłkiem paschalnym. ... Wyznanie Jezusa o wstrzemięźliwości, słowa interpretacji i nakaz powtórzenia stają się w pełni zrozumiałe, gdy zostaną osadzone w kontekście rytuału paschalnego. Należy jednak podkreślić również to, że Ostatnia Wieczerza nadal będzie otoczona atmosferą Paschy, choćby miała nastąpić podczas wieczoru poprzedzającego święto Paschy) - J. Jeremias, *The Eucharistic Words of Jesus*, s. 88.

²³⁴ S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 61-72. 174.

²³⁵ B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 63-224.

²³⁶ J. Marcus, *Passover and Last Supper Revisited*, w: NTS 59.3 (2013), s. 303–324.

²³⁷ B. Bokser, *The Origins of the Seder: The Passover Rite and Early Rabbinic Judaism*.

²³⁸ J. Klawans, Was Jesus' Last Supper a Seder?, w: Bible Review X 2001; tenże, Jesus' Last Supper Still Wasn't a Passover Awder Meal, w: Bible History Daily, 2016.

²³⁹ B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 181-189.

Sądzę, że w oparciu o biblijne relacje da się wykazać, że Ostatnia Wieczerza jest sederem paschalnym. Ciekawe uzasadnienie pozornych braków przedstawia S. Hahn²⁴⁰ oraz B. Pitre²⁴¹.

Udział w Męce Jezusa to nie tylko jednorazowe wydarzenie chrztu należące już do przeszłości, które poprzedzone zostało słuchaniem Słowa, przyjęciem z wiarą, a następnie publicznym wyznaniem tej wiary. Męka Jezusa, a więc Krzyż i następujące po nim Zmartwychwstanie, są nie tylko przedmiotem kontemplacji.

Ofiara krzyżowa Chrystusa wraz ze wszystkimi wpływającymi z niej skutkami a zarazem spotkanie ze Zmartwychwstałym są udziałem chrześcijanina także poprzez Eucharystię (1 Kor 10, 16)²⁴². Zobowiązuje to do czujności.

Przez łaskę chrztu zostaliśmy na nowo stworzeni i uświęceni, gotowi do wspólnoty i współpracy z Bogiem. Karząc się Słowem Boga nasze serce otworzyło się na Jego miłość. Nauczyliśmy się żyć zgodnie z wolą Bożą i ze względu na Boga okazywać miłość bliźnim. Chrzest uzdolnił nas do uczestnictwa w Eucharystii. Aby jednak pożywać Ciało Pana i pić Jego Krew najpierw trzeba stać się Chrystusowym. Trzeba należeć do Pana (1 Kor 10, 14-22).

Święty Paweł niewiele miejsca w swoich listach bezpośrednio poświęca Eucharystii. Czyni to w najstarszym liście skierowanym do Koryntian. Nie należy z tego powodu wyciągać wniosku, że nie uważał tego za ważne. Eucharystia znana jest całemu Kościołowi. To w Eucharystii Jezus realizuje zjednoczenie z Bogiem i

²⁴⁰ S. Hahn, *Czwarty kielich*.

²⁴¹ B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 167-224.

²⁴² G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 199-203; Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, 8, 22.

między ludźmi²⁴³. To, co zostało ustanowione raz przez chrzest, w Eucharystii jest stopniowo dopełniane. Spożywając Chrystusa stajemy się Ciałem Chrystusa²⁴⁴.

1 Kor 5, 7 Jest to pierwsza chronologicznie w Nowym Testamencie wzmianka o potraktowaniu ofiary Chrystusa jako chrześcijańskiej Paschy.

Πάσχα oznacza paschalną ofiarę baranka (por. J 1, 29.36; 19, 32-36; 1 P 1, 19; Ap 5, 6.9.12; 12, 11)²⁴⁵. Ofiara baranka już się dokonała, o czym świadczy aoryst ἐτύθη. Wierni mają świętować w „czystości i prawdzie”.

Święta Paschy były dla społeczności Izraela corocznym odnowieniem przymierza z Bogiem. Dla Żydów Pascha była świętem odkupienia²⁴⁶. Celem było wspomnienie pierwszej Paschy i dziękczynienie za to, co Bóg uczynił i nadal czyni. Święta Paschalne obchodzono w Jerozolimie przez tydzień. Pierwszy dzień stanowiła Pascha, pozostałe to Święto Przaśników. Żydzi byli przekonani, że Mesjasz objawi się podczas tych świąt²⁴⁷. Bóg podczas pierwszej Paschy chciał nie tylko wyzwolić z egipskiej niewoli, lecz miał zamiar wyzwolić Izrael z niewoli grzechu, aby ten składał własne życie jako ofiarę (por. Ps 50, 8-17; 51, 18-19).

²⁴³ R. Bartnicki, *Eucharystia w Bożym planie zbawienia*, w: RBL 50 (1997) nr 1, s. 2-16 oraz RBL 50 (1997) nr 2, s. 119-127.

²⁴⁴ G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 201.

²⁴⁵ H. Merklein, *Der erste Brief*, II, 39.

²⁴⁶ S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 24.

²⁴⁷ S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 34.

Ofiara była sposobem sprawowania kultu, oddawania Bogu chwały, dziękczynieniem, a zarazem potwierdzeniem zawieranego przymierza, odnowieniem i naprawieniem przerwanej relacji z Bogiem²⁴⁸.

Ofiara Chrystusa została złożona raz na zawsze (por. Hbr 7, 27; 9, 12.26; 10, 10). Jest ofiarą wystarczającą i niepowtarzalną. Położyła kres ofiarom Starego Testamentu. Śmierć Chrystusa jest przypieczętowaniem przymierza (1 Kor 11, 23-26)²⁴⁹.

Przymierze (hbr. *berît*)²⁵⁰ to szczególna więź z Bogiem. Bóg bierze w opiekę (daje obietnicę), określa warunki przymierza (zobowiązania). Bóg zawsze pozostaje wierny zawartemu przez siebie przymierzu. Zawsze więcej daje niż otrzymuje. W LXX hbr. *berît* zostaje oddane terminem prawniczym *διαθήκη* oznaczającym testament²⁵¹. Każde przymierze zawierało w sobie zarówno błogosławieństwo, jak i przekleństwo: błogosławieństwo w sytuacji wierności i wypełnienia zobowiązań, przekleństwo na wypadek niedotrzymania warunków.

Niewierność przymierzu była profanacją i bluźnierstwem, dlatego zasługiwała na śmierć²⁵². Zawierający przymierze pił z tego samego kielicha. W zależności od jego wierności było to błogosławieństwo lub przekleństwo. Kielich

²⁴⁸ G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 228-229.

²⁴⁹ G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 201; zob. KKK 1339-1340.

²⁵⁰ Nie jest jasne pochodzenie słowa *berît*. Prawdopodobnie wywodzi się od arabskiego *berit* – (roz)cięcie, od arkadyjskiego *birit* – między, jak też *biritu* – kajdany, od hebrajskiego *barah* – jeść, albo *barah* – w znaczeniu: widzieć, dojrzeć, wybrać) – za T. Hergesel, *Przymierze*, s. 103

²⁵¹ A. Jankowski, *Biblijna teologia przymierza*, s. 7-14.

²⁵² S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 43-44.

zbawienia albo kielich Bożego gniewu. Kielich błogosławieństwa może być dla człowieka kielichem surowości i sądu, jeśli pity jest niegodziwie²⁵³.

Z przymierzem po jego zawarciu wiązało się złożenie ofiary. Było to przypieczętowanie krwią podjętych zobowiązań (por. Wj 24, 8). Niewierność przymierzu była karana śmiercią.

Grzech nie mógł zostać starty przez ofiary przebłagalne (Kpł 4, 1-5.13; 6, 24-30), zadość czyniące (Kpł 5, 14-19; 6, 1-2; 7, 1-10), całopalne (Rdz 1, 3-17; 6, 8-13), pokarmowe (Kpł 2; 6, 14-23) czy biesiadne (Kpł 3; 7, 11-36). Niepoliczalna ilość przelanej krwi cielców, baranów czy kozłów, nie mogła usunąć grzechu. Mogła zakryć grzech na rok, ale nie mogła go usunąć. Krew zwierząt nikogo nie czyniła sprawiedliwym. Spożywanie posiłku ofiarnego nie było zaspokojeniem serca i zjednoczeniem z Bogiem²⁵⁴.

Baranek paschalny jest ofiarą zastępczą²⁵⁵. Jego życie zamiast życia człowieka, który zasługiwał na śmierć. Bóg zgadzając się na to okazywał miłosierdzie, ale domagał się, aby co roku składając tę ofiarę paschalną Izraelici byli świadkami egzekucji, w czasie której zamiast nich ginęło zwierzę. Oczyszczająca ofiara paschalna będąca zapowiedzią prawdziwego Baranka miała charakter wychowawczy: „Kiedy właściciel ofiary stoi przed Bogiem w świątyni i jest świadkiem własnej egzekucji dokonywanej za pośrednictwem pełnomocnika za popełnione przez siebie grzechy, ma uzyskać nową świadomość swoich

²⁵³ S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 110-111.

²⁵⁴ S. Nilsson, *Potęga relacji z Bogiem. Przymierze Krwi*, s. 111-118.

²⁵⁵ S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 85-94; S. Nilsson, *Potęga relacji z Bogiem. Przymierze Krwi*, s. 102.

zobowiązań wobec Boga, tak aby popełnione przez niego naruszenie więcej się nie powtórzyło”²⁵⁶.

Bóg pojednał ze sobą świat w Chrystusie, który za grzech i winę człowieka zapłacił własną Krwią. Umarł zamiast nas (Rz 6, 14; 8, 11 Kor 15, 3; 2 Kor 5, 17-21; Ga 1, 4; 2, 19-20; por. Iz 53; Hbr 9-10; 13, 8-15; 1 P 2, 24; J 5, 24), aby zadośćuczynić (2 Kor 5, 19; Ef 1, 7-8; 4, 31-32; Kol 1, 14; 2, 14; Hbr 4, 16).

Słowa 1 Kor 10, 16-17.21 zostają przekazane w kontekście uczestnictwa chrześcijan w ucztach sakralnych pogan i spożywania mięsa ofiarnego, co jest nie do pogodzenia z Eucharystią, która jest udziałem we Krwi i w Ciele Chrystusa.²⁵⁷

Kielich w Biblii jest symbolicznym przedmiotem. Może mieć bardzo różne znaczenie, w zależności od kontekstu. Może oznaczać:

- przyszłość (Ha 2,16),
- błogosławieństwo (1 Kor 10, 16),
- radość (Ps 16,5; 23,5),
- gniew (Jr 25,15.17.28; 49,12),
- smutek, cierpienie, upokorzenie (Ez 23,31-34; J 18, 11),
- sąd (Iz 51,17-23; Ps 75,3-11),
- wymierzenie sprawiedliwości (Ps 75,8-9).

Może też oznaczać wszystkie te rzeczy jednocześnie²⁵⁸.

²⁵⁶ J. Berman, *The Temple: Its Symbolism and Meaning ...*, s. 119 – cyt. Za S. Hahn, *Czwarty kielich*, s. 45.

²⁵⁷ G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 199-205.

²⁵⁸ B. J. Malina, *Kielich*, tłum. M. Wojciechowski, w: *Encyklopedia Biblijna*, s. 518; J. Jeremias, *The Eucharistic Words*, s. 138; M. Kossowski, *Znak kielicha w opisie ustanowienia*

Ποτήριον τῆς εὐλογίας, *kielich błogosławieństwa* to termin techniczny oznaczający trzeci kielich wypijany podczas sederu paschalnego²⁵⁹. Słowo *κοινωνία* oznacza wzajemny związek (współuczestnictwo)²⁶⁰. Wskazuje na głęboką relację człowieka z Bogiem (1 Kor 1, 9; 2 Kor 13, 13; Flp 2, 1; 3, 10). To nad tym kielichem Jezus wypowiedział słowa: „*Kielich ten jest Nowym Przymierzem we Krwi mojej*” (1 Kor 11, 25).

Uczestnictwo *we Krwi*, *τοῦ αἵματος*, ma głębsze znaczenie, ponieważ w Starym Testamencie krew jest siedliskiem i symbolem życia (Kpł 17, 11-14). Źródłem i dawcą życia jest wyłącznie Bóg, dlatego człowiekowi „nie wolno jeść mięsa z „krwią życia” (Rdz 9, 4). Spożywanie krwi oznaczałoby zawłaszczenie samego życia. Można natomiast ofiarować krew na ołtarzu i w ten sposób Bogu oddać pochodzące od Niego życie.

Przelanie krwi jest symbolem gwałtownej śmierci. Przez krew Chrystusa przelaną za nas:

Eucharystii według św. Łukasza (Łk 22, 14-20), w: *Biblica et Patristica Thoruniensia* 10 (2017) nr 2, s. 252-255;

²⁵⁹ Podczas wieczerzy paschalnej, obchodzonej co roku 14 dnia miesiąca Nisan, nazywanej sederem wypijano cztery kielichy czerwonego wina: pierwszy na początku po modlitwie Kidusz nazywano kielichem uświęcenia (*gawia kidusz*), drugi po opowiadaniu wydarzeń pierwszej paschy mającym formę świadectwa – kielich proklamacji (*gawia hagada*), trzeci nazywany kielichem błogosławieństwa (*gawia beracha*) wypijano po spożyciu pokarmów paschalnych, na zakończenie wieczerzy paschalnej po odśpiewaniu tzw. Wielkiego Hallelulu wypijano kielich czwarty – kielich chwały, wypełnienia (*gawia hallel*). – na podstawie M. Rosik, *Przebieg wieczerzy paschalnej* oraz S. Hahn, *Czwarty kielich*, s.54-55; zob. B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 169-177.

²⁶⁰ J. Hainz, *EWNT* II, s. 751.

- zostaliśmy usprawiedliwieni (Rz 5, 9),
- odkupieni (Ef 1, 7),
- uwolnieni (Ap 1, 5),
- nabyci przez Boga (Ap 5, 9),
- staliśmy się bliscy (Ef 2, 13),
- otrzymaliśmy pokój (Kol 1, 20),
- zostaliśmy uświęceni (Hbr 13, 12).

Krew Chrystusa stała się narzędziem prześlągania (Rz 3, 25)²⁶¹. Zostaliśmy nią pokropieni (1 P 1, 2). Pokropienie ludu przez Mojżesza tą samą krwią, która wcześniej posłużyła do skropienia ołtarza, oznaczało dzielenie się przez Boga życiem ze swoim ludem.

Krew Chrystusa otworzyła przystęp do Boga (Hbr 10, 19). Jest wiecznym przymierzem (Hbr 13, 20; por. Hbr 9, 20; 1 Kor 11, 25) i źródłem przebaczenia (Hbr 9, 14).

Krew przelana przez Chrystusa jest siłą (Ap 12, 11) i ocaleniem dla wiernych (Ap 7, 14).

Udział we Krwi Chrystusa, κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, oznacza uczestnictwo w życiu, śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa.

Z tego zjednoczenia z Chrystusem wynika obopólna relacja z całą wspólnotą Kościoła.²⁶²

²⁶¹ Rosik M, *Pierwszy List do Koryntian*, w: NKB.NT VII, s. 328.

²⁶² J. Weiss, *Der erste Korintherbrief*, s. 258; G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 199-201.

Podobnie *udział w Ciele Chrystusa, κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*, wskazuje na intymną relację z Chrystusem i zjednoczenie z Kościołem – Jego Ciałem (Kol 1, 16: *τοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας*)²⁶³.

W ofiarach Starego Testamentu mieli udział kapłani (Kpł 7, 6; Pwt 18, 1-4) oraz lud (Pwt 12, 11-12). Dzięki ucztom ofiarnym tworzy się szczególna więź z Bogiem (Pwt 12, 7; 14, 26; Ps 23, 5)²⁶⁴. Paweł o ile nie zabraniał uczestnictwa w ucztach pogańskich, lecz zalecał ostrożność (1 Kor 8, 1-13), o tyle zabrania uczestnictwa w sakralnych ucztach pogańskich ze względu na niebezpieczeństwo bałwochwalstwa (1 Kor 10, 14-22)²⁶⁵.

Stół τράπεζα (w. 21) jest to termin techniczny określający ołtarz w Starym Testamencie (LXX: Ez 44, 16; Ml 1, 7-12), podobnie w pogańskich kultach²⁶⁶.

Udział w eucharystycznej uczcie ofiarnej nie jest gwarancją zbawienia w sposób automatyczny. Uczestniczenie w Eucharystii wymaga nieustannej kontroli sumienia i oceny postępowania moralnego²⁶⁷.

Nauczanie o Eucharystii (1 Kor 11, 23-26) Paweł umieścił w kontekście godnego sprawowania Liturgii Eucharystycznej, która odbywa się w Dniu Pańskim, co potwierdzają chrześcijanie oraz pisarze starożytni wśród pogan²⁶⁸.

²⁶³ R. Fabris, *Prima Lettera ai Corinzi. Nuova versione, introduzione e commento*, s. 134.

²⁶⁴ Byli o tym przekonani również poganie, dla których udział w ucztach sakralnych i spożywanie ofiarowanego bóstwom jedzenia miało podobny sens.

²⁶⁵ D. Newton, *Food Offered to Idols*, s. 179-182

²⁶⁶ J. Kremer, *Der erste Brief*, s. 215.

²⁶⁷ G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 201-204.

²⁶⁸ E. J. Schnabel, *Der erste Brief*, s. 632.

Wieczerza Pańska *κυριακὸν δεῖπνον* jest terminem technicznym opisującym Eucharystię²⁶⁹. Jest posiłkiem sakralnym²⁷⁰. Sprawowanie Wieczerzy Pańskiej i udział w niej wyklucza jakiegokolwiek podziały społeczne. Jej wspólnotowy charakter Paweł uzasadnia w w. 23 powołując się na tradycję, którą otrzymał i przekazał Koryntianom.

Słowa *παραλαμβάνω* (przejmować, otrzymywać) i *παραδίδωμι* (przekazywać) są terminami technicznymi przekazywania tradycji²⁷¹.

Koryntianie dobrze znali Eucharystię i sposób jej sprawowania, dlatego relacja Pawła o Wieczerzy Pańskiej jest zwięzła i krótka²⁷².

W Eucharystii urzeczywistnia się wspólnota Ciała i Krwi. Uczestniczący w niej budują prawdziwą jedność. Łączą się ściśle z uwielbionym Chrystusem, który w swojej śmierci ofiarował się dla wspólnoty²⁷³.

Słowa: *tej nocy, której został wydany, ἐν τῇ νυκτὶ ἣν παρεδίδοτο*, są nawiązaniem do historycznej Męki Chrystusa. Słowo *παρεδίδοτο* (został wydany) wskazuje na działanie Boga (*passivum divinum*)²⁷⁴, który w swoim planie przewidywał śmierć Chrystusa na krzyżu.

²⁶⁹ H. -J. Klauck, *Herrenmahl*, s. 292; P. Lampe, *Das korinthische Herrenmahl*, s. 185.

²⁷⁰ W. Schrage, *Der erste Brief*, III, s. 23.

²⁷¹ H. -J. Klauck, *Herrenmahl*, s. 300-302; H. Merklein, M. Gielen, *Der erste Brief*, s. 91; G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 226-228.

²⁷² C. Wolff, *Der erste Brief*, s. 264-265.

²⁷³ H. Langkammer, *Znaczenie religijnej ofiary w Izraelu*, s. 234-237; G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 228-231.

²⁷⁴ J. Czerski, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 541.

Poprzez błogosławieństwo chleb otrzymuje nową jakość, nowe znaczenie²⁷⁵. Wspólne spożywanie chleba jest wyrazem wspólnoty, przyjaźni. Spożywany chleb ulega zniszczeniu, aby człowiek mógł żyć. Występujący w w. 24 zaimek wskazujący rodzaju nijakiego *τοῦτο* nie odnosi się do chleba (rodzaj męski), lecz do całego obrzędu²⁷⁶.

Zwrot *τοῦτό μου ἐστὶν τὸ σῶμα*, *to jest Ciało moje*, wskazuje na osobę Jezusa, z którą spotykali się uczniowie, a teraz spotyka się wspólnota na Eucharystii. Nie można go interpretować w sensie przenośnym.

Paweł bez cienia wątpliwości identyfikuje chleb i wino z Ciałem i Krwią Chrystusa (1 Kor 10, 16). Kiedy Jezus w synagodze w Kafarnaum zapowiadając Eucharystię mówi: „*Ja jestem chlebem żywym, który zstąpił z nieba. Jeśli ktoś spożywa ten chleb, będzie żył na wieki. Chlebem, który Ja dam, jest moje ciało, [wydane] za życie świata.*” (J 6, 51-52) jest rozumiany dosłownie, a nie metaforycznie (J 6, 52). Co więcej, Jezus widząc ich reakcję niczego nie prostuje, nie wyjaśnia, ale wzmacnia swą wypowiedź przez podwójne: *Amen, Amen*, którego pełny sens nie oddaje polskie tłumaczenie BT *zaprawdę, zaprawdę* (J 6, 53)²⁷⁷.

Formuła *ὑπὲρ ὑμῶν*, *za was* (w. 24), którą często spotykamy w *Corpus Paulinum* (1 Tes 5, 10; Rz 5, 6-8; 8, 34; 14, 14-14; 2 Kor 5, 14-15.21; Ga 1, 4; 2,

²⁷⁵ J. Czerski uważa, że jest to znaczenie symboliczne (dz. cyt., s. 451). Sądzę, że użycie w tym miejscu tego słowa jest nieporęczne, bo może sugerować w duchu protestanckim nie realną, ale symboliczną obecność Jezusa w chlebie eucharystycznym.

²⁷⁶ X. Léon-Dufour, *Abendmahl*, s. 158.

²⁷⁷ „*ἀμήν ἀμήν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς.*”

20) ma wydźwięk soteriologiczny²⁷⁸. Podkreśla rzeczywistą obecność Jezusa w Eucharystii oraz Jego śmierć na krzyżu za grzechy. Zwrot *ὑπὲρ ὑμῶν*, *za was* ma charakter zadość czyniący²⁷⁹. Analiza filologiczna słowa *ὑπὲρ*, *ponad czymś*, uzupełnia jego podstawowe znaczenie rozszerzając je o: okrywać, bronić, wstawiać się za kimś, troszczyć się o kogoś, chronić²⁸⁰.

Biorąc pod uwagę fakt, że chleb służy do podtrzymywania życia oraz aspekty znaczeniowe słowa *ὑπὲρ*, zwrot: *ὑπὲρ ὑμῶν*, można tłumaczyć w sensie „dla was”: Chrystus daje ludziom pokarm, aby mieli życie²⁸¹.

Czymś nowym podczas sederu było podanie połamanego chleba (w. 24) i kielicha z winem po skończonej wieczerzy. Połamany chleb i wino w kielichu były symbolem przyjaźni, włączeniem w życie Jezusa i Jego los²⁸².

Słowa Jezusa, *to jest Ciało moje*, *τοῦτό μου ἐστὶν τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν* (w. 24) oraz, *ten kielich jest Nowym Przymierzem we Krwi mojej*, *τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι* (w. 25), nie mają żadnej analogii zarówno w środowisku palestyńskim, jak greckim.²⁸³

Jezus utożsamiał się z podanym uczniom chlebem i winem. Zostaje to podkreślone przez zaimek wskazujący *to τοῦτό*²⁸⁴.

²⁷⁸ E. J. Jezierska, *Życie wierzącego ...*, s. 14-17.

²⁷⁹ A. Jankowski, *Eucharystia jako ...*, s. 103.

²⁸⁰ H. Riesenfeld, TWNT, VIII, s. 511.

²⁸¹ X. Léon-Dufour, *Abendmahl*, s. 164-165.

²⁸² J. Drozd, *Ostatnia Wieczerza nową Paschą*, s. 160.

²⁸³ E. J. Jezierska, *Życie wierzącego ...*, s. 76.

²⁸⁴ H. Langkammer, *Słownik biblijny* s. 116

Rzeczowniki: *σῶμα* *ciało* i *αἷμα* *krw* użyte łącznie oznaczały człowieka, gdzie termin *σῶμα* - *ciało* eksponował cielesną egzystencję człowieka, termin *αἷμα* - *krw* jego życie. Oddzielne mówienie o ciele i krwi oznaczało śmierć. Tak więc wersy 24 i 25 przekazują prawdę o uobecniającej się, w chwili przeistoczenia, śmierci Jezusa.

Zwrot *ὕπερ ὑμῶν* *za was* wyraża prawdę o zadośćuczynieniu obecnym w śmierci Jezusa²⁸⁵.

Eucharystia jest Nowym Przymierzem zapowiedzianym w Starym Testamencie i zawartym przez Jezusa w Nowym.

Słowa: *Krew Przymierza* są nawiązaniem do przypieczętowania krwią przymierza zawartego pod Synajem (Wj 24, 5-8) oraz do zapowiedzi nowego przymierza (Jr 31, 31-33)²⁸⁶.

W zapowiedzi Jeramiasza (Jr 31, 31-34) podkreślona zostaje nowość tego przymierza. Przymierze to zostaje zapisane w *głębi jestestwa* i *wypisane na sercu*, czyli dotyczy człowieka w jego najgłębszej istocie, jest trwałe i nieusuwalne. Pozwala poznać Pana. Przynosi ono odpuszczenie grzechów. Zawarte zostaje podczas Ostatniej Wieczerzy (*τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι*, *kielich ten jest Nowym Przymierzem we Krwi mojej* - 1 Kor 11, 25) i dopełnione na krzyżu (*τετέλεσται*, *Wykonało się* - J 19, 30).²⁸⁷

²⁸⁵ A. Jankowski, *Eucharystia jako „Nasza Pascha” ...*, s. 100.

²⁸⁶ G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s.230; R. Fabris, *Prima Lettera ai Corinzi. Nuova versione, introduzione e commento*, s. 151.

²⁸⁷ H. Merklein, M. Gielen, *Der erste Brief*, s. 98-99; G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 230-231.

Eucharystia jest nazwana głoszeniem śmierci Pana: τὸν θάνατον τοῦ κυρίου καταγγέλλετε (w. 26). W Niej uobecnia się całe Misterium – od Wcielenia, poprzez uniżenie, zmartwychwstanie aż do przyjścia w chwale²⁸⁸.

W Eucharystii uobecnia się śmierć Chrystusa, nie w stanie kenozy jak na krzyżu na Golgocie, lecz jako Zmartwychwstałego Pana²⁸⁹.

Głoszenie śmierci Pana to nie tyle mówienie o niej, przepowiadanie misyjne, lecz uobecnianie tych wydarzeń w obrzędzie eucharystycznym²⁹⁰.

Eucharystia jest anamnezą i proklamacją śmierci i zmartwychwstania Chrystusa²⁹¹. Uczestnictwo w Eucharystii pogłębia łączność wiernego z Jezusem w Jego śmierci i zmartwychwstaniu, tym samym chrześcijanin coraz głębiej poznaje samego Jezusa i Jego dzieło (1 Kor 10, 14-24; Flp 3, 10).

Określenie ἄχρι οὗ ἔλθῃ aż przyjdzie można rozumieć jako czasowe – aż do paruzji Chrystusa²⁹². Pamiętać jednak należy, że Chrystus przychodzi w czasie każdej Eucharystii, a więc „aż przyjdzie” ma sens „aż przyjdzie w pełni”²⁹³. Eucharystia jest uczestniczeniem w wydarzeniu, które ostatecznie jest gwarancją

²⁸⁸ A. Jankowski, *Eucharystia jako „Nasza Pascha” ...* , s. 91.

²⁸⁹ E. J. Jezierska, *Eucharystia – udziałem wiernego ...* , s. 11.

²⁹⁰ H. J. Klauck, *Herrenmahl*, s. 373; W. Schrage, *Der erste Brief*, s. 44.

²⁹¹ E. J. Jezierska, *Życie wierzącego ...* , s. 78; O. Hofius, *Herrenmahl*, s. 234 wraz z przypisem 193; G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: KKPS, s. 231; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian*, w: NKB.NTVII, s. 368; S. Stasiak, *Komentarz do Dziejów Apostolskich, Listu do Rzymian, 1-2 Listu do Koryntian i Listu do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, s.472.

²⁹² C. S. Keener, *KHKNT*, s. 365.

²⁹³ E. J. Jezierska, *Życie wierzącego ...* , s. 79; J. Jeremias, *Die Abend ...* , s. 244.

eschatologicznego uwolnienia i udziałem w Królestwie Bożym²⁹⁴. Jezus czekając z wypiciem ostatniego – czwartego kielicha paschalnego aż do śmierci dokonał zjednoczenia Ostatniej Wieczerzy i Krzyża czyniąc jedno wydarzenie zbawcze. Ostatnia Wieczerza i Krzyż to jedna i ta sama ofiara – nowa Pascha, Pascha Chrystusa²⁹⁵.

Słowa *τοῦτο ποιεῖτε*, *to czyńcie* z w. 24 wyrażają nakaz powtarzania tego co uczynił i powiedział Jezus. Słowa i czyny Jezusa podczas Wieczerzy Pańskiej kryją się za rodzajnikiem *τοῦτο*. Użyty tryb rozkazujący jest wyraźnym poleceniem powtarzania dokonanego obrzędu. Ponadto posłużenie się czasownikiem *ποιεῖν*, który często występuje w Starym Testamencie w związku ze sprawowanym kultem i zawsze oznacza nakaz powtarzania obrzędu (Wj 12, 47; 13, 5; Kpł 8, 34; 9, 6; Lb 9, 2-4.11-14; Pwt 16, 1-10)²⁹⁶ jest dodatkowym wzmocnieniem polecenia. To podwójne wzmocnienie przez użycie technicznego słowa związanego z kultem *ποιεῖν* i zastosowanie trybu rozkazującego *ποιεῖτε* jest szczególnym podkreśleniem doniosłości sprawowanego obrzędu. Jezus domaga się od swoich uczniów powtarzania tych samych czynności i wypowiedania tych samych słów, jakich stali się świadkami podczas Ostatniej Wieczerzy.

To powtarzanie całego obrzędu ma swój cel: *εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*, *na moją pamiątkę*. Zwrot ten pojawia się dwukrotnie w wersach 24 i 25.

Słowo *ἀνάμνησις*, *pamiątka* jest terminem biblijnym, który ma zupełnie inne znaczenie niż słowo *pamiątka* znane i używane w językach współczesnych.

²⁹⁴ X. Léon-Dufour, *Abendmahl*, s. 147-150.

²⁹⁵ B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 190-191. 202-209.

²⁹⁶ J. Czerski, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 544.

Nie jest wspomnianiem czegoś lub kogoś z przeszłości. Nie jest przywołaniem historii, która się wydarzyła, ale jest już tylko historią. Nie jest wspomnianiem zmarłego Jezusa i historycznego wydarzenia Ostatniej Wieczerzy podczas uczy eucharystycznej. Jest uobecnieniem Ostatniej Wieczerzy, aktualizacją²⁹⁷, ilekroć sprawowana jest Wieczerza Pańska. Jest dokonaniem się tego samego co wtedy – tu i teraz. Nie jest też naśladowaniem i powtarzaniem przeszłości.

Ofiara Jezusa została złożona raz: w Wieczerniku i na Kalwarii. Jest to jedna i ta sama ofiara. Jej skutki są trwałe. Nie trzeba powtarzać tej ofiary (por. Hbr 7, 17.21-27; 9, 11-15.24-28). Przez uobecnienie można się w nią włączyć jednocząc się z cierpiącym i zmartwychwstałym Chrystusem, który raz umarł i zawsze daje się nam w Eucharystii.

Uczestniczenie w Eucharystii, niezależnie od miejsca i czasu jej sprawowania, nie jest sprawowaniem na nowo, składaniem na nowo ofiary Jezusa, jest darem Boga pozwalającym w nią wejść w każdym czasie. Tę prawdę wyraża słowo *ἀνάμνησις*²⁹⁸.

²⁹⁷ W. Schrage, *Der erste Brief ...*, s. 41-42; B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, s. 209n.

²⁹⁸ Podobnie jak Pascha Chrystusa przeżywana i celebrowana w każdej Eucharystii, jako uobecnienie (*ἀνάμνησις*), tak podczas Wielkiej Nocy Zmartwychwstania uobecniane są wielkie dzieła Boże. Gdziekolwiek i kiedykolwiek celebrowana jest Wigilia Paschalna tam następuje uobecnienie Zmartwychwstania i poprzedzających go wydarzeń zbawczych oraz spotkanie ze Zmartwychwstałym Panem na Eucharystii. Podkreślają to słowa *Exultetu* prastarego hymnu liturgicznego znanego przynajmniej od przełomu VII/VIII wieku, którego autorstwo przypisuje się św. Augustynowi (+431) – żyjącemu ponad dwa wieki wcześniej. W *Exultecie* słyszymy o wydarzeniach zbawczych historycznie odległych od siebie w czasie, jako o dziejących się tu i teraz. Na tym polega uobecnienie: „*Tej właśnie nocy Chrystus skruszywszy więzy śmierci, jako zwycięzca wyszedł z otchłani ... Jest to ta sama noc, w której niegdyś ojców naszych, synów Izraela, wywiodłeś z Egiptu i*

Żydowska Pascha jest wielkim wydarzeniem zbawczym, w którym wyprowadzenie z Egiptu jest ukierunkowane eschatologicznie na uwolnienie z niewoli grzechu²⁹⁹. Jest wydarzeniem, które dokonało się. Poprzez *ἀνάμνησις* nie tyle stało się i należy do historii, ale ciągle się dzieje. Pascha jest co roku uobecniata zgodnie z nakazem Prawa 14 dnia miesiąca Nissan (Wj 12, 1-28). Dopełnienie zapowiedzi i oczekiwań paschalnych Izraela dokonuje się podczas Paschy Chrystusa.

Pascha Chrystusa, zastępuje paschę sprawowaną przez Izraelitów (por. Hbr 10, 8-18)³⁰⁰. Jest wypełnieniem zapowiedzi Starego Przymierza. Wszystko się dokonało. Pascha Chrystusa jest zaproszeniem skierowanym do każdego człowieka. Zrozumienie tego przez Pawła wyjaśnia dlaczego Mękę i Zmartwychwstanie Chrystusa stawia w centrum swojego nauczania; wyjaśnia dlaczego na wiele sposobów mówi o Ukrzyżowanym i Zmartwychwstałym Panu, który daje siebie nam, przemienia nas przez swojego Ducha i pozwala na to i w tym pomaga, abyśmy my dawali się Jemu i braciom tworząc jedno Ciało – Kościół.

przeprowadziłeś suchą nogą przez Morze Czerwone ... ta noc, która światłem ognistego słupa rozproszyła ciemności grzechu, a teraz ta sama noc uwalnia wszystkich wierzących w Chrystusa na całej ziemi od zepsucia pogańskiego życia i od mroku grzechów ... błogosławiona noc, w której się łączy niebo z ziemią, sprawy boskie ze sprawami ludzkimi". *Exsultet* wspomina o śmierci Chrystusa niemal równie często jak o Jego zmartwychwstaniu. Ostateczne objawienie się Jezusa - Zmartwychwstałego Pana, nastąpi w Jego powtórny przyjsciu. Wtedy dopełni się zbawienie.

²⁹⁹ X. Léon-Dufour, *Abendmahl*, s. 147-150; J. Czerski, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 553.

³⁰⁰ M. Healy, *List do Hebrajczyków*, w: KKPS, s. 224-236.

Przyjęty chrzest i udział w Eucharystii nie są jeszcze gwarancją zbawienia. Nie zapewniają go, jeżeli nie ma postępowania moralnego zgodnego z wolą Bożą³⁰¹.

2.4 Konkluzja

Rozpatrując relację z Chrystusem doszliśmy do następujących wniosków:

1. Biblia patrzy na człowieka holistycznie i przedstawia go w kontekście relacji z Bogiem.
2. Paweł w oparciu o tradycję ojców, wykorzystując w sposób formalny greckie pojęcia oraz relację z Chrystusem zbudował własną antropologię.
3. Pawła nie interesuje stary człowiek, umarły duchowo, kierujący się w życiu *σάρξ*, choć go wspomina.
4. Pawła interesuje nowy człowiek będący świątynią Boga, który został odkupiony.
5. Fundamentem utworzonej relacji jest chrzest, który rozumie jako ukrzyżowanie z Chrystusem i zmartwychwstanie do nowego życia.
6. Nowe życie w Chrystusie jest nowym stworzeniem i śmiercią dla grzechu starego człowieka.
7. Wierzący w Chrystusa musi przyjąć konsekwencje zanurzenia w Chrystusie, nieustannie troszczyć się o tę relację i pozwolić się prowadzić Duchowi Świętemu.
8. Moralna postawa chrześcijańska jest owocem zjednoczenia z Chrystusem przez chrzest.

³⁰¹ F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 489.

9. Wszystko w życiu wierzącego ma być podporządkowane Chrystusowi.
10. Krzyż jest manifestacją miłości Boga, na którą człowiek ma odpowiedzieć swoim życiem.
11. Śmierć Chrystusa na krzyżu ma charakter ekspiacyjny.
12. Uobecnienie zbawczej śmierci Chrystusa jest nam dane na Eucharystii, która jest Nowym Przymierzem.
13. Jesteśmy zbawieni w nadziei. Pełnia zbawienia będzie dostępna na końcu czasów.

Rozdział 3.

Cierpienie w życiu Pawła i wiernych

Wierzący w Chrystusa, który otrzymał chrzest, a więc stał się nowym stworzeniem, odkupionym przez Chrystusa, uświęconym i napełnionym Duchem Świętym cały jest dla Chrystusa (2 Kor 5, 15), a przez Niego w Duchu Świętym dla Boga (1 Kor 8, 6; Ef 2, 18). Żyjąc w Chrystusie i z Chrystusem, karmiąc się Jego ciałem jest z Nim zjednoczony. Otrzymuje jego życie, aby móc się coraz bardziej upodobnić do Niego. W tym upodobnieniu nie traci siebie, ale zostaje w nim wydobyte to, co najlepsze. Zjednoczony z Chrystusem zachowuje swoją niepowtarzalną osobowość. Zjednoczenie to swoją pełni osiągnie po paruzji. Z trwaniem w Chrystusie w sposób nieunikniony związane jest cierpienie.

3. 1. Cierpienie w życiu Pawła

Paweł doświadczył wiele razy czym jest cierpienie. Już podczas pierwszego spotkania ze Zmartwychwstałym Jezusem pod Damazkiem (Dz 9, 16) zostanie zapowiedziane, że wiele będzie musiał wycierpieć dla Imienia Jezusa³⁰² (por. Dz 14, 19; 16, 19-24; 21, 30-33; 28, 16-31) oraz w Listach: Rz 8, 18; 1 Kor 4, 11-13;

³⁰² W. S. Kurz, *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, s. 162-163.

4, 8-10; 11, 23-28; Flp 3, 7-11; 2 Tm 2, 8-13). Jego doświadczenie cierpienia jest bardzo intensywne. Znoszenie prześladowań Paweł traktuje jako powód do chluby (Ga 6,14.17). To, czego doświadczył jest udziałem w krzyżu Chrystusa będącym manifestacją Miłości³⁰³. Krzyż jest znakiem zwycięstwa, choć w oczach ludzi uchodzi za hańbę, niewyobrażalne cierpienie, okazję do pogardy, upokorzeń i szyderstw. Paweł doświadczając tego wszystkiego żyje w Chrystusie (Ga 2, 20) i zerwał ze światem (Rz, 6, 6). Blizny, które nosi (w. 17) są śladami między innymi: złego traktowania, kamienowania, otrzymanych razów w czasie biczowania i chłosty, znoszonych dla Chrystusa. Są śladami wierności Chrystusowi i zasługują na szacunek. Nie są to stygmaty w takim rozumieniu, jak dzisiaj używa się tego słowa.

3. 1. 1 katalogi cierpień

To, czego doświadczył Paweł jako Apostoł i wierny uczeń Chrystusa możemy zobaczyć w tzw. katalogach perystaz³⁰⁴. Posługując się tą formą, znaną również w świecie greckim, szczególnie u stoików i cyników oraz w literaturze międzytestamentalnej³⁰⁵, wlewa nową treść. Tłem pozostaje cierpienie sprawiedliwych w Starym Testamencie, żydowska apokaliptyka, a punktem

³⁰³ A. Vanhoye, P. S. Williamson, *List do Galatów*, w: KKPS, s. 234.

³⁰⁴ M. Ebner, *Leidenslisten und Apostelbrief. Untersuchungen zu Form, Motivik und Funktion der Peristasenkataloge bei Paulus*, w: FzB 66, s. 112-133.

³⁰⁵ *Tamże*, s. 112n; G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, *Słownik teologii św. Pawła*, w: PSB 12, s. 876.

odniesienia zbawcze cierpienia samego Jezusa i teologia krzyża. Paweł ukazuje siebie według tego wzoru³⁰⁶.

Zanim w 1 Kor 4, 10-13 Paweł wylicza bolączki życia apostołskiego najpierw podkreśla, że wszystko dokonuje się z woli Boga (w. 9). Następnie ukazuje trudy: łakniemy i cierpimy pragnienie, brak nam odzieży, jesteśmy policzkowani i skazani na tułaczkę, i utrudzeni pracą rąk własnych” (w. 10-11). Po czym przeciwstawia (w. 12b-13a) błogosławieństwa złorzeczeniom, cierpliwość i wytrwanie (znoszenie) prześladowaniom, dobre słowa jako odpowiedź na potwarze, a na końcu (w. 13b) wskazuje na podobieństwo do Chrystusa przez przyjęcie pogardy i odrzucenia³⁰⁷. W opisie cierpień apostołskich można dostrzec nawiązanie do błogosławieństw ewangelicznych³⁰⁸. Cierpienia znoszone przez Apostołów za Kościół mają charakter ekspiacyjny³⁰⁹.

³⁰⁶ K. T. Kleinecht, *Der leidende Gerechtfertigte. Die alttestamentlich-judische Tradition vom „leidenden Gerechten“ und ihre Rezeption bei Paulus*, w: WUNT 2.13, Tübingen 1984; T. D. Stegman, *Drugi List do Koryntian*, s. 160; G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, *Słownik teologii św. Pawła*, w: PSB 12, s. 876-877.

³⁰⁷ A. Schlatter, *Paulus der Bote Jesu. Eine Deutung seiner Briefe an die Korinther*, Stuttgart 1962, s. 158; S. Stasiak, *Komentarz do Dziejów Apostolskich, Listu do Rzymian, 1-2 Listu do Koryntian i Listu do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, s. 422; KPNT, s. 722.

³⁰⁸ R. Fabris, s. 70n; Rosik M, *Pierwszy List do Koryntian*, w: NKB.NT VII, s. 193; S. Stasiak, *Komentarz do Dziejów Apostolskich, Listu do Rzymian, 1-2 Listu do Koryntian i Listu do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, s. 422.

³⁰⁹ S. Stasiak, *Komentarz do Dziejów Apostolskich, Listu do Rzymian, 1-2 Listu do Koryntian i Listu do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, s. 422.

W 1 Kor 15, 30-31a Paweł podkreśla niebezpieczeństwo „każdej godziny” i „codzienne umieranie” (por. Dz, 9, 23.29; 14, 19; 2 Kor 1, 8-10; 4, 10-12; 6, 9; 11, 23). Jednocześnie sens tego wszystkiego widzi w nadziei zmartwychwstania.

W 2 Kor 4, 8-12 Paweł broniąc swego apostołatu posługując się formą antytez używając liczby mnogiej wylicza: cierpienia, niedostatek, prześladowania, „obalenie nas na ziemię”. Zdaniem C. Wolffa³¹⁰ tym obaleniem są udręki psychiczne lub fizyczne, które powaliły, lecz nie zabiły Apostoła. a następnie tym doświadczeniom przeciwstawia: *nie poddajemy się zwątpieniu, nie rozpaczamy, nie czujemy się osamotnieni, nie giniemy*. W w. 10 Paweł stwierdza, że doznawanie cierpienia są nieustannym znoszeniem konania Jezusa (Rz 8, 36; 1 Kor 15, 31; Flp 3, 10; Kol 1, 24). Tym samym Zwycięstwo odnoszone jest mocą Boga³¹¹. Wymieniając czego doświadczył Paweł wszystko odnosi do Chrystusa i odczytuje jako uczestnictwo w Jego cierpieniach (Flp 4, 13). Nie są to próżne przechwałki. Paweł głosi Ewangelię bez względu na koszty. Mówienie o tym czego doświadczył ma być zachętą i umocnieniem dla innych wierzących. Jeśli on dał rady tyle znieść dla Chrystusa to i ja mogę wytrwać. Paweł ma świadomość, że swoim sposobem życia jako apostoł objawia innym Chrystusa³¹². Cierpienia znoszone ze względu na Chrystusa i na Jego wzór przyczyniają się do ich zbawienia. Są składaną za nich ofiarą³¹³.

³¹⁰ C. Wolff, *Der zweite Brief des Paulus an die Korinther*, w: ThHK 8, Berlin 1989, s. 92.

³¹¹ T. D. Stegman, *Drugi List do Koryntian*, w: KKPS, s. 102.

³¹² F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 563.

³¹³ S. Stasiak, *Komentarz do Dziejów Apostolskich, Listu do Rzymian, 1-2 Listu do Koryntian i Listu do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, s. 544.

W 2 Kor 6, 4-10 Apostoł zwraca uwagę na cierpliwie i pełne radości znoszone: utrapienia, przeciwności, uciski, chłosty, więzienia, rozruchy, trudy, nocne czuwania i posty. Źródłem wytrwałości jest trwanie w Chrystusie (por. Flp 3, 1; 4, 4). T. D. Stegman³¹⁴ dokonuje podziału doznawanych utrapień: na ogólne oddane przy pomocy synonimów (w. 4), doznane od ludzi (w. 5a) oraz będące owocem osobistego wyboru Apostoła (w. 5b). Opis doznawanych cierpień przechodzi w katalog cnót (w. 6).

W 2 Kor 11, 23b-29 Apostoł przytacza fakty ze swego życia: pięciokrotne biczowanie w synagogach żydowskich, trzykrotne sieczenie różgami przez rzymian, kamienowanie, trzykrotne rozbicie na morzu (w. 24-25). Następnie przypomina niebezpieczeństwa, jakie spotkały go w podróży: na rzekach, od zbójców, od własnego narodu, od pogan, w mieście, na pustkowiu, na morzu i od fałszywych braci (w. 26). Paweł wielokrotnie używa słowa *niebezpieczeństwa* chcąc w ten sposób podkreślić nieustanne ryzyko z jakim się spotyka podczas podróży apostołskich. Nigdzie nie był wolny od zagrożeń. Dopelnieniem są trudy działalności misyjnej: praca i umęczenie, nieprzespane noce, głód. Wśród cierpień doznanych od ludzi wymienia trzy kategorie: Żydów, pogan i fałszywych braci. Katalog ten w porównaniu z dwoma poprzednimi zamieszczonymi w tym samym Liście (4, 7-12; 6, 3-10) jest najbardziej szczegółowy³¹⁵.

W Rz 8, 35b-36 wylicza Paweł niebezpieczne sytuacje życiowe: utrapienie, ucisk, prześladowanie, głód, nagość, niebezpieczeństwo i miecz, na które musi być przygotowany każdy wierzący w Chrystusa, a zwłaszcza Apostoł. Słowa te zostają

³¹⁴ T. D. Stegman, *Drugi List do Koryntian*, s. 160-161.

³¹⁵ R. Penna, *Lettera ai Romani. Introduzione, versione, commento*, vol. II, w: EDB, s. 219; T. D. Stegman, *Drugi List do Koryntian*, s. 296-303.

umieszczone w kontekście miłości Bożej znajdującej swą realizację w dziele usprawiedliwienia i zbawienia (w. 33-34). W w. 36, zdaniem S. Hahna, Paweł bezpośrednio cytuje Iz 53, 7 (LXX), przez co podkreśla, że wszyscy wierzący uważani są przez niewiernych *za owce przeznaczone na rzeź*.³¹⁶ Tymczasem S. Stasiak za R. Penną widzi tu cytaty Ps 44(43), 23 (LXX) oraz nawiązanie w tle Sługi Jahwe z Iz 53³¹⁷. Zwycięstwo zostaje odniesione dzięki Chrystusowi, w którym najpełniej objawia się miłość Boga (w. 39). Miłość Chrystusa w pełni objawiła się na krzyżu. Z jednej strony nic nie jest w stanie jej zaszkodzić,³¹⁸ a z drugiej strony miłość ta jest źródłem naszej miłości³¹⁹.

Bóg przynosi pociechę na modlitwie i umocnienie w utrapieniach jakich pełne jest życie (2 Kor 1, 3n). Każda pociecha jakiej doznajemy, także ta płynąca od bliźnich ma swoje ostateczne źródło w Bogu. Człowiek nie cierpi sam, ani też nie doświadcza pociechy w samotności. Cierpi zawsze dla kogoś i z Kimś. Doświadcza pociechy też dla kogoś. Jest tu relacja zwrotna. Daje i otrzymuje. Paweł podkreśla zależność pomiędzy wielkością cierpienia, a obfitością doznanej pociechy. Szczególnie ważna jest zależność i wzajemna wymiana darów³²⁰.

³¹⁶ S. Hahn, *List do Rzymian*, w: KKPS, s. 194-195.

³¹⁷ S. Stasiak, *Komentarz do Dziejów Apostolskich, Listu do Rzymian, 1-2 Listu do Koryntian i Listu do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, s. 326; R. Penna, *Lettera ai Romani. Introduzione, versione, commento*, vol. II, w: EDB, s. 219.

³¹⁸ U. Vanni, *Lettere ai Galati e ai Romani*, Milano 1989, 164n.

³¹⁹ S. Stasiak, *Komentarz do Dziejów Apostolskich, Listu do Rzymian, 1-2 Listu do Koryntian i Listu do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, s. 325; KPNT, s. 668.

³²⁰ T. D. Stegman, *Drugi List do Koryntian*, s. 8-12.

Bóg może wszystko, kiedy człowiek mu się powierza (2 Kor 12, 9-10). Nie uwalnia od cierpienia, nie usuwa przeszkód, lecz daje siłę do wytrwania. Paweł ma świadomość tego, że im bardziej jest słaby tym bardziej działa Jezus.³²¹ Im bardziej Paweł jest słaby tym bardziej w modlitwie powierza się Jezusowi, liczy na Niego, a nie na siebie. Paweł gdy używa słowa słabość, ἀσθένεια nigdy nie ma na myśli słabości moralnej – grzechu.³²² Im bardziej chrześcijanin nie liczy na siebie i własne siły, tym bardziej jest użyteczny w ręku Boga (por. Ps 37, 4-5)³²³.

Świadomość dobrze wypełnionego obowiązku (2 Tm 4, 6-8) przynosi pokój, którego nie jest w stanie zmącić bliskość spodziewanej męczeńskiej śmierci. Śmierć nie przeraża, bo jest metą i spotkaniem z Panem. Jest kresem cierpienia i odniesieniem pełnego zwycięstwa.

Paweł wielokrotnie stawia siebie za wzór do naśladowania (1 Kor 11, 1). Wszystko w Pawle jest do naśladowania: nauka (2 Tm 1, 13), sposób życia, zawierzenie (2 Tm 1, 12), niezachwiana wiara (2 Tm 1, 3.12), oddanie modlitwie (2 Tm 1, 3), cierpliwość, miłość, wytrwałość, znoszenie cierpień (1 Tes 1, 6n; 2, 2; Flp 3, 17; 2 Tm 1, 8-12; 2, 3-9; 3, 10-12).

³²¹ T. D. Stegman, *Drugi List do Koryntian*, s.317.

³²² F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 436. W grece klasycznej i w NT termin ἀσθένεια oznacza chorobę lub bezsilność.

³²³ F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 409.

3. 2. *dany mi został oścień dla ciała (2 Kor 12, 7)*

Obecność Chrystusa Zmartwychwstałego jest źródłem siły i mocy (2 Kor 12, 7-10)³²⁴. Otrzymany od Boga oścień dla ciała („został dany” – *divinum passivum*, por. 2 Kor 12, 2.4) jest dla Pawła poważnym i ciągłym utrapieniem³²⁵. Paweł trzykrotnie prosi o jego oddalenie. T. D. Stegman komentując ten fragment zwraca uwagę, że prawdopodobnie Paweł nie zdawał sobie od początku sprawę z tego, że ów oścień wynika z woli Bożej, dlatego prosi na modlitwie o zabranie go, podobnie jak Jezus w Ogrójcu, ale gdy zrozumiał to przyjmuje ów oścień jako wolę Bożą z ufnością³²⁶.

Pokorne uznanie swej słabości przyciąga łaskę Boga³²⁷. Prawdziwa siła kształtuje się na gruncie uznania swej słabości (w. 9). Akceptacja swojej słabości, ale także wszystkich przychodzących przeciwności (obelgi, utrapienia, niedostatki, udręki, prześladowania, uciski) pozwala dostrzec działającego Boga, który go chroni, umacnia i prowadzi³²⁸. Bóg objawia swą moc gdy człowiek jest mały, słaby, a przede wszystkim pokorny (por. Łk 1, 51; 21, 12-19; Jk 4, 6; 1 P 5, 5-6).

W ciągu wieków bezskutecznie próbowano wyjaśnić czym jest tajemniczy oścień. Przedstawiono trzy interpretacje, z których żadna nie jest przekonująca:

- Pierwsza z nich o podłożu psychologicznym lub duchowym, bardzo rozpowszechniona w średniowieczu do VI wieku - dziś zupełnie porzucona,

³²⁴ T. S., Stegman, *Drugi List do Koryntian*, w: KKPS, s. 315.

³²⁵ F. J. Matera, *II Corinthians*, s. 283.

³²⁶ T. S., Stegman, *Drugi List do Koryntian*, w: KKPS, s. 316-317.

³²⁷ ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου, ἢ γὰρ δύναμις ἐν ἀσθενείᾳ τελεῖται (2 Kor 12, 9).

³²⁸ T. S., Stegman, *Drugi List do Koryntian*, w: KKPS, s. 318.

oparta jest o łacińskie tłumaczenie Wulgaty (*stimulus carnis*), że Paweł doświadczał seksualnych pokus, bądź powracających nieustannie wyrzutów sumienia z powodu prześladowania Kościoła zanim poznał Chrystusa.

- Druga, najbardziej popularna w okresie patrystycznym, za oścień uznaje „superapostołów” sprzeciwiających się Pawłowi.
- Trzecia, najbardziej współczesna, a zarazem ta, do której skłania się wielu uczonych, za oścień uznaje jakąś fizyczną dolegliwość, np. ból głowy, migreny, choroby oczu, epilepsję, depresję³²⁹.

Wszechmoc Boga najpełniej objawiła się w całkowitej słabości i bezsilności Jezusa przybitego do krzyża, który oddał swoje życie Ojcu. Im bardziej chrześcijanin opiera się nie na własnych siłach, lecz na Bogu, tym bardziej w Jego ręku staje się użyteczny. Nie zasłania Boga, lecz niejako „przepuszcza” przez siebie i staje się znakiem miłości i obecności Boga dla tych, których spotyka i z którymi wchodzi w relację. Jezus nadal jest obecny dla świata w swoich uczniach³³⁰.

Paweł wierzy w Chrystusa, który za niego umarł i zmartwychwstał (Ga 2, 20). W wierszu poprzedzającym (w.19) podkreśla: *razem z Chrystusem zostałem przybity do krzyża*. W ten sposób identyfikuje się z Nim (por. Flp 3, 7-11). Użyty czasownik *συνεσταύρωμαι* w czasie perfectum podkreśla trwały skutek i należy rozumieć tę frazę: *zostałem i wciąż jestem ukrzyżowany*. Występująca strona bierna wskazuje, że jest to działanie samego Boga.

³²⁹ A. Paciorek, *Drugi List do Koryntian*, w: NKB. NT VIII, s. 509-511.

³³⁰ T. S., Stegman, *Drugi List do Koryntian*, w: KKPS, s. 316-318.

Ukrzyżowanie wraz z Chrystusem oraz zmartwychwstanie dokonało się poprzez chrzest (Rz 6, 2-5.11; Kol 2, 12) i trwa³³¹. Wierząc w Syna Bożego Paweł, ale także każdy wierzący, prowadzi nowe życie. Jest to życie wiary. Życie to tak bardzo różni się od poprzedniego sposobu egzystencji. Apostoł podkreśla, że żyjąc nadal w ciele: *już nie ja żyję, ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ*, to Chrystus *żyje we mnie, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός*. W ten sposób Paweł zwraca uwagę, że przyjął Ukrzyżowanego, Syna Bożego, a Jego bezwarunkową miłość uczynił podstawą życia (Ga 5, 6)³³². Jest pewny tej miłości Boga do samego siebie. Żyje teraz w jedności z Chrystusem, żyje Jego życiem. Jest to przedziwna zależność. Chrystus przez bezwarunkową miłość ofiarowaną na krzyżu stał się jego życiem, a Paweł stał się Jego śmiercią. To jednocząca wymiana darów. Życie za śmierć. Miłość za grzech. Chrystus ukrzyżowany za nas daje zbawienie (Rz 5, 9-10)³³³.

Dokonuje się coś egzystencjalnie nowego. Miłość wchłania grzech i przeobraża. To nowa tożsamość, która jest owocem bycia dla Chrystusa i z Chrystusem, zanurzenia w Jego śmierci przez chrzest (Rz 6, 3-14) i jednoczy z Nim przez miłość, w Duchu Świętym (Ef 3, 16-19; por. 1 Kor 11, 1-13; Ga 5, 25).

Ta wyjątkowa i niepowtarzalna relacja daje się ująć słowami: „ja jestem Jego a On jest mój, moje bycie jest Jego byciem a Jego bycie jest moim”³³⁴.

³³¹ A. Vanhoye, P. S. Williamson, *List do Galatów*, w: KKPS, s. 79.

³³² A. Vanhoye, P. S. Williamson, *List do Galatów*, w: KKPS, s. 78.

³³³ A. Vanhoye, P. S. Williamson, *List do Galatów*, w: KKPS, s.79-83; S. Fausti, *Wolność dzieci Bożych. Komentarz do Listu do Galatów*, Kraków 2014, s. 103-105.

³³⁴ S. Fausti, *Wolność dzieci Bożych. Komentarz do Listu do Galatów*, Kraków 2014, s. 99.

Zbawienie to, jak zauważa R. S. Zdziarstek³³⁵ choć się dokonało przez chrzest, to nie jest ono definitywne. Jest ono nadzieją, podstawą i początkiem. Pełnię osiągnie w wymiarze wiecznym³³⁶.

Paweł mówiąc w pierwszej osobie, jest przedstawicielem każdego ochrzczonego, który doświadczył tego samego (por. 1 Kor 11, 1). Kontemplowanie Męki Jezusa prowadzi do tożsamości z Nim i staje się szczególnym uczestnictwem: współudziałem, współcierpieniem, współmęką. Zjednoczenie to dokonuje się w śmierci i zmartwychwstaniu - śmierci dla siebie, życiu dla drugiego. Jezus umarł dla siebie w całkowitej kenozie (Flp 2, 6-9), dając życie tym, których ukochał. Jednoczący się z Nim umiera dla siebie, żyjąc dla drugiego.

To umieranie najpierw dla grzechu (chrzest zanurzający w Chrystusa), poskramianie ciała ze wszystkimi jego dążeniami, znoszenie trudów życia i wierności Chrystusowi, aby Chrystus objawiał się coraz bardziej już teraz w nim (w osobie i życiu).

Życie dla drugiego:

- to w pierwszym rzędzie życie dla Pana, w całkowitej wierności i podporządkowaniu mu, będącym miłosną odpowiedzią na okazaną uprzedzającą miłość³³⁷;

- to również życie oddane dla wierzącego brata, aby cieszył się tym samym.

³³⁵ R. S. Zdziarstek, *Chrystianologia...*, s. 117n.

³³⁶ B. Rigaux, *Saint Paul. Epitres aux Thessaloniens*, w: *SN*, 2, s. 571.

³³⁷ G. T. Montague, *Pierwszy List do Koryntian*, w: *KKPS*, s. 211.

Wzajemne przenikanie się miłości Boga i miłości bliźniego, miłości do Chrystusa i Jego Ciała Mistycznego. Tych dwu miłości nie należy rozrywać, bowiem wzajemnie się warunkują, przenikają i dopełniają.

Jedność w miłości nie powoduje utraty swojej osobowej odrębności, swojej ludzkiej indywidualności. Nie jest utratą tożsamości, lecz wydobyciem tego, co największe i najpiękniejsze w człowieku, a co rozkwita, w promieniach życia z Nim, dla Niego i w Nim.

Teraz zaś już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus (Ga 2, 20) W tych słowach Pawła można dostrzec chrześcijańskie doświadczenie mistyczne. Żyje Chrystus we mnie, żyje Jego miłość w moim sercu. Miłość dla mnie.

Udział w Męce Chrystusa to nie tylko wspomnianie zbawczego wydarzenia, które się dokonało raz na Golgocie i objęło wszystkich.

Kontemplowanie na modlitwie w Duchu Świętym (por. 1 Kor 12, 3) jednoczy z cierpiącym Chrystusem tu i teraz i wyzwala wdzięczność pełną miłości skierowaną do Chrystusa, ale również rozlewającą się na drugich. Rozważanie Męki Pana może być codziennym udziałem chrześcijanina.

Co więcej Chrystus żyje we mnie nie tylko dzięki łasce chrztu i codziennej modlitwie (por. 1 Tes 5, 17). Chrystus żyje we mnie przede wszystkim dzięki Eucharystii, która jest Paschą Pana (1 Kor 1, 5.7-8) – Nowym Przymierzem w Jego Krwi (1 Kor 11, 23-26; por.; Rz 3, 25; 5, 9; 12, 1; Ef 1, 7).

Chrystus żyje we mnie, bo Jego Ciało staje się moim ciałem. Jego Krew moją Krwią. On w miłości daje mi Siebie. Staje się dla mnie Wszystkim. Jest w pełnym tego słowa znaczeniu moim życiem. Kiedy tak hojnie mnie obdarowuje, ja oddaję Mu siebie ze wszystkim co mam, co przeżywam, co niosę, czym żyję, co mnie spotyka, nie wyłączając jakiegokolwiek cierpienia. Kiedy więc Chrystus staje

się moim życiem, ja żyję Jego miłością. Tą miłością jest Duch Święty, który wszystko przenika (1 Kor 2, 10). Miłość Chrystusa staje się moją miłością, a moja miłość staje się Jego³³⁸.

Dla Pawła krzyż staje się jedynym powodem do chluby (Ga 6, 14). W oczach Pawła świat utracił swoją wartość. Krzyż jest punktem odniesienia dla wszystkich wierzących niezależnie od tego kim byli .wcześniej. Ukrzyżowanie dla świata to unicestwienie grzechu, ukrzyżowanie ciała (Ga 1, 4n; 4, 3n; 2, 19; 1 Kor 1, 20; 2 Kor 4, 4; Ef 2, 2).

3. 3. dopełniam niedostatki udręk Chrystusa (Kol 1, 24)

Szczególnym tekstem podejmującym temat cierpienia jest Kol 1, 24: „*Teraz raduję się w cierpieniach za was i ze swej strony dopełniam niedostatki udręk Chrystusa w moim ciele dla dobra Jego Ciała, którym jest Kościół*”³³⁹. Chcąc go lepiej zrozumieć spójrzmy w szerszym kontekście.

List do Kolosan należy do grupy tzw. listów więziennych. Powstał podczas uwięzienia Apostoła³⁴⁰, blisko dwadzieścia – dwadzieścia pięć lat po nawróceniu

³³⁸ S. Fausti, *Wolność dzieci Bożych. Komentarz do Listu do Galatów*, s.103-104.

³³⁹ „*Νῦν χαίρω ἐν τοῖς παθήμασιν ὑπὲρ ὑμῶν καὶ ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκί μου ὑπὲρ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἡ ἐκκλησία,*”

³⁴⁰ Według Dziejów Apostolskich Paweł był uwięziony w Filippi (Dz 16, 23-30), w Jerozolimie (Dz 21, 27-23, 30), w Cezarei Nadmorskiej (Dz 23, 24- 26, 32), w Rzymie (Dz 28, 16-31). Areszt nie był „odsiadywaniem wyroku”, lecz oczekiwaniem na wyrok. Miał więc charakter prewencyjny. Tradycyjnie w ciągu wieków komentatorzy przyjmowali, że miejscem napisania listów więziennych był Rzym, ze względu na dłuższy pobyt Apostoła w areszcie domowym (dwa lata) i dużą swobodę (ok. 60-62 r.). W nowszych opracowaniach przyjmuje się Efez za miejsce napisania *Listu do Kolosan*, uznając, że spory

Apostoła. Paweł nie tylko nie założył wspólnoty w Kolosach, ale również nigdy nie był tam osobiście (Kol 1, 4nn). Kościół w Kolosach założył jego uczeń Epafras (Kol 1, 7; 4, 12n). List jest odpowiedzią na prośbę Epafrasa widzącego niebezpieczeństwo ze strony głosicieli błędnych nauk o charakterze żydowsko-gnostycznym³⁴¹. Niebezpieczeństwo polegało na synkretyzmie: zaprzeczaniu roli Chrystusa jako jedynego pośrednika między Bogiem a człowiekiem oraz jedynego Zbawiciela (Kol 1, 9-15) oraz wiara w „żywoły świata” (Kol 2, 8.20) mające wpływ na ludzki los³⁴².

Choć najstarsza tradycja sięgająca II i III wieku³⁴³ powszechnie uznaje *List do Kolosan* za Pawłowy i podobnie uważali niemal wszyscy³⁴⁴ do początku XIX

wokół Pawła i Jego Ewangelii mogły się zakończyć uwięzieniem., a odległość Efezu od Kolosów jest nieporównywalnie mniejsza, zaledwie ok. 200 km. Znaczyłoby to, że list powstał o kilka lat wcześniej (ok. 57 r.), niż dotarcie Pawła do Rzymu. Są to jedynie przypuszczenia. Nie ma jasnych przekonujących dowodów rozstrzygających tę kwestię, w którąkolwiek stronę. Szerzej zob. D. Hamm, *Listy do Filipian ...*, s. XVII-XX oraz s. 187-188; P. Waclawik (red.), *Komentarz NPD*, s.95; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 134-135.

³⁴¹ A.J. Sandra, *The Law and the Elements of the World. An Exegetical Study in Aspect of Paul's Teaching*, Kampen 1964.

³⁴² Szerzej na temat „żywołów świata” zob. D. Hamm, *List do Filipian ...*, s. 240-244, 253-254.

³⁴³ Ireneusz z Lyonu (*Adversus Haereses* 3, 14, 1; 5, 12, 3; 5, 14, 2 – Sch 211, 262n), Kanon Muratoriego powstały ok. 180 r. (EnchB, 2), Tertulian (*Przeciwko Marcjonowi* 5, 19 – Sch 483, 346-360) oraz Klemens Aleksandryjski (*Kobierce* 6, 8 § 62 – Sch 446, 186).

³⁴⁴ Pawłowe autorstwo *Listu do Kolosan* zakwestionowano w XVI wieku w środowisku kalwinów - Biblia Brzeska (1563 r.).

wieku³⁴⁵, niemniej od tego czasu wielu kwestionuje autorstwo Pawłowe powołując się na styl³⁴⁶, różnice językowe³⁴⁷, brak niektórych istotnych pojęć³⁴⁸ i tematów teologicznych³⁴⁹, rozwinięcie innych oraz inne postrzeganie osoby samego Pawła³⁵⁰. Tym samym uznają ten list za pismo o charakterze pseudonimicznym, traktując je jako deuteropaulinum³⁵¹. Argumenty przytaczane przez przeciwników Pawłowego autorstwa nie są do końca przekonujące i można je spokojnie wyjaśnić

³⁴⁵ E. Evanson w 1805 r, E. T. Meyerhoff w 1838 r.

³⁴⁶ W. Bujard (*Stilanalytische*, 18n. 72. 129. 217. 229. 234n.) podkreśla, że przeciwko Pawłowi świadczy sposób wprowadzania zdań podrzędnych, skojarzenia myślowe, sposób argumentacji, rozplanowanie treści, powtórzenia, dużo synonimów. Zob. również W. Schenk, *Der Kolosserbrief*, s. 3327-3338; M. Wolter, *Der Brief an die Kolosser*, s. 28-30.

³⁴⁷ List do Kolosan zawiera 38 *hapax legomena* oraz 28 wyrazów nieużywanych w *homologoumena*.

³⁴⁸ Brakujące pojęcia to między innymi: prawo, grzech, usprawiedliwienie, wolność, wspólnota, zbawić oraz typowych zwrotów, jak: bracia. Szerzej zob. W. Schenk, *Der Kolosserbrief*, s. 3335n.

³⁴⁹ W Kol zastaje zaprezentowana „chrystologia kosmiczna” ukazująca Chrystusa jako Władcę całego wszechświata. Jest ona bardziej rozbudowana niż w pozostałych listach (J. D. G. Dunn, *The Epistles to Colossians and to Philemon*, 36); inaczej przedstawiona zostaje eschatologia – odkupienie już się dokonało (H. Lona, *Die Eschatologie*, s. 164-166. 240); niemal nieobecna jest pneumatologia (B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 128) oraz inaczej ukazana zostaje eklezjologia – Chrystus ma całkowitą władzę nad całym Kościołem (B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 128-129).

³⁵⁰ Paweł zostaje przedstawiony jako apostoł ponad innymi, którego misją jest cały świat (J. Gnilka, *Paulusbild*, s. 184-193; P. Müller, *Anfänge*, s. 236. 268. 323).

³⁵¹ Szkołą tybińska uznaje *List do Kolosan* za przeróbkę *Listu do Efezjan*. Zob. A. Jankowski, *Listy więziennicze*, s. 201; M. P. Horgan, *List do Kolosan*, w: KKB, s. 1410-1411; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, w: NKB NT XII, s. 135.

zarówno dobrą znajomością greki przez Pawła, okolicznościami napisania listu oraz koniecznością poruszenia niektórych tematów, pominięcia innych, innym rozłożeniem akcentów i mocniejszym zaakcentowaniem tych elementów, które Apostoł uznaje za najistotniejsze w danym momencie.³⁵² Dzisiaj przeciwko Pawłowemu autorstwu Listu opowiadają się przede wszystkim uczeni kręgu języka niemieckiego³⁵³. Wielu innych biblistów szczególnie z obszaru języka angielskiego oraz biblistów polskich przyjmuje Pawłowe autorstwo³⁵⁴.

Według Pawła sens cierpieniu nadaje Jezus przez swoją mękę, śmierć i zmartwychwstanie. To zbawcze dzieło Chrystusa jest kompletne, niczego mu nie

³⁵² B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 124-135.

³⁵³ U. Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament*, s. 299-304. 336; W. Schenk, *Der Kolosserbrief*, s. 3327-3342; M. Wolter, *Der Brief an die Kolosser*, s. 28-30; H. Lona, *Die Eschatologie*, s. 164-166. 240; J. Gnika, *Paulusbild*, s. 184-193; tenże, *Der Kolosserbrief*, s. 22; J. Ptammatter, *Epheserbrief, Kolosserbrief*, s. 55; P. Müller, *Anfänge*, s. 236. 268. 323; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 133; I. Maisch, *Der Brief an die Gemeinde in Kolossä*, 16; A. Paciorek, *Paweł Apostoł – Pisma*, t. 2, s. 12n.; M. Y. McDonald, *Colossians and Ephesians*, s. 7; Pawłowe autorstwo odrzucają również: Lohse, Meeks, Francis, Käsemann, Lindemann – zob. R. E. Brown, *KKK*, s. 1411 [58, 7].

³⁵⁴ Są wśród nich: R. P. Martin, *Colossians and Philemon*, s. 40; P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, s. xlix; A. Patzia, *Ephesians, Colossians, Philemon*, s. 10; N. T. Wright, *The Epistles of Paul to the Colossians and to Philemon*, s. 31-34; J.-N. Aletti, *Saint Paul Épitre aux Colossiens*, s. 280; M. Barth – H. Blanke, *Colossians. A New Translation with Introduction and Commentary*, s. 125; D. E. Garland, *Colossians and Philemon*, s. 22; G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, *KTNT*, t. 2, s. 384-386; D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s. 180-303; A. Jankowski, *Listy więzienne*, s. 207; K. Romaniuk, *Zagadnienia*, s. 149; E. Szymanek, *Wykład*, s. 381; T. Jelonek, *List do Kolosan*, s. 73; H. Langkammer, *List do Kolosan*, s. 17; W. Rakocy, *Autentyczność*, s. 359; P. Waclawik, *List do Kolosan (NPD)*, s. 6; Pawłowego autorstwa bronią również: Caird, Houlden, Cannon, Moule, Masson, Benoit, Schweizer - zob. R. E. Brown, *KKK*, s. 1411 [58, 7].

brakuje, a tym samym w żaden sposób nie musi być uzupełniane (por. Kol 1, 14. 22; 2, 13-15; Ga 4, 1-7; 1 Kor 1, 21-30; Ef 1, 7. 13-14). Apostoł raduje się z cierpień znoszonych z troski o dobro Kościoła (2 Kor 4, 7-11; 6, 3-10; 11, 23-29). W ofierze Chrystusa i w Jego cierpieniu świat i człowiek zostali zbawieni. To dokonane zbawienie wciąż się realizuje w świecie i w Kościele. Paweł znosząc swoje cierpienia uczestniczy w cierpieniach Chrystusa. Jednoczy się z Nim, aby mieć udział w Jego chwale (Rz 8, 17; 2 Kor 1, 5; Flp 3, 10-11) oraz podejmuje Jego dzieło głoszenia Ewangelii.

Paweł poświęcił swoje życie wypełnianiu misji zleconej mu przez Boga, aby poganom objawiać Boże tajemnice (Dz 9, 15-16), nie uciekając od cierpienia, które towarzyszy temu zadaniu (Kol 1, 24-29). Pokazuje siebie na podobieństwo Chrystusa, który oddał wszystko (Flp 2, 17). Opisując swoje cierpienia używa słów, które przedstawiają cierpienia Chrystusa doznawane za Kościół. Co więcej, jest przekonany, że postawa przeciwna, a więc odrzucenie gotowości przyjęcia cierpienia dla dobra innych stanowi przyczynę braku zgody i jedności w Kościele³⁵⁵.

Dopiero uważna analiza słownictwa oraz nie odrywanie tej perykopy od całego kontekstu, w jakim te słowa zostają wypowiedziane pozwalają uniknąć niebezpieczeństwa błędów dogmatycznych i właściwie zrozumieć myśl Apostoła³⁵⁶.

Kol 1, 24 zostaje umieszczony po hymnie (1, 15-23) ukazującym pierwszeństwo Chrystusa, Głowę i Odkupiciela wszystkiego, na początku nowej

³⁵⁵ P. Wacławik (red.), *List do Kolosan*, w: NPD, s. 10 (przypis 9).

³⁵⁶ D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s.226.

sekcji ukazującej posługę Apostoła (1, 24-28), znoszone przez niego trudy (1, 29 – 2, 1) i modlitwę (2, 2-5)³⁵⁷. Najbliższy kontekst ukazuje doskonałość śmierci Jezusa (Kol, 1, 13-14. 22; 2, 8-10. 13-15). Paweł potwierdza to również w innych listach (Rz 5, 1. 10; Ga 4, 1-7; 1 Kor 1, 21-30; Ef 1, 7. 13-14).

W kulturze greckiej cierpienie nie mieściło się w obrazie szczęśliwego życia. Stoicy spoglądali na nie z obojętnością (*apatheia*). Widzieli w nim przeciwnika, od którego można się nauczyć tego jak być silniejszym. Cierpienie to próba charakteru. Wytrwałość w cierpieniu wykuwa cnoty. Żydzi wierzyli, że przyście Mesjasza poprzedzą bóle porodowe, cierpienia spadające na świat (4 Ezd 4, 33-43). Przez swoje cierpienie Paweł i wierzący przybliżają ostateczne przyście Mesjasza.

D. Hamm³⁵⁸ w radosnym znoszeniu cierpienia: „*raduję się w cierpieniach za was*” (por. 2 Kor 7, 4; Flp 1, 12-18) widzi bezpośrednio nawiązanie do jednego z ośmiu błogosławieństw (Mt 5, 10-12; por. Łk 6, 22-23). Paweł mówiąc o udękach prawdopodobnie nawiązuje do swojej bezpośredniej sytuacji. Może o tym świadczyć użyte przez Pawła słowo: *vũv* (teraz). Przebywając, *teraz* (*vũv*) - gdy pisze te słowa, w więzieniu - doświadcza udęk³⁵⁹, które znosi z radością, bo może cierpieć dla Chrystusa.

³⁵⁷ D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s. 225; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 224-225.

³⁵⁸ D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s.226, 232-233.

³⁵⁹ D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s.226.

Gr. czasownik *ἀνταναπληρῶ* to hapax legomenon³⁶⁰, zostaje przetłumaczony jako *dopełniam*. W grece pozabiblijnej oznacza: *wypełnić, uzupełnić w zamian, równoważyć*³⁶¹, *włączyć się w wypełnienie czegoś*³⁶². *Dopełniam* czyli mam udział, przyjmuję i jednocześnie się z Chrystusem. Uzupełniać Chrystusa znaczy też doznawać tego co On, kontynuować Jego cierpienie. To udział w zbawianiu innych, w dziele ewangelizacji, poprzez osłanianie, umacnianie wierzących³⁶³ oraz uzupełnianie ich braków. To, czego brakuje Kościołowi, jako wspólnocie ludzkiej, Paweł cierpi dla jego dobra i w ten sposób ma udział w udrękach Chrystusa. Paweł zrozumiał to dlatego, że na modlitwie słuchał Boga i gotów był przyjąć Jego wolę za własną³⁶⁴. Podobnie jest z każdym wierzącym zjednoczonym z Chrystusem. Dlatego, że cierpi on zjednoczony z Nim można powiedzieć, że cierpi sam Chrystus. Chrystus nie cierpi sam w sobie, lecz cierpi w każdym wierzącym, który w Nim i z Nim trwa w jedności³⁶⁵. Dopełnianie cierpień Chrystusa to duchowa walka za cały Kościół, dopełnianie trudów ewangelizacji (w. 25).

³⁶⁰ D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s.226.

³⁶¹ *ἀνταναπληρῶ*, w: Z. Abramowiczówna, *Słownik Grecko-Polski*, t. 1 s. 199.

³⁶² D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s.226; F. W. Danker, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, s. 87.; G. Delling, w: TWNT VI, s. 305.

³⁶³ J. Pfammatter, *Kolosserbrief*, w: Die Neue Echter Bibel, B. 10 u. 12, s. 67; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 225-228.

³⁶⁴ T. S., Stegman, *Drugi List do Koryntian*, w: KKPS, s. 319.

³⁶⁵ Augustyn, *Objaśnienia Psalmów. Ps 124-150*, Warszawa 1986, s. 252.

S. Stasiak³⁶⁶ zwraca uwagę, że *ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα* zamiast *dopełniam niedostatki* należałoby przetłumaczyć jako *dopełniam resztę, to co jeszcze może nadejść*. W ten sposób nie sugeruje się jakichś braków w zbawczej ofierze Chrystusa. Tłumaczenie to oparte jest o związek semantyczny rzeczownika *ὑστερήματα* z czasownikiem *ὑστερέω*, który posiada również znaczenie: *pozostawać w tle, opóźniać się*³⁶⁷.

Zwrot *udręki* (*θλίψις*) *Chrystusa* oznacza ucisk, utrapienia czyli nieuniknione cierpienia, jakich doświadcza każdy wyznawca Chrystusa. Mogą to być zarówno prześladowania, odrzucenie, a nawet kamienowanie (1 Tes 1, 6-7; 3, 4; Rz 5, 3; 8, 17. 35; 1 Kor 1, 11; 4, 14; 2 Kor 1, 4. 8; 2, 4; 4, 8-17; 6, 4; 7, 4; Flp 1, 17; 2, 17; 3, 17; 4, 9. 14)³⁶⁸.

Słowa *θλίψις* nigdy nie używano w odniesieniu do męki Jezusa, lecz tylko i wyłącznie do opisanego trudów ewangelizatorów.³⁶⁹ Tym samym nie są to wszelkie cierpienia, lecz tylko te związane z wiernością Chrystusowi, z trwaniem w Nim i z głoszeniem innym Słowa. Udręki te są nieodłączne od bycia uczniem Chrystusa i Apostołem. Ich znoszenie jest swego rodzaju świadectwem wobec innych.

Słowa: „*dopełniam niedostatki udręki Chrystusa*” w tłumaczeniu na język polski (BT) są poniekąd niefortunnym skrótem myślowym i mogą błędnie sugerować, niedoskonałość i w jakiejś mierze niekompletność męki Chrystusa, co

³⁶⁶ S. Stasiak, *List do Kolosan*, w: KTPBT.NT 3, s. 138

³⁶⁷ R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, w:PSB, s.631; P. Cz. Bosak, *Słownik grecko-polski do Nowego Testamentu*, s. 595.

³⁶⁸ D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s.227.

³⁶⁹ R. E. Brown, *KKK*, s. 1415 [58, 16]; W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 597.

byłoby sprzeczne z głównym przesłaniem Listu (Kol 1, 13-22). Męka Chrystusa jest doskonała (odkupienie obiektywne). Niczego jej nie brakuje, aby zbawić każdego człowieka. Jest wystarczająca. Już się dokonała.

Słowa: „*dopelniam niedostatki udręk Chrystusa*” stanowią od wieków jeden z największych problemów w egzegezie. Stanowią prawdziwie *crux egsegetarum*. Zastanawiano się nad tym czy cierpieniom Chrystusa czegoś brakowało, że trzeba je teraz uzupełnić³⁷⁰; czy została wyznaczona jakaś miara cierpień, która musi zostać osiągnięta?³⁷¹; czy cierpienia Chrystusa i cierpienia wiernych są na tej samej płaszczyźnie? Podkreślano duchową łączność Kościoła z Chrystusem - Głową³⁷² i mistyczną relację Pawła z Ukrzyżowanym³⁷³.

Zaproponowano różne możliwości interpretacji³⁷⁴. Najstarszy komentarz spotykamy u Augustyna, który podkreśla zjednoczenie Chrystusa-Głowy z Kościołem-Jego Ciałem. Cierpienia członków Ciała stają się cierpieniami Głowy, na podobieństwo ofiary Głowy, która stała się ofiarą wszystkich. Św. Augustyn komentując Kol 1, 24 przypomina że z jednej strony Chrystus będąc w niebie już nie cierpi w swoim ciele, które jest uwielbione, ale z drugiej strony na mocy złączenia z wiernymi podkreśla trwanie cierpienia Chrystusa w ciałach tych, co są

³⁷⁰ H. Windisch, *Paulus*, s. 244.

³⁷¹ F. Zeilinger, *Der Erstgeborene*, s. 82-94; A. Stettler, *Interpretation*, s. 205-208.

³⁷² Sewerian z Gabali, *Pauluskommentare*, s. 321; Augustyn, *Sermo 341*, 10 [Pl 39, 1500]; Tomasz z Akwinu, *In epistolam ad Colossenses*, 137n.

³⁷³ Teodoret z Cyru, *Interpretatio epistolae ad Colossenses* [Pg 82, 604]; Pelagiusz, *Exposition of St Paul's*, s. 456.

³⁷⁴ W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 597; szerzej różne próby interpretacji omawia P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, w: WBC 44, s. 77-78.

jeszcze na ziemi. Dlatego, że cierpią oni zjednoczeni z Nim można powiedzieć, że cierpi sam Chrystus³⁷⁵. Chrystus cierpi w swoim Kościele. Paweł cierpi zjednoczony z Chrystusem, dlatego jego cierpienie można nazywać Chrystusowym, a tym samym cierpienie to może wzbogacać Kościół i uzupełniać osobiste cierpienie Chrystusa³⁷⁶.

Wśród innych współczesnych prób interpretacji jedna z nich proponuje odczytanie tego tekstu w następujący sposób: „ze swej strony w moim ciele dopełniam braki [moich] udręć w imię Chrystusa”, co pasowałoby do osobistych doświadczeń Apostoła (Dz 9, 16; 2 Kor 4, 10-11), ale pomija strukturę gramatyczną tekstu, gdzie mowa jest sensu stricto o *udrękach Chrystusa*, a nie o udrękach Pawła. Interpretacja ta nie tłumaczy w jaki sposób udręki Pawła miałyby służyć dobru Kościoła³⁷⁷.

W tym samym duchu NPD oddaje wers 24: „*Wiedźcie, drodzy bracia i siostry, że chociaż doznaję prześladowań z powodu służby, którą pośród was prowadzę, to jednak przepelnia mnie wielka radość, gdyż mam świadomość, że w ten sposób, pomimo wielu braków, postępuję w mej doczesnej naturze śladami Chrystusa. Na Nim to wzoruję się w wytrwałym znoszeniu cierpień dla korzyści wszystkich wierzących – to znaczy dla Jego Ciała*”³⁷⁸, co jest owocem nie tyle

³⁷⁵ Augustyn, *Objaśnienia Psalmów. Ps 124-150*, Warszawa 1986, s. 252.

³⁷⁶ M. Schmid, *Die Leidensaussage in Kol 1, 24*, Wien 1956; G. Le Grelle, *La plénitude de la parole dans la pauvreté de la chair d'après Col 1, 24*, w: NRTh 91 (1959), s. 232-250.

³⁷⁷ W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 597; P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, w: WBC 44, s. 77-78.

³⁷⁸ P. Wacławik (red.), *List do Kolosan (1, 24)*, w: NPD.

dosłowności przekładu, co raczej próbą teologicznej interpretacji i odczytaniem ukrytego sensu.

Według J. L. Sumneya³⁷⁹ cierpienia uwięzionego Apostoła przynoszą korzyść dlatego, że są przykładem i zachętą do jeszcze większej wierności Chrystusowi i Jego Ewangelii. Paweł poświęcił swoje życie wypełnianiu misji zleconej mu przez Boga, aby poganom objawiać Boże tajemnice (Dz 9, 15-16), nie uciekając od cierpienia, które towarzyszy temu zadaniu (Kol 1, 24-29). Pokazuje siebie na podobieństwo Chrystusa, który oddał wszystko (Flp 2, 17). Opisując swoje cierpienia Paweł używa słów, które przedstawiają cierpienia Chrystusa doznawane za Kościół. Podobieństwo udręek znoszonych przez Pawła do udręek Chrystusa nie daje odpowiedzi na to, skąd braki i w jaki sposób mają być uzupełniane.

M. P. Horgan³⁸⁰ jest przekonany, że w. 24 jest przede wszystkim wyrazem myśli, że głoszący Ewangelię koniecznie, w sposób nieunikniony, doświadczą różnego rodzaju trudów i cierpień.

Ciekawą interpretacją jest odwołanie się do żydowskich korzeni Pawła oraz określeń używanych przez Apostoła mających źródło w ST i judaistycznej apokalipcie. Bibliści, z uwzględnieniem współczesnych badań odnoszących się do Starego Testamentu i literatury apokaliptycznej okresu między testamentalnego, w

³⁷⁹ J. L. Sumney, *I Fill Up What Is Lacking in the Afflictions of Christ. Paul's Vivarious Suffering in Colossians*, w: CBQ, 2006, nr 61/4, s. 664-680.

³⁸⁰ M. P. Horgan, *List do Kolosan*, w: R. E. Brown, *KKK*, s. 1415 [58, 16].

zakresie interesującej nas perykopy przez analogię doszli do następujących wniosków³⁸¹:

- Jak cierpienia i udręki narodu wybranego (niewola egipska, babilońska, uciski ze strony władców syryjskich i imperium rzymskiego) prezentowane są jako część planu Bożego dotyczącego zbawienia, zaś cierpienia wybranych sług (Ps 34, 20; 37, 39; 50, 15) były traktowane jako symbol cierpienia wszystkich ludzi (Iz 53); tak Paweł będąc przekonany, że nadchodzi koniec świata (1 Kor 7, 29), a czas udręk i prześladowań, którego doświadczają chrześcijanie, to zapowiedź tego końca (1 Kor 7, 26; 10, 11). Dlatego chrześcijanie jako reprezentanci koniecznie muszą mieć udział w cierpieniach i udrękach razem z Chrystusem, aby razem z Nim uczestniczyć w Jego chwale (Rz 8, 17-18);³⁸²

- Jak czas poprzedzający nadejście ery mesjańskiej w literaturze apokaliptycznej opisywany jest jako czas wielkich udręk i cierpień, które zostają nazwane „jękami Mesjasza”. Udręki te nie są jego własnym cierpieniem, ale cierpieniem poprzedzającym, cierpieniem z którego zrodzi się era mesjańska;³⁸³ tak sformułowanie „udręki Chrystusa” odnosi się do trudów ludu Bożego i samego Apostoła w dniach ostatnich. W ten sposób Paweł miałby wyrażać myśl, że On i chrześcijanie cierpiąc przyczyniają się do wypełnienia przewidzianego przez Boga jakiegoś limitu cierpień, który musi się wypełnić, by nadeszła Chwała. Tym samym

³⁸¹ W. C. Kaiser, *Trudne fragmenty Biblii*, s. 598-599; P. T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, w: WBC 44, s. 78-81; zob. również R. H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, t. 2, Oxford 1976-1977.

³⁸² C. S. Keener, *List do Kolosan* w: KHNT, s. 442.

³⁸³ Dn 12, 1; Zob. też: 1 Hen 47, 1-4; ApBa 30, 2; 4 Ezd 4, 36-37.

pokorne znoszenie cierpień, z radością, przyczynia się do dobra Kościoła i przyspiesza chwałę wybranych;³⁸⁴

- Jak czas wielkiego cierpienia opisywanego w apokaliptycznych wizjach przeminie, bo sam Bóg położy kres wszelkim udrękom i nastanie nowa era; tak przeminie czas udręk cierpień i prześladowań, a chrześcijanie i on sam (Paweł) będą się cieszyć w pełni owocami Odkupienia (Kol 1, 6. 10-11. 14. 22-23; 2, 2).

Paweł widzi ścisły związek pomiędzy swoimi cierpieniami znoszonymi dla Ewangelii a cierpieniami Chrystusa. Zasługi męki są nam dostępne, jeśli współpracujemy z Chrystusem (odkupienie subiektywne), cierpliwie znosząc wszelkie trudy, które nas spotykają za przyzwoleniem Boga, aby nas upodobnić do Chrystusa.

Możemy współpracować z Bogiem przez uczynki, zanoszone modlitwy oraz przez cierpienie. Szczególnie w czasie cierpienia znoszonego z miłości do Chrystusa i w zjednoczeniu z Nim samym spływają na Kościół liczne łaski. Nie są one osobistą zasługą cierpiącego, lecz tego, że trwa w Chrystusie. Bez względu na to, co się dzieje jest z Chrystusem. Trwa z Nim mimo cierpienia, jakiegokolwiek by ono nie było. Chrystus jest celem i sensem wszystkiego, także cierpienia (Kol 1, 15-17).

Kol 1, 29 wyjaśnia, że owym dopełnianiem (w. 24) jest trud apostołski, który jest ponoszony dla dobra Kościoła. Ten trud oparty jest nie o własne siły, lecz o moc Boga. Tym samym jest dziełem samego Boga (por. Flp 2, 13)³⁸⁵.

³⁸⁴ W tym samym duchu zobacz komentarz do Kol 1, 24 w: *Biblia Jerozolimska*, s. 1658.

³⁸⁵ D. Hamm, *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, s.231-233.

Craig S. Keener³⁸⁶ dostrzega analogię pomiędzy walką sportowca zmagającego się na igrzyskach o zwycięstwo, honor, sławę dla siebie, ale również dla miasta, które reprezentuje, a trudami znoszonymi przez Apostoła zmagającego się z cierpieniem znoszonym nie tylko dla siebie, ale i dla dobra Kościoła (Kol 1, 24; 2, 1). Podkreślone to zostaje przez użycie w w. 29 słowa *ἀγωνιζόμενος* (*walcząc, zmagając się*) przynależnego do kategorii sportowej rywalizacji.

Reasumując:

- Wierność Chrystusowi i trwanie w Nim ma swoją cenę. Jest nią znoszenie udręek, prześladowań, ze względu na Chrystusa i dla dobra całego Kościoła.
- Z w. 24 nie można wprost wyprowadzić wniosku, aby Paweł w tej konkretnej perykopie miał na myśli wstawienniczy, zastępczy i zadość czyniący charakter cierpienia i ofiary.³⁸⁷ Może to wynikać z powodów, które skłoniły Apostoła do napisania listu i położenia głównego akcentu na Chrystusie, który jest Panem, punktem odniesienia i sensem wszystkiego.
- Paweł nie wyjaśnia wprost jakie udręki i cierpienia trzeba znieść, dzięki temu chrześcijanie mogą się odnaleźć w tych słowach ze swoim cierpieniem, którego doświadczają, jako owoc wierności przyjętemu chrztu.
- Słowa te są zachętą do wytrwałości. Zachętę tą uzupełnia przykład samego Apostoła, który tyle zniósł i dalej wytrwale niesie dla Chrystusa i dobra Kościoła, nie wzbraniając się przed niczym, byle wytrwać do końca.
- Udręki, jakich doznaje Paweł nie uzupełniają żadnych braków doskonałej Ofiary Chrystusa, lecz są narzędziem, poprzez które Chrystus i Jego Ewangelia docierają

³⁸⁶ C. S. Keener, *List do Kolosan w: KHNT*, s. 442.

³⁸⁷ C. S. Keener, *List do Kolosan w: KHNT*, s. 442.

do innych ludzi i mają wpływ na ich życie. Chrystus poprzez Pawła dociera dalej i zdobywa dla Siebie nowych uczniów za cenę jego wysiłku i cierpienia. W osobie, trudzie i słowach Pawła przychodzi do nich Chrystus, a on sam swoim cierpieniem ma udział w Jego cierpieniu.

- Cierpienie upodabnia Pawła do Chrystusa³⁸⁸, by Chrystus trwał w ich sercach jak trwa w jego sercu (Ga 2, 20) i aby był wszystkim we wszystkich (1 Kor 15, 28).

3. 4. Konkluzja

Głębię myśli Pawła Apostoła na temat zjednoczenia cierpień wiernych z Męką Chrystusa zawartych w *Corpus Paulinum* można wyrazić następującymi stwierdzeniami:

1. Doświadczenie cierpienia jest udziałem wszystkich chrześcijan.
2. Znoszenie cierpień jest konieczne, zanim dopełni się czas ziemskiej egzystencji.
3. W cierpieniu Chrystusa objawiła się największa miłość Boga do człowieka.
4. Cierpienie postrzegane jest jako dar Boga, jako łaska.
5. Paweł nie dokonuje apoteozy cierpienia, lecz uczy przyjmować to, co stanowi krzyż zgodnie z wolą Boga.
6. Celem znoszonego cierpienia jest wspólny udział w chwale Chrystusa, która będzie udziałem wytrwałych.
7. Nie ma wierności Ewangelii bez krzyża, a cierpienie jest znakiem oddania się Chrystusowi .

³⁸⁸ J. Pytel, *List do Kolosan*, w: BP, t. 4, s. 481.

8. Cierpienie służy dobru nie tylko jednostki, ale całego Kościoła.
9. Człowiek w cierpieniu nie jest sam .
10. Cierpimy, bo jesteśmy zjednoczeni z Chrystusem. Cierpimy, bo należymy do Boga jako Jego dzieci.
11. Bóg współdziała dla dobra tych, którzy go miłują, czyli są Mu wierni. Nic nie może oddzielić wierzącego od Boga jeśli on sam z siebie nie chce się oddzielić.
12. Chrześcijanin stawiając czoła cierpieniom wzrasta w wierze i uświęca się. Bóg uczynił z cierpienia drogę do chwały.
13. Nic nie może odłączyć od Chrystusa tego, który jednoczy się z Nim w Jego jedynej Ofierze, przyjmując Jego Życie. Eucharystia jest siłą w cierpieniu.
14. Zjednoczenie z Chrystusem oparte o chrzest, umacniane przez miłość, odżywiane Ciałem Pana jest silniejsze od wszystkich przeciwności, doświadczeń oraz jakichkolwiek relacji. Siła i zwycięstwo w cierpieniach opiera się o Chrystusa, Jego miłość i wierność.
15. Miłość Boga wyrażająca się przez paschalną Ofiarę Chrystusa dostępna jest nam w Eucharystii.
16. Wierność Chrystusowi we wszystkim, także pośród cierpień ostatecznie prowadzi do chwały.
17. Cierpieniom towarzyszy radość płynąca ze szczególnego zjednoczenia z Chrystusem.
18. Cierpienie kiedyś ustanie.
19. Cierpienie mimo, że trudne służy naszemu dobru i przyczynia się do uświęcenia: wyrabia wytrwałość, wypróbowaną cnotę, nadzieję.
20. Nadzieja znajdzie dopełnienie na końcu czasów.

21. Wierzący nie powinni skupiać swojej uwagi na przeżywanych cierpieniach, bez względu na ich wielkość i skalę, ale na Chrystusie, który jest Zbawicielem, Zwycięzcą i Panem. Trwając w jedności z Nim są zwycięzcami.
22. Doświadczający cierpień są włączeni w mękę Chrystusa, jak owce prowadzone na rzeź.
23. Jako przykład wierności i wytrwałości Apostoł daje siebie.

Zakończenie

Słowa świętej siostry Faustyny: „Cierpienie jest wielką łaską. Przez cierpienie dusza upodabnia się do Zbawiciela, w cierpieniu krystalizuje się miłość”³⁸⁹ dobrze oddają relację cierpiącego do Chrystusa i do wspólnoty Kościoła. Faustyna najpierw podkreśla, że jest to wielka łaska. W ten sposób wskazuje na działanie Boga, który zaprasza, obdarowuje i wspiera w odkrywaniu i przeżywaniu tej tajemnicy. Cierpienie dotyczy konkretnego człowieka, który otrzymuje łaskę. Przyjmując dar człowiek upodabnia się do Jezusa. Ma udział w Jego Męce. Cierpienie uczy człowieka miłość do braci w Chrystusie. W ten sposób przyczynia się do dobra Kościoła.

Niniejsza praca: *Zjednoczenie cierpień chrześcijan z Męką Chrystusa w Corpus Paulinum. Studium egzegetyczno-teologiczne* jest usytuowaniem cierpienia w kontekście relacji z Chrystusem i Kościołem.

Z założenia skupiliśmy się na cierpieniach Pawła Apostoła, jako najbardziej intensywnych i reprezentatywnych, a zarazem będących przykładem i punktem odniesienia dla wiernych.

Podjmując temat niniejszej pracy w pierwszym rozdziale pochyliliśmy się nad osobą Pawła Apostoła. W oparciu o Dzieje Apostolskie oraz dane *Corpus Paulinum* przeanalizowaliśmy wydarzenie Spotkania ze Zmartwychwstałym Chrystusem.

³⁸⁹ F. Kowalska, *Dzienniczek*, 57; por. S. Hahn, *List do Rzymian*, s.189; F. Manzi, *Listy św. Pawła*, s. 563.

Celem naszych badań było odkrycie wpływu tego wydarzenia na Jego postrzeganie Jezusa oraz działalność Apostolską.

Na początku staraliśmy się poznać Szawła zanim spotkał Chrystusa. Nasza uwaga dotyczyła jego postawy wobec Jezusa oraz tych, którzy w Niego wierzą. Następnie analizie poddaliśmy trzy relacje o Spotkaniu pod Damaszkiem zamieszczone w *Dziejach Apostolskich*. Odpowiedzieliśmy sobie na pytania: dlaczego trzy relacje w jednym źródle? Skąd różnice w treści przekazu o wydarzeniu? Co z tego wynika? Jakie są wspólne elementy? Czego dotyczą różnice? Dokonaliśmy analizy krytyczno-historycznej a następnie egzegezy tych tekstów wyciągając wnioski teologiczne. Na następnym etapie porównaliśmy uzyskane informacje z danymi dostępnymi w *Corpus Paulinum*. W ten sposób uzyskaliśmy możliwie szeroki obraz wydarzenia. Kolejnym krokiem było spojrzenie na skutki, jakie wywarło to wydarzenie najpierw w życiu Pawła, następnie jaki to miało wpływ na jego postawę wobec Jezusa i jego uczniów. Poprzez porównanie postawy Szawła zanim spotkał Jezusa z Pawłem „po” odpowiedzieliśmy sobie na pytanie: Spotkanie Pawła ze Zmartwychwstałym było powołaniem czy nawróceniem?

W wyniku przeprowadzonych badań zauważono, że Paweł po spotkaniu ze Zmartwychwstałym Jezusem zrewidował swoje postrzeganie Go. Zrozumiał kim jest Jezus i wszedł z Nim w zażyłą relację, której następstwem było wypełnianie mu zleconej misji wśród pogan. Zmianie uległa postawa wobec uczniów. Zmiana nastąpiła nagle i niespodziewanie dla niego samego. Skutki tego wydarzenia były trwałe i Paweł wielokrotnie czynił aluzje do tego spotkania. Przemiana, która się dokonała postrzegana była bardziej jako powołanie niż nawrócenie.

W drugim rozdziale przyjrzelśmy się zjednoczeniu człowieka z Chrystusem. Najpierw nasze zainteresowanie skupiło się na człowieku w ujęciu świętego Pawła i relacji jaką tworzy z Chrystusem. Ze względu na zakres tej pracy analizie poddaliśmy Ewangelię Krzyża przepowiadaną przez Apostoła. Oryginalna Pawłowa antropologia, z podziałem na starego i nowego człowieka, zewnętrznego i wewnętrznego oraz nadanie nowych znaczeń greckim pojęciom pozwoliło Pawłowi lepiej trafić z ukazaniem bogactwa prawdy o człowieku w kontekście chrystologicznym i soteriologicznym. Odpowiedzieliśmy na pytania: Co Paweł mówi o Męce Chrystusa? W jaki sposób postrzega relację swoją i wiernych z Ukrzyżowanym-Zmartwychwstałym? Co jest jej fundamentem? Jakie są konsekwencje tej relacji? Na czym polega i gdzie ma miejsce udział w Męce Chrystusa? Odpowiadając na powyższe pytania przedmiotem analizy i egzegezy był chrzest i Eucharystia.

Po przeprowadzonych analizach wyciągnięto następujące wnioski: Zjednoczenie z Chrystusem dokonało się we wspólnocie Kościoła po wyznaniu wiary w chrzcie. Wtedy nastąpiła śmierć starego człowieka i nowe stworzenie. Nowy człowiek trwa w szczególnej relacji z Chrystusem, która musi znaleźć przełożenie na sposób życia. Relacja z Chrystusem podtrzymywana jest przez udział w Eucharystii będącej uobecnieniem Męki Chrystusa. Udział w Eucharystii pozwala wierzącym wzrastać, kształtować się i uświęcać tworząc jedno Eklezjalne Ciało.

Rozdział trzeci wprowadził nas w tematykę cierpienia. Przeanalizowaliśmy cierpienie idąc w dwóch kierunkach. Pierwszy z nich można ująć pytaniami: Z czym spotykał się Paweł? Jakie były tego powody? Do jakich prowadziło skutków? Drugi dotyczył zagadnienia: jak się ma to co przeżywał Paweł do tego, czego

nauczał? Analizie i egzegezie poddaliśmy tzw. katalogi perystaz obecne w Pierwszym i Drugim Liście do Koryntian oraz Liście do Rzymian, a także dwie perykopy: *o ościeniu* z 2 Kor 12, 7 oraz *o dopełnianiu niedostatków udręk Chrystusowych* z Kol 1, 24.

Na podstawie przeprowadzonych badań możemy wyprowadzić wniosek będący celem pracy. Cierpienie jest trudnym darem Boga, który przyjęty jednoczy i upodabnia do Chrystusa. Znoszenie go bez buntu prowadzi do uświęcenia całej wspólnoty Kościoła w Męce Pana uobecnianej w Eucharystii.

Bibliografia

1. Źródła

Dzieje Apostolskie. Listy I Apokalipsa. O początkach Kościoła, Editions du dialogue societe d'editions internationales, Paris 1984.

Ewangelia Jezusa, Editions du dialogue societe d'editions internationales, Paris 1984.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (Biblia Tysiąclecia), wyd. V, Poznań 2007.

Novum Testamentum Graece et Polonice, Nestle-Aland, wyd. 28.

Biblia Hebraica Stuttgartensia, 1995.

Biblia Jerozolimska, Poznań 2006.

Biblia Nawarska. Pismo Święte Nowego Testamentu z komentarzem duchowym, Poznań 2020.

Biblia Nazaretańska. Dzieje Apostolskie w przekładzie z języka greckiego z komentarzem, Gorzów Wielkopolski 2021.

Biblia Nazaretańska. List do Rzymian. List do Galatów w przekładzie z języka greckiego z komentarzem, Gorzów Wielkopolski 2023.

Biblia Pierwszego Kościoła, Popowski R. (przekład i przypisy), w serii: *Prymasowska Seria Biblijna*, t. 43, Warszawa 2016.

Nowy Testament i Psalmi we współczesnym języku polskim (Nowy Przekład Dynamiczny), Warszawa 2022.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem. (Biblia Paulistów), red. J. Warzecha, A. Tronina, J. Łach, F. Mickiewicz, Częstochowa 2008.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami (Biblia Poznańska), red. M. Peter, M. Wolniewicz, Poznań 1994

Popowski R., Wojciechowski M., *Grecko-polski Nowy Testament wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu, w serii: Prymasowska Seria Biblijna, t. 1, Warszawa 2021¹¹*.

Stary Testament. Historia zbawienia, Editions du dialogue societe d'editions internationales, Paris 1983.

2. Literatura przedmiotu

ACHTEMEIER P. J., *Introducing the New Testament: its literature and theology*, Grand Rapids 2001.

GREEN JOEL B.,

THOMPSON M. M.,

ACKROYD P. R. *Oxford Bible Series*, New York 1983.

STANTON G. N.,

ADAMCZEWSKI B., *Duchowa mądrość w Liście do Kolosan*, w: RTWP, 1 2001, s. 37-53.

ADAMCZEWSKI B., *Kościół jako ikona Ciała Chrystusa w 1 Kor*, w: VV 6 (2004), s. 147-168.

ADAMCZEWSKI B., *List do Filemona. List do Kolosan*, w: NKB NT XII, Częstochowa 2006.

AITKEN E. B., *Tà δρώμενα καὶ τὰ λεγόμενα. The Eucharistic Memory of Jesus Words in First Corinthians*, w: HThR 90 (1997) nr 4, s. 359-370.

ALETTI J.-N., *Saint Paul Épitre aux Colossiens. Introduction, traduction et commentaire*, Paris 1993, w: EB,

Nouvelle série, vol. 20.

- ALLO E. B., *Paweł, Apostoł Chrystusa*, w: PK, 66 1960, nr 26, s. 403-404.
- ANGIOLETTI B. G., *Święty Paweł na Istmie*, w: PK, 69 1963, s. 298.
- ARNOLD C. E., *The Colossian Syncretism. The Interface between Christianity and Folk Belief at Colossae*, Grand Rapids 1996.
- ARZT-GRABNER P., *1. Korinther (Papyrologische Kommentare zum Neuen Testament 2)*, Göttingen 2006.
- ASHTON J., *La religione dell apostolo Paolo*, Brescia 2002
- AUGUSTYN, *Objaśnienia Psalmów. Ps 124-150*, Warszawa 1986.
- AUGUSTYN, *Sermo 341, 10 [Pl 39, 1500]*
- BACKHAUS K., *Der Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament*, Zürich 1969-72.
- GERBER Ch.,
- SÖDING T.,
- VOLLENWEIDER S.,
- BACKHAUS K., *Mitteilhaber des Evangeliums” (1 Kor 9, 23). Zur christologischen Grundlegung eines “Paulus-Schule” bei Paulus*, w: *Christologie in der Paulus-Schule* (red. K. Scholtissek), w: StBS 181 (1999), s. 44-71.
- BALDANZA G., *L’uso della metafora sponsale in 1 Cor 6, 12-20: riflessi sull’ecclesiologia*, w: RB 46 (1998), s. 317-340.
- BALLA P., *Challenges to New Testament theology: an attempt to justify the enterprise*, Edinburgh 1994.
- BAMMEL E., *Rechtsfindung in Korinth*, w: ETL 73 (1997) nr 1, s. 107-113.

- BANAK J., *Listy św. Pawła, [w:] Studium teologii dla świeckich, t. 5, Warszawa 1984.*
- BARCLEY W., *Letters to the Corinthians, Louisville 2002.*
- BARCLEY W., *List do Kolosan, Warszawa 1986..*
- BARNETT P. W., *The Second Epistle to the Corinthians, w: NICNT, Grand Rapids 1997.*
- BARRETT C. K., *A critical and exegetical commentary on The Acts of the Apostles, vol. 1-2, w: ICC, Edinburgh 1994, 1998.*
- BARTH M., *Colossians. A New Translation with Introduction and Commentary, w: AB 34 B, New York 1994*
- BLANKE H.,
- BARTH M., *Colossians, w: AYBC, Tom. 34B, New Haven & Londyn 2005.*
- HELMUT B.,
- BARTH M., *Ephesians 1-3, w: AYBC, Tom. 34, New Haven & Londyn 1974.*
- BARTH M., *Ephesians 4-6, w: AYBC, Tom. 34A, New Haven & Londyn 1974.*
- BARTNICKI R., *Eucharystia w Bożym planie zbawienia, w: RBL 50 (1997) nr 1 i 2.*
- BARTON J., *The Oxford Bible Commentary, Oxford 2001.*
- BASEVI C., *La benedizione di Ef 1, 3-14: il disegno di salvezza di Dio Padre, w: AnT 14 (2000), s. 314n.*
- MUDDIMAN J.,
- BAUMERT N., *Κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ (1 Κορ 10, 14-22), w: R. Bieringer (red.), The Corinthian Correspondence, Leuven 1996, s. 617-626.*

- BAUMERT N., *Sorgen des Seelsorgers. Übersetzung and Auslegung des ersten Korintherbriefes (Paulus neu gelesen)*, Würzburg 2007.
- BAUMERT N., *Studien zu den Paulusbriefen*, w: SBAB 32, Stuttgart 2001.
- BEALE G. K.,
BETZ H. D., *Commentary on the New Testament Use of the Old Gemeinschaft des Glaubens und Herrenmahl. Überlegungen zu 1 Kor 11, 17-34*, w: ZThK 98 (2001), s. 401-421.
- BEDNARZ M., *1 i 2 List do Tesaloniczan*, w: NKB NT XIII, Częstochowa 2006.
- BELLEVILLE, *Paul's Polemic and Theology of the Spirit in Second Corinthians*, w: CBQ 58 (1996), s. 281-304.
- BERMAN J., *The Temple: Its Symbolism and Meaning Then and Now*, Northvale 1995.
- BETZ H. D., *The Concept of the "Inner Human Being" (ho esō antrhrōpos) in the Anthropology of Paul*, w: NTS 46 (2000), s. 315-341.
- BETZ O., *Das Mahl des Herrn bei Paulus*, w: Tenze (red.) *Jesus. Der Herr der Kirche. Aufsätze zur biblischen Theologie II*, w: WUNT 52, Tübingen 1990, s. 217-251.
- BIELECKI S., *Chrześcijanin i czas według listów św. Pawła*, w: *jak rozumieć Pismo święte* 11, Lublin 1999.
- BIELECKI S., *Kyrios chrześcijanina w ujęciu listów św. Pawła*, Lublin 1996.
- BIERINGER R. (wyd.), *The Corinthian Correspondence*, w: BETL 125, Leuven 1996.

- BIRGE M. K., *The Language of Belonging. A Rhetorical Analysis of Kinship Language in First Corinthians*, w: CEBET 31, Leuven 2003.
- BISER E., *Der Zeuge. Eine Paulus-Befragung*, Graz-Wien-Köln 1981.
- BLUE B. B., *The House Church at Corinth and the Lord's Supper. Famine, Food Supply and the Present Distress*, w: CTR 5 (1991), s. 221-239.
- BOCKMÜHL M.N.A., *Revelation and Mystery in Ancient Judaism and Pauline Christianity*, w: WUNT 2, 36, Tübingen 1990.
- BOER M.C. DE., *The Composition of I Corinthians*, w: NTS 40 (1994) 229-245
- BOERS H., *What Is New Testament Theology?: The Rise of Criticism and the Problem of a Theology of the New Testament (Guides to Biblical Scholarship)*, Philadelphia 1979.
- BOKSER B., *The Origins of the Seder: The Passover Rite and Early Rabbinic Judaism*, Berkeley 1984.
- BORING M. E., *I & II Thessalonians*, w: NTL, Westminster 2015.
- BORING M. E., *The People's New Testament Commentary*, Westminster 2010.
- CRADDOCK F. B.,
- BORNKAMM G., *Herrenmahl und Kirche bei Paulus*, w: Tenze (red.) *Studien zu Antike und Christentum. Gesamte Aufsätze II*, w: BvTh 28, München 1970, s. 138-176.
- BOROWICZ K., *Mistyka hebrajska u Św. Pawła i w Apokalipsie Św. Jana*, w: RBL, 3 (1950), s. 187-206.

- BOSOWSKI A., *Napomnienia do pracy fizycznej i ich motywacja w nauczaniu św. Pawła*, w: SB 5, red. J. Łach, Warszawa 1990, s. 270-305.
- BOSSUYT P.,
RADERMAKERS J., *Lettura pastorale degli Atti degli Apostoli*, w: *Letura pastorale della Bibbia 25*, Bologna 1997.
- BOYD F. M., *List do Kolosan*, Warszawa 1964.
- BRANICK V. P., *First Corinthians: Building up the Church (Spiritual Commentaries on the Bible)*, Brooklyn-New York 2001.
- BREWER D. I., *1 Corinthians 7 in the light of the Graeco-Roman marriage and divorce papyri*, w: TB 52 (2001), s. 101-116.
- BRODEUR S., *The Holy Spirit's Agency in the Resurrection of the Deed. An Exegetical-Theological Study of 1 Corinthians 15, 44b-49 and Romans 8, 9-13*, w: TGST 14, Roma 1996.
- BROWN R. E., *An introduction to New Testament Christology*, New York 1994.
- BROWN R. E.,
FITZMYER J. A.,
MURPHY R. E., *Katolicki Komentarz Biblijny*, W. Chrostowski (red wyd. polskiego) w: PSB 17, Warszawa 2013.
- BROWN R. E.,
FITZMYER J. A.,
MURPHY R. E., *The Jerome Biblical Commentary*, Hall 1968.
- BROWN S., *The origins of christianity. A historical introduction to the New Testament*, Oxford 1993.
- BRUCE F. F., *The Book of the Acts*, Grand Rapids 1990.

- BRUCE F. F., *The Acts of the Apostles. The Greek Text with Introduction and Commentary*, w: NIC, Grand Rapids 1988.
- BRUCE F. F., *The Epistles to the Colossians, to Philemon and to the Ephesians*, w: NICNT, Grand Rapids 1984.
- BRUCE F. F., *The Epistle to the Galatians*, w: NIGTC, Grand Rapid 1982.
- BUJAK J., *Antropologia „imago Dei” jako odpowiedź na antropologię gender*, w: CT Ottoniana 2/2014, s. 41–61.
- BUJARD W., *Stilanalytische Untersuchungen zum Kolosserbrief als Beitrag zur Methodik von Sprachvergleichen*, Göttingen 1975.
- BULTMANN R.K., *Neues Testament Und Christliche Existenz*, w: *Theologische Aufsätze*, Tübingen 2002.
- BULTMANN R.K., *Theology of the New Testament*, New York 1951.
- BURCHARD C., *Der dreizehnte Zeuge: traditions- und kompositionsgeschichtliche Untersuchungen zu Lukas' Darstellung der Frühzeit des Paulus*, Göttingen 1970.
- BURNS J. P. Jr., *Romans Interpreted by Early Christian Commentators*, w: CB, Grand Rapids 2021.
- BURTON E. D., *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Galatians*, Edinburg 1921.
- BURTON E. D., *The Epistle of Galatians*, New York 1922.
- BUSCEMI A. M., *Dio Padre in san Paolo*, w: Ant 76, 2 (2001), s. 247-269.

- BUSCEMI A. M., *Lettera ai Galati. Commentario esegetico*, w: SBFA 63, Jerusalem 2004.
- BYRNE B., *Galatians and Romans*, Collegeville 2010.
- BYRNE B., *Romans*, w: SP 6, Collegeville 1996.
- BRZEGOWY T., *Człowiek najdoskonalszym dziełem Boga Stworzyciela. Pochodzenie człowieka według Biblii*, w: G. Bugajak, J. Tomczyk (red.), *Kontrowersje wokół początków człowieka*, Katowice 2007, s. 248–262.
- CAIRD G.B., *New Testament Theology*, w: JThS, t. 46, Oxford 1995.
- HURST L.D.,
- CAMBIER J., *Święty Paweł a Tradycja*, w: *Con*, 1966-1967 nr 1-10, s. 612-620.
- CAMPBELL B., *Flesh and Spirit in 1 Cor 5:5. An Exercise in Rhetorical Criticism of the New Testament*, w: *JETS* 36 (1993) nr 3, s. 331-342.
- CAMPBELL C. R., *The Letter to the Ephesians*, w: PNTC, Grand Rapids 2023.
- CAPES D.B., *Old Testament Yahweh Texts in Paul's Christology*, w: *WUNT* 2.47, Tübingen 1992.
- CARROL J. T., *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*, 9, red. J. Frankowski, S. Mędała, Warszawa 1997, s. 450n.
- CARSON D. A., *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, Baker Books 2007.
- CARSON D. A., *New Bible Commentary 21st Century Edition*, 1995
- FRANCE R. T.,

- MOTYER A. J.,
WENHAM G. J.,
- CASEY P. M., *The Original Aramaic form of Jesus. Interpretation of the Cup*, w: JTS 41 (1990), s. 1-12.
- CASTELLI E.A., *Imitating Paul: A Discussion of Power*, Louisville 1991.
- CASTELLI E.A., *Interpretations of Power in 1 Corinthians*, w: Semeia 54 (1991), s. 516-534.
- CHARLES R. H., *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, t. 2, Oxford 1976-1977.
- CHESTER S.J., *Conversion at Corinth*, Edinburgh 2003.
- CHEUNG A. T., *Idol Food in Corinth. Jewish Background and Pauline Legacy*, w: JSNT.S 176, Sheffield 1999.
- CHMIEL J., *Chrystocentryczna lektura Pisma świętego. Panem jest Jezus*, w: RBL, 5 (1977)
- CHOW J.K., *Patronage and Power. A Study of Social Networks in Corinth*, w: JSNT.S 75, Sheffield 1992.
- CHROSTOWSKI W., *Dar życia w perspektywie biblijnej*, [w:] J. Kapuściński (red.), *Dla życia. Księga Jubileuszowa z okazji XX-lecia istnienia Katolickiego Stowarzyszenia Lekarzy Polskich (1944–2014)*, Częstochowa 2014, s. 123–136.
- CHROSTOWSKI W., *Kim jest człowiek? U podstaw antropologii biblijnej*, w: SEI XXII (2021), s. 261-279.
- CHROSTOWSKI W., *Ludzka cielesność jako obraz Boga*, w: CT 70 (2000) nr 4, s. 5-19.

- CHROSTOWSKI W., „Mężczyzna i kobietą stworzył ich” (Rdz 1,27).
*Ludzka cielesność i płciowość jako dar i
zobowiązanie*, w: AK 168(2017) z. 1(647), s. 9–18.
- CHROSTOWSKI W., *Święty Paweł. Na rozdrożach synagogi i Kościoła.
Biografia*, Warszawa 2021.
- CHROSTOWSKI W., *Trzecia Świątynia w Jerozolimie i inne studia*, w:
RST 44, Warszawa 2012.
- CIECIELĄG J., *Żydzi w europejskiej części Cesarstwa Rzymskiego*,
Biblioteka zwojów. Tło Nowego Testamentu 16,
Kraków -Mogilany 2013.
- CIEŚLAR M. J., *Egzegeza listu Apostoła Pawła do Kolosan rozdział
3,18-4,1*, w: RTChAT, 22 (1980), nr 2 s. 111-123.
- CIGNELLI L., *Sintassi di greco biblico (LXX e NT). Corso
teorico-pratico*, w: SBF, Gerusalemme 2001.
- BOTTINI G. C.,
- CLARKE A. D., *Secular and Christian Leadership in Corinth. A
Social – Historical and Exegetical Study of 1
Corinthians 1-6*, w: AGJU 18, Leiden-New York-
Köln 1993.
- COCKERILL G. L., *The Epistle to the Hebrews*, w: NICNT, Grand
Rapids 2012.
- COLLINS R. F., *First Corinthians*, w: SP 7, Collegeville 1999.
- COLLINS R. F., *I & II Thimoty and Titus*, w: NTL, Westminster
2013.
- COLLINS R.F., *Reflections on 1 Corinthians as a Hellenistic Letter*,
w: R. BIERINGER (wyd.), *The Corinthians
Correspondence*, w: BETL 125, Leuven 1996.

- COLLINS R. F., *The Theology of the Epistle to Titus*, w: EthL 76, 1 (2000), s. 68.
- CONZELMANN H., *Acts of Apostles*, Hermeneia, Philadelphia 1987.
- COPE L., *First Cor 8-10. Continuity and Contradiction*, w: ATRSS11 (1990), s. 114-123.
- CORSANI B., *Lettera ai Galati*, Commentario storico ed esegetico all'Antico e al. Nuovo Testamento. Nuovo Testamento 9, Genova 1990.
- CORSINI B., *Lettera ai Galati*, Genova 1990.
- COUSAR C. B., *Philipians and Philemon*, w: NTL, Westminster 2009.
- CULLMANN O., *Königsherrschaft Christi und Kirche im Neuen Testament*, München 1950.
- CULLMANN O., *The Christology of the New Testament*, Westminster John Knox Press 1959.
- CZAJKOWSKI M., *Listy pisane łzami i krwią*, w: RTChAT, 7 -8 (1990), s. 17-18.
- CZAJKOWSKI M *Paweł – zdobywca i zdobyty przez Chrystusa*, w: RTChAT, 6 (1990) s. 8-9.
- CZAJKOWSKI M *Niepawłowe – a warte przeczytania*, w: RTChAT, 10 (1990), s. 8-10.
- CZECH K., *Zachęty etyczne dla duchowości chrześcijańskiej w Listach Pawłowych*, Wrocław 2009.
- CZERSKI J., *Biblijny przekaz Ostatniej Wieczerzy*, w: M. Worbs (red.), *Misterium Eucharystii. Wykłady zorganizowane w okresie Wielkiego Postu 2005* (Sympozja 58), s. 7-12.

- CZERSKI J., *Jezus Chrystus w świetle Ewangelii synoptycznych*, w: OBT 42, Opole 2000, s. 268-279.
- CZERSKI J., *Literatura epistolarna Nowego Testamentu. Cz. 2, Listy deuteropawłowe, List do Hebrajczyków, Listy katolickie*, w: OBT, vol. 146, 2014; <https://repo.uni.opole.pl/info/book/UOfde58a530f324758b723d0eae2d31027/>
- CZERSKI J., *I List do Koryntian*, w: M. Wolniewicz (wyd.), Nowy Testament (Biblia poznańska), Poznań 1994, s. 383-417.
- CZERSKI J., *Pierwszy List św. Pawła do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz. Rozdziały 1-6*, w: OBT 87, t.1, Opole 2006.
- CZERSKI J., *Pierwszy List do Koryntian*, Wrocław 2009.
- CZERSKI J., *Centralne tematy teologiczne Pierwszego Listu św. Pawła do Koryntian*, SS 6 (2002), s. 155-172.
- CZERSKI J., *Wolność chrześcijańska w listach do Koryntian*, w: F. GRYGLEWICZ (red.), *Chrystus i Kościół. Wybrane teksty Nowego Testamentu*, Lublin 1979, 119-127.
- DALBESIO A., *Duch Święty w Nowym Testamencie, w Kościele, w życiu chrześcijańskim*, Kraków 2001.
- DAVIS R.L., *New Testament Commentary*, Maitland 2003.
- DĄBEK T. M., JELONEK T., *Agnus et sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu*, Kraków 1993.
- DĄBEK T. M., *„Ciało [...] jest [...] dla Pana, a Pan dla ciała” (1 Kor 6, 13). Biblijne podstawy teologii ludzkiego ciała*, Kraków 2019.

- DĄBEK T. M., *Nawracajcie się. Metanoja w NT*, Katowice 1996
- DĄBEK T. M., „*Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście jednym w Chrystusie Jezusie*” (Ga 3,28). *Biblia o godności i powołaniu kobiety*, w: *Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury 4*, Kraków 2012, s. 223–247.
- DĄBEK T. M., *Nowe życie chrześcijanina*, Kraków 1998.
- DĄBROWSKI E., *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961,
- DĄBROWSKI E., *Dzieje Pawła z Tarsu*, Warszawa 1953.
- DĄBROWSKI E., *Nawrócenie św. Pawła według współczesnej krytyki biblijnej (Dz 9,1-19; 22,4-16; 26,9-18)*, [w:] *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, red. Dąbrowski E., Poznań 1961, s. 498-508.
- DĄBROWSKI E., *Święty Paweł. Życie i pisma*, Poznań 1950.
- De BOER M. C., *Galatians*, w: NTL, Westminster 2011.
- DE LORENZI D. L., *Przybycie św. Pawła do Rzymu*, [w:] SBA, Poznań 1963 s. 49-67.
- DE VAUX R., *Instytucje Starego Testamentu*, t. 1-2, Poznań 2004.
- DELLING G., *Das Abendmahlsgeschehen nach Paulus*, w: Tenze (red.), *Studien zum Neuen Testament und zum hellenistischen Judentum*, Berlin 1970, s. 318-335.
- DELLING G., *Der Kreuzestod Jesu in der urchristlichen Verkündigung*, Göttingen 1972, s. 17-26
- DETTWILER A., *Kreuzestbeologie im Neuen Testament*, w: WUNT 151, Tübingen 2002, 265-281.
- ZUMSTEIN J. (wyd.),

- DISSEMOND P., *Paulus und seine Zeit*, Leipzig 1963, 167
- DREYFUS P., *Święty Paweł. Reporter na tropach Apostoła*, Częstochowa 2003.
- DROZD J., *Ostatnia Wieczerza nową Paschą*, w: AL. IV, Katowice 1974.
- DUNN J. D. G., *La teologia dell'apostolo Paolo*, Brescia 1999.
- DUNN J. D. G., *Pauls Understanding of the Death of Jesus as Sacrifice*, w: *Sacrifice and Redemption: Durham Essays in Theology*, Sykes S. W., Cambridge 1991
- DUNN J. D. G., *Romans 1-8*, w: WBC 38a, Dallas 1998.
- DUNN J. D. G., „*The Body of Christ*” in *Paul*, w: *Worship, Theology and Ministry in the Early Church*, red. M. J. Wilkins – T. Paige, w: JSNTS 87, Sheffield 1992, s. 146-162.
- DUNN J. D. G., *The Epistles to Colossians and to Philemon. A Commentary on the Greek Text*, w: NIGTC, Grand Rapids 1996.
- DUNN J. D. G., *The Lord's Supper*, w: *Tenże (red.), The Theology of Paul the Apostle*, Edinburgh 1998, 599-624.
- DUNN J. D. G., *The Theology of Paul the Apostle*, Edinburgh 1998.
- DUPONT J., *La connaissance religieuse dans les épîtres de S. Paul*, Paris 1949.
- DURKEN D., *New Colledgeville Bible Commentary: New Testament*, Liturgical Press 2009.
- DZIOBOŃ W., *Znaczenie teologiczne tytułu Κύριος Ἰησοῦς w Corpus Paulinum*, w: Alicki W. (red.), „*Dzięki Bogu za Jego dar niewypowiedziany*” (2 Kor 9, 15) *Boże*

- dary i ludzka odpowiedź. *Prace osób związanych z Katedrą Teologii Biblijnej*, Kraków 2020, s.171
- EBNER M., *Leidenslisten und Apostelbrief. Untersuchungen zu Form, Motivik und Funktion der Peristaskataloge bei Paulus*, w: FzB 66, Würzburg 1991.
- ENGELS D., *Roman Corinth*, Chicago 1990.
- EHRHARD A., *The Framework of the new Testament Stories*, Harvard 1964.
- EHRlich E., *Portret Jezusa i Jego Apostoła*, Poznań 1988.
- ELLIS E. E., *Spiritual Gifts in Pauline Community*, w: NTS 20 (1974) 1, s. 128-144.
- ERNST J., *Die Briefe an die Philippe ran Philemon, an die Kolosser, an die Epheser*, 1974, w: RNT, I-IX, red. A.Wikenhauser, O.Kuss, Regensburg 1965-
- EUBANK N., *Pierwszy i Drugi List do Tesaloniczan*, w: KKPS, Poznań 2022.
- FABRIS R., *La koinonia in s. Paolo*, w: PSV 31 (1995), s. 135-145.
- FABRIS R., *Prima Lettera ai Corinzi. Nuova versione, introduzione e commento*, Milano 2005.
- FARMER W. R., *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*,
McEVENUE S., W. Chrostowski (red. nauk. wydania polskiego),
LEVORATTI A. J., Warszawa 2000
- FAUSTI S., *Dzieje Apostolskie. Komentarz duchowy*, t. 1-3, Kraków 2017.
- FAUSTI S., *Wolność Dzieci Bożych. Komentarz do Listu do Galatów*, Kraków 2014.

- FATEHI M., *The Spirit's Relation to the Risen Lord in Poul: An Examination of Its Christological Implications*, w: WUNT 2, 128, Tübingen 2000.
- FEE G., *God's Empowering Presence. The Holy Spirit in the Letters of Paul*, Peabody 1994.
- FEE G., *Pauline Christology. An Exegetical-Theological Study*, Peabody 2007.
- FEE G., *Paul's letter to the Philippians*, w: NICNT, Grand Rapids 1995.
- FEE G.D., *Paul, The Spirit and the People of God*, Peabody 1996.
- FEE G., *The First and Second Letters to the Thessalonians*, w: NICNT, Grand Rapids 2009.
- FEE G., *The First Epistle to the Corinthians*, w: NIC.NT 7/1, Grand Rapids 1994.
- FENSKE W., *Arbeitsbuch zur Exegese des Neuen Testaments. Ein Proseminar*, Gütersloh 1999.g
- FENSKE W., *Paulus lesen und verstehen. Ein Leitfaden zur Biographie und Theologie des Apostels*, Stuttgart 2003.
- FENSKE W., *Paulus lesen und verstehen. Ein Leitfaden zur Biographie und Theologie des Apostels*, Stuttgart 2003.
- FILIPIAK M., *Aksjologiczne treści antropologii biblijnej*, Lublin 1991.
- FILIPIAK M., *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979.

- FINDEIS H. J., *Versöhnung – Apostolat – Kirche. Eine exegetischtheologische und rezeptionsgeschichtliche Studie zu den Versöhnungsaussagen des Neuen Testaments (2 Kor, Röm, Kol, Eph)*, Würzburg 1983, XI, w: *Forschung zur Bibel*.
- FISK B. N., *First Corinthians*, w: IBS, Louisville 2000.
- FITZMYER J. A., *First Corinthians*, w: AYBC, Tom. 32, New Haven & Londyn 2008.
- FITZMYER J. A., *Romans*, w: AYBC, Tom. 33, New Haven & Londyn 1993.
- FITZMYER J. A., *The Acts of the Apostles*, w: AYBC, Tom. 31, New Haven & Londyn 1998.
- FITZMYER J. A., *The Letter to Philemon*, w: AYBC, Tom. 34C, New Haven & Londyn 2000.
- FLIS J., *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, w: NKB.NT XI, Częstochowa 2011.
- FORBES C., *Prophecy and Inspired Speech in Christianity and Its Hellenistic Environment*, w: WUNT 2,75, Tübingen 1995.
- FOWL S. E., *Ephesians*, w: NTL, Westminster 2012.
- FOWL S. E., *Philippians*, Grand Rapids 2005.
- FRANKOWSKI J., *Apostoł Narodów ukształtował pierwotny Kościół*, w: MS, 7 (1998), s. 6-7.
- FRANKOWSKI J., *Problem powstania i przyjęcia przez Kościół „Corpus Paulinum”. (Kilka uwag w związku z*

- hipotezę H. M. Schenkego*), STV, 26 (1988), nr 1, s. 180-204.
- FRANKOWSKI J., *Proces powstawania Corpus Paulinum według H. M. Schenkego*, STV, 26 (1988), nr 1 s. 235-244.
- FRANKOWSKI J., *Sobór Jerozolimski i druga podróż misyjna*, w: MS 8 (1997), s. 12-13.
- FRANKOWSKI J., *Trzecia podróż misyjna świętego Pawła*, w: MS 12 (1997), s. 6-7.
- FRANKOWSKI J.,
MĘDALA S., *Dzieje Apostolskie. Listy św. Pawła.*, Warszawa 1997.
- FROITZHEIM F., *Christologie und Eschatologie bei Paulus*, w: FzB 35, Würzburg 1998.
- FUNG R., *The Epistle to the Galatians*, w: NICNT, Grand Rapids 1988.
- FURNISH V. P., *II Corinthians*, w: AYBC, Tom. 32A, New Haven & Londyn 1984.
- FURNISH V. P., *Theology and Ethics in Paul*, w: NTL, Westminster 2009.
- GĄC J., *Śladami Pawła z Tarsu*, Łódź 2000.
- GARDNER P.D., *The Gifts of God and the Authentication of a Christian. An Exegetical Study of 1 Corinthians 8-11*, Lanham 1994.
- GARLAND D. E., *Colossians and Philemon*, w: NIVAC, Grand Rapids 1998.
- GARLAND D. E., *1 Corinthians*, w: BECNT, Grand Rapids 2003.

- GARLAND, D. E., *2 Corinthians*, w: *New American Commentary*, Nashville 1999.
- GARLATTI G., *La eucaristía como memoria y proclamación de la muerte del Señor*, w: *RBíb* 47 (1985) nr 17-18, s. 1-25.
- GAVENTA B. R., *From Darkness to Light: Aspects of Conversion in the New Testament*, Philadelphia 1986.
- GAVENTA B. R., „*You Proclaim the Lord’s Death*”. *1 Corinthians 11, 26 and Paul’s Understanding of Worship*, w: *RevExp* 80 (1983), s. 377-387.
- GAŁECKI S., *Święty Paweł: świadek słowa między Azją a Europą*, w: *Mártires Tū Lógū*, WT USz, Szczecin 2006, s. 27–43 (*Studia i Rozprawy*, 7).
- GEŃGOTEK S., *Znaczenie terminu „doulos” w formule Pawłowej „doulos Christou Iesou”*, [w:] WSB, red. J. Horgan M., *List do Kolosan*, [w:] KKB, red. R.E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, Warszawa 2001, s. 1409-1418.
- GIBBS J. A., *An Exegetical Case for Close(d) Communion. 1 Corinthians 10, 14-22; 11, 17-34*, w: *ConcJ* 21 (1995), s. 148-163.
- GIELIN M., *Universale Totenaufserstehung und universales Heil? 1 Kor 15, 20-28 im Kontext paulinischer Theologie*, w: *BZ* 47, 1 (2000), s. 87.
- GIENIUSZ A., *Trójjedyny wobec cierpienia obecnego czasu według Rzymian 8.18-30*, w: *RBL* 3 (1999), s. 201-220.
- GIERTYCH W., *Rozważania Pawłowe*, Warszawa 2008.
- GIUDICI M. P., „*Glorificate Dio nel vostro corpo*”, w: *CeS* 2 (2003),

s. 38-43.

- GŁUCHOWSKI R., *Obraz Pawła Apostoła w Dziejach Apostolskich a w jego listach*, w: *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, red. M. Bednarz, P. Łabuda, Tarnów 2009, s. 37-50.
- GNILKA J., *Der Ephesierbrief*, Freiburg – Basel - Wien 1990.
- GNILKA J., *Der Kolosserbrief*, Freiburg – Basel - Wien 1991, w: HTK, t. 10/1.
- GNILKA J., *Paulusbild im Kolosser- und Epheserbrief*, w: *Kontinuität und Einheit*, Freiburg – Basel – Wien 1981.
- GNILKA J., *Paulus von Tarsus. Zeuge und Apostel*, Freiburg – Basel - Wien 1996, w: HTK. Supplementband 6, Freiburg im Breisgau 1996.
- GNILKA J., *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, Kraków 2001.
- GNILKA J., *Teologia Nowego Testamentu*, Kraków 2002.
- GORMAN M. J., *Apostle of the Crucified Lord: A Theological Introduction to Paul and His Letters*, Grand Rapids 2017.
- GORMAN M.J., *Cruciformity. Paul's Narrative Spirituality of the Cross*. Grand Rapids-Cambridge 2001.
- GORMAN M. J., *Inhibiting the Cruciform God. Kenosis, Justification, and Theosis in Paul's Narrative Soteriology*, Grand Rapids 2009.
- GOGUEL M., *Introduction au Nouveau Testament*, t. IV *les Épîtres Pauliniennes*, 1926.

- GOURGES M., *Le Crucifié. Du scandale à l'exaltation*, Montreal 1988.
- GÓRECKI A., *Św. Paweł, apostoł narodów*, w: WTK, 2 (1954), nr 27, s. 1, 4-5.
- GRABNER-HAIDER A., *Paraklese und Eschatologie bei Paulus. Mensch und Welt im Anspruch der Zukunft Gottes*, Münster 1998.
- GRÄBE P.J., *The Power of God in Paul's Letters*, w: WUNT 2, 123, Tübingen 2000.
- GRASSO S., *Prima lettera ai Corinzi*, w: NTCEeS, Roma 2002.
- GRECH P., *Contemporary Methodological Problems in New Testament Theology*, BTB 2 (1972), s. 262-80.
- GREEN G. L., *The Letters to the Thessalonians*, w: PNTC, Grand Rapids 2002.
- GREEN J. B., *The Death of Jesus: Tradition and Interpretation in the Passion Narrative*, w: WUNT 2.33, Tübingen 1988.
- GREEN J. B., *Between two horizons: spanning New Testament studies and systematic theology*, Grand Rapids 2000.
- TURNER M.,
- GRYGLEWICZ F., *Chrystus i Kościół. Wybrane teksty Nowego Testamentu*, Lublin 1979.
- GRYGLEWICZ F., *Egzegeza Dziejów Apostolskich (r. 9-12)*, w: MPWB, t. 5, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, Lublin 1982.
- GRYGLEWICZ F., *Egzegeza Dziejów Apostolskich (13, 1-18, 22). Działalność misyjna św. Pawła*, w: MPWB, t. 6., red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, Lublin 1983.
- GRYGLEWICZ F., *Męka Jezusa Chrystusa*, Lublin 1986.

- GRYGLEWICZ F., *Teologia Dziejów Apostolskich, Listów Katolickich i Pism św. Jana Ewangelisty* {w:] *Teologia Nowego Testamentu* 3, Lublin 1986.
- GRYZIEC P. R., *Obraz Pawła Apostoła według Listów pasterskich*, w: WNF, t. 4, 1995, s. 31-46.
- GRYZIEC P. R., *Spotkania przy studni. Rozważania o teologii Ewangelii według św. Jana*, Kraków 2000.
- GRZYBOWSKI K., *Czy Paweł z Tarsu czytał Eurypidesa?*, w: PKt, 9 (1960), nr 22, s. 9.
- GUILLET J., *Święty Paweł Apostoł Narodów*, Kraków 2003.
- GUILLET J., *Wezwanie do nawrócenia: świadectwo Dziejów Apostolskich*, Com 5 (1985), nr 2, s. 67-78.
- GUNDRY-VOLF J.M., *Paul and Perseverance: Staying in and Falling away*, w: WUNT 2,37, Tübingen 1990.
- HABEL N., *The Form and Significance of the Call Narratives*, w: *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, vol. 77, no. 3, 1965, pp. 297-323.
- HABERMANN J., *Präexistenzaussagen im Neuen Testament*, w: EHS. Th 362, Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris 1990.
- HAFFNER P., *New Testament Theology*, Gracewing 2008.
- HAGEMEYER O., *“Tut dies zu meinem Gedächtnis!” (1 Kor 11, 24f; Lk 22, 19)*, w: L. Lies (red.), *Praesentia Christi*. FS Johannes Betz, Düsseldorf 1984, s. 101-117.
- HAHN F., *Das Herrenmahl bei Paulus*, w: M. Trowitzsch (red.), *Paulus Apostel Jesu Christi*, FS G. Klein, Tübingen 1998, s. 23-33.

- HAHN F., *Herrengedächtnis und Herrenmahl bei Paulus*, w: F. Hahn (red.), *Exegetische Beiträge zum exegetischen Gespräch. Gesammelte Aufsätze. FS G. Klein*, Göttingen 1986, s. 303-314.
- HAHN F., *Theologie des Neuen Testaments, t.I: Die Vielfalt des Neuen Testaments. Thematische Darstellung*, Tübingen 2002.
- HAHN F., *Theologie des Neuen Testaments, t. II: Die Einbeit des Neuen Testaments. Thematische Darstellung*, Tübingen 2002.
- HAHN S., *Czwarty kielich. Odkrywanie tajemnicy Ostatniej Wieczerzy i Krzyża*, Kraków 2019.
- HAHN S., MITCH C., *The Letter of St. Paul to the Romans. Ignitius Catholic Study Bible*, San Francisco 2003.
- HAHN S. W., *List do Rzymian*, w: KKPS, Poznań 2021.
- HAMM D., *Listy do Filipian, Kolosan, Filemona*, w: KKPS, Poznań 2022.
- HANSEN G. W., *The Letter to the Philippians*, w: PNTC, Grand Rapids 2009.
- HANSON A. T., *The Paradox of the Cross in the Thought of ST Paul*, w: JSNT Supl. 17, Sheffield 1987.
- HALS R.B., *First Corinthians Interpretation (Pauline Theology 2)*, Westminster 1997.
- HARRIS M.J., *Slave of Christ. A New Testament Metaphor for Total Devotion to Christ*, w: NSBT 8, Leicester 1999.
- HARRIS M. J., *The Second Epistle to the Corinthians*, w: NIGTC, Grand Rapids 2005.

- HARRINGTON J., *Na drodze z Damaszku.*, Warszawa 1963.
- HARRINGTON W., *Teologia biblijna*, Warszawa 1977.
- HAUGER M., *Die Deutung der Auferweckung Jesu Christi durch Paulus*, w: *Die Wirklichkeit der Auferstehung* (red. H. J. Eckstein, M. Weker), Neukirche 2002, s. 31-58.
- HAY D. M., *Colossians*, w: ANTC, Nashville 2000.
- HAYS R. B., *First Corinthians*, w: Interpr.BCTP, Louisville 1997.
- HEALY M., *List do Hebrajczyków*, w: KKPS, Poznań 2023.
- HEDRICK C. W., *Paul's Conversion/Call: A Comparative Analysis of the Three Reports in Acts*, w: JBL 100 (1981), s. 415-432.
- HENGEL M., *The Atonement: The Origins of the Doctrine in the New Testament*, Philadelphia 1981.
- HELLERMAN J. H., *Reconstructing Honor in Roman Philippi. "Carmen Christi" as "Cursus Pudorum"*, New York 2005.
- HERGESEL T., *Pawłowe rozumienie śmierci w świetle listu do Rzymian*, w: „*Żyjemy dla Pana*”(Rz 14, 8). *Studia ofiarowane Prof. E. Jezierskiej OSU*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 172-178.
- HERGESEL T., *Przymierze*, w: M. Rosik (red.), *Żyjemy dla Pana : księga pamiątkowa dedykowana S. Profesor Ewie Józefie Jezierskiej OSU w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Wrocław 2005.
- HESEMANN M., *Paweł z Tarsu. Archeolodzy tropem Apostoła narodów*, Poznań 2015.

- HOFIUS O., *Herrenmahl und Herrenmahlsparadosis. Erwägungen zu 1 Kor 11, 23b-25*, w: Tenze, *Paulusstudien*, w: WUNT 51, Bd. I, Tübingen 1994, s. 203-240.
- HOFIUS O., *Tò σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν 1 Kor 11, 24*, w: ZNW 80 (1989), s. 80-88.
- HOLLADAY C. R., *Acts*, w: NTL, Westminster 2016.
- HOLNER J., *Pierwsze stronicy Nowego Testamentu powstały w warsztacie tkackim*, w: GN, 23 (1950), s. 229-234.
- HOLZ T., *Der Erste Brief an die Thessaloniker*, w: EKKNT 13, Zürich – Neukirchen – Vluyn 1990.
- HOMERSKI J., *Duch Święty w listach Pawłowych*, w: Duch, który jednoczy, Lublin 1998, s. 59-72.
- HOMERSKI J., *Duch Święty w listach Pawłowych*, w: RS 3 (1996), s. 7-23.
- HOOKER M. D., *Not Ashamed of the Gospel. New Testament Interpretations of the Death of Christ*, Grand Rapids 1995.
- HORGAN M. P., *List do Kolosan*, w: KKB, s. 1409-1419.
- HORN F. W., *Holy Spirit*, w: Anchor Bible Dictionary, New York 1992, 3, s. 260-280.
- HRYNIEWICZ W., *Bóg cierpi inaczej*, w: TP, 13 (1994)
- HURST L. D., *The Glory of Christ in the New Testament: studies in Christology in memory*, Oxford 2006.
- HÜBNER H., *An Philemon. An die Kolosser. An die Epheser*, w: HNT 12, Tübingen 1997.

- JANKOWSKI A., *Biblijna teologia przymierza*, Kraków 1997.
- JANKOWSKI A., *Chrystus popaschalny a dalszy ciąg objawienia. Dane teologii biblijnej Nowego Testamentu*, [w:] *Diligis me? Pasce*, t. 1., red. S. Czerwik, M. Mierzwa, Sandomierz 1999.
- JANKOWSKI A., *Chrystus w obliczu kenozy. O właściwy przekład Flp 2, 6b*, [w:] *ACr*, X, 1978.
- JANKOWSKI A., *Dopowiedzenia chrystologii biblijnej*, Poznań 1987.
- JANKOWSKI A., *Duch dokonawca. Nowy Testament o posłannictwie eschatologicznym Ducha Świętego*, Katowice 1983.
- JANKOWSKI A., *Duch Święty dokonawcą zbawienia. Nowy Testament o posłannictwie eschatologicznym Ducha Świętego*, Kraków 2003.
- JANKOWSKI A., *Duch Święty w Nowym Testamencie*, Kraków 1998.
- JANKOWSKI A., *Dwadzieścia dialogów Jezusa*, Kraków 2004.
- JANKOWSKI A., *Eschatologia biblijna Nowego Testamentu*, Kraków 1987.
- JANKOWSKI A., *Eucharystia jako „Nasza Pascha” (1 Kor 5, 7) w teologii Nowego Testamentu*, *RBL* 3 (1975), s. 89-100.
- JANKOWSKI A., *Listy więzienne świętego Pawła: do Filipian – do Kolosan – do Filemona – do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań - Warszawa 1963.
- JANKOWSKI A., *Modlitwa Apostolska według św. Pawła*, w: *RBL* 1 (2003), s. 27–32.

- JANKOWSKI A., *Proces doczesnego upodobniania się wiernych do Chrystusa według św. Pawła*, w: WST 10 (1997), s. 131-140.
- JANKOWSKI A., *Rozwój chrystologii Nowego Testamentu*, Kraków 2005.
- JANKOWSKI A., *Eschatologia Nowego Testamentu*, Kraków 2007.
- JANKOWSKI A., *Sens przenośni Pawłowych: „pierwsze dary”, „zadatek”, „pieczętowanie” (Rz 8, 23; 2 Kor 1, 22; 5, 5; Ef 1, 13n; 4, 30)*, w: ŚlStHist-Teol 4 (1971), s. 23-36.
- JANKOWSKI A., *Trwajcie mocno w wierze*, Kraków 1999.
- JANKOWSKI A., *„Wzór macie u nas” (Flp 3,17). Kształtująca się osobowość Apostoła Pawła w świetle jego Listu do Filipian*, w: RBL, 15 (1962), nr 5, s. 265n.
- JANKOWSKI A., *Zarys pneumatologii Nowego Testamentu*, Kraków 1982.
- JANKOWSKI A.,
ROMANIUK K.,
STACHOWIAK L., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1-2. Poznań - Warszawa 1975.
- JASIŃSKI A., *Jezus jest Panem. Kyriologia Nowego Testamentu*, Wrocław 1996.
- JASIŃSKI A., *Paweł – osoba powołana*, [w:] *Szukajcie zawsze oblicza Jahwe. Personalistyczne perspektywy orędzia biblijnego*, red. A. S. Jasiński, Opole 1999, s. 63-71.
- JELIŃSKA M., *Nawrócenie św. Pawła*, w: GN, 29 (1956), nr 4.

- JELONEK T., *List do Kolosan, w: Wprowadzenie do Listów św. Pawła*, Kraków 1998.
- JELONEK T., *Mezopotamski kontekst Rdz 2–3, w: W. Linke (red.), Trud w Panu nie jest daremny (por. 1 Kor 15,58). Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Doktorowi Habilitowanemu Janowi Załęskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Niepokalanów 2010, s. 263–275.
- JELONEK T., *Stworzenie i wcielenie jako przesłanki biblijnej wizji człowieka, [w:] „Budujcie Civitas Christiana”. Słowa Sługi Bożego Ojca Świętego Jana Pawła II skierowane do pielgrzymów Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana” na Placu Św. Piotra w Rzymie 20.04.1994 r.*, Rzeszów 2011, s. 79–98.
- JELONEK T., *Święty Paweł i jego listy*, Kraków 1992.
- JELONEK T., *Wprowadzenie do Listów św. Pawła*, Kraków 1998.
- JEREMIAS J., *Die Abendmahlworte Jesu*, Göttingen 1967.
- JEREMIAS J., *New Testament Theology*, New York 1971.
- JEREMIAS J., *Jesus and the Message of the New Testament* (Fortress Classics in Biblical Studies), Minneapolis 2002.
- HANSON K.C.,
- JEREMIAS J., *The Eucharistic Words of Jesus*, London 1987.
- JEZIERSKA E. J., *„...ale Słowo Boże nie uległo skrepowaniu”. (2 Tm 2,9). Cena Pawłowego apostołstwa, [w:] Słowo nieskowane*, red. A. Nowicki, J. Tyrawa, Wrocław 1998, s. 421-426.

- JEZIEŃSKA E. J., *Bóg Ojciec wobec Syna Pierworodnego i synów przybranych*, w: *Agnus et Sponsa* (SF: A. Jankowski), Kraków 1993, s. 148-158.
- JEZIEŃSKA E. J., *„Być z Chrystusem” zaraz po śmierci. Św. Paweł o wspólnocie wiernego z Chrystusem po życiu doczesnym (Flp 1, 23; 2 Kor 5, 8)*, w: CT 55 (1985), fax. 1, 29-36.
- JEZIEŃSKA E. J., *Eschatologiczne podobieństwo do Chrystusa (1 J 3, 2) kresem upodobnienia do Niego w doczesności (2 Kor 3, 18)*, w: Sanctificetur Nomen Tuum (Mt 6, 4), (SF: J. Czerski), Opole 2000, s. 47-155.
- JEZIEŃSKA E. J., *Eucharystia – udziałem w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa*, w: RBL 1 (1985), s. 8-15.
- JEZIEŃSKA E. J., *Kościół „dla świata” i „przeciw (temu) światu”. Pawłowe ujęcie roli Kościoła w świecie*, w: Veritati Salvificae Servire (SF: E. Górecki), Wrocław 2002, s. 271-277.
- JEZIEŃSKA E. J., *Pawłowy warunek „bycia z Panem” na końcu czasów (1 Tes 4, 14). Próba pogłębienia treści teologicznej*, w: *Duch i Oblubienica mówią „Przyjdź”* (SF: A. Jankowski), Warszawa 2001, s. 163-169.
- JEZIEŃSKA E. J., *Poegzystencja Kościoła w świecie*, WPT III.2 (1995), s. 77-86.
- JEZIEŃSKA E. J., *Przemieniamy się w Jego obraz (2 Kor 3, 18)*, w: RBL 2 (1986), s. 112-120.
- JEZIEŃSKA E. J., *Współmieranie i współzmartwychwstanie wiernego z Chrystusem w życiu doczesnym. Szczególny*

- aspekt Pawłowej idei śmierci i zmartwychwstania z Chrystusem*, w: CS (1984), s. 204-212.
- JEZIERSKA E. J., *„zostaliśmy ochrzczeni w imię Pana naszego Jezusa Chrystusa...” (1 Kor 6, 11). Nauka św. Pawła o chrzcie i jego skutkach*, w: WPT 8 (2000) nr 1, s. 47-60.
- JEZIERSKA E. J., *„Życie dla Pana” – zasadą postępowania odkupionych przez Jezusa Chrystusa. Refleksje nad Pawowym tekstem 2 Kor 5, 15*, w: SS 1 (1997), s. 105-110.
- JEZIERSKA E. J., *Życie wierzącego w myśli św. Pawła*, Wrocław 2008.
- JEZIERSKA E. J., *„Żyjemy dla Pana... Umieramy dla Pana” (Rz 14,8) – Proegzystencja chrystocentryczna chrześcijan w myśli Pawłowej*, Wrocław 1993.
- JOHNSON L. T., *The Acts of the Apostles*, w: SP 5, Colledgeville 1992.
- JOHNSON L. T., *Hebrews*, w: NTL, Westminster 2006.
- JOHNSON L. T., *The First and Second Letters to Timothy*, w: AYBC, Tom. 35A, New Haven & Londyn 2001.
- JOSCHKO W., *„Prosopon” w Listach Pawłowych*, [w:] *Szukajcie zawsze oblicza Jahwe. Personalistyczne perspektywy orędzia biblijnego*, red. A. S. Jasiński, Opole 1999, s. 73-112.
- JULIŃSKI S., *Apostoł Narodów*, w: *Sal*, 18 (1951), s. 183-184.
- KACZYŃSKI E., *Prawo Ducha u św. Pawła*, w: WD, 12 (1984), nr 6, s. 20-30.
- KAISER W. C. (Jr.), *Trudne fragmenty Biblii*, w: PSB, t. 35, Warszawa

- DAVIDS P. H., 2017.
BRUCCE F.F.,
BRAUCH M. T.,
- KARRER M., *Der Kelch des Neuen Bundes*, w: BZ 34 (1990), s. 198-221.
- KASIŁOWSKI P., *Życie chrześcijanina (Ga 2, 16.19-20)*, w: StBob 1 (2001) 1, s. 93-116.
- KÄSEMANN E., *Commentary on Romans*, Grand Rapids 1990.
- KEENER C. S., *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Bardski K., W. Chrostowski, (red. wydania polskiego) w: PSB, t. 16, Warszawa 2010.
- KEMMER A., *Das Neue Testament. Einführung für Laien*, Freiburg im B. 1990, w: HT.
- KEMPIAK R., *Chrystologiczne podstawy Pawłowej krytyki Prawa*, w: *Deus meus et omnia*. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. Rocznicę święceń kapłańskich, red. M. S. Mróz, Lublin 2005, s. 167-188.
- KERTELGE K., *Paulus in den neutestamentlichen Spätschriften. Zur Paulusrezeption im Neuen Testament*, Freiburg – Basel - Wien 1981.
- KESSLER H., *La resurreccion de Jesus*, Salamanca 1989.
- KIERCHHOF R., *Die Sünde gegen den eigenen Leib: Studien zu porn und porneia in 1 Kor 6, 12-20 und dem sozio-kulturellen Kontext der paulinischer Adressaten*, Studien zur Umwelt des Neuen Testaments 18, Göttingen 1994.

- KIERNIKOWSKI Z., *Hymn pochwalny dzieła Boga w Chrystusie. Chrystus – Głowa Ciała. (Kol 1,12-23)*, [w:] *Ad sapientiam cordis*, red. P. Podeszwa, W. Szczerbiński, Gniezno 2002, s. 299-322.
- KIERNIKOWSKI Z., *Identita e dinamismo della vita cristiana secondo Col 1,3-11*, t. 1-2, *RiBi*, 33 (1985), nr 1, s. 63-79; nr 2, s. 192-228.
- KIERNIKOWSKI Z., *La crescita della comunita – corpo di Christo. L'identita e il dinamismo della vita cristiana rispecchiate nella dinamica del testo della Lettera ai Colossesi [Kol 1,3-11]*, Roma 1983.
- KIERNIKOWSKI Z., *List do Kolosan. List do Filemona*, w: *BI* 12, Katowice 2018.
- KIERNIKOWSKI Z., *List do Kolosan. Liturgia życia zbawionego. Postępowanie w Chrystusie Jezusie-Panu*, Siedlce - Toruń 2005-2007, t. 1-3.
- KIERNIKOWSKI Z., *San Paulo: sulla strada di Damasco ha accolto la luce della rivelazione di Dio*, *OsRom*, 138 (1998), nr 20, s. 8.
- KIERNIKOWSKI Z., *W obronie tożsamości chrześcijańskiej. Analiza tekstu Kol 1,3-11*, w: *SG*, 13 (1999), s. 85-112.
- KIERNIKOWSKI Z., *Zasadnicze czynniki wzrostu wspólnoty chrześcijańskiej według Kol 1,3-11*, w: *SG*, 14 (2000).
- KIERZKOWSKA J., *Stańcie się tacy jak ja...*, w: *SG*, 8 (1997), s. 28-29.
- KILGALLEN J. J., *Paul before Agrippa (Acts 26, 2-23): Some Considerations*, w: *Bib* 69 (1988), s. 170-195.
- KIRCUN A., *Świętość apostoła Pawła*, w: *SłP*, 12 (1963), s. 9.

- KLAUCK H. -J., *Eucharistie und Kirchengemeinschaft bei Paulus*, w: WW 49 (1986), s. 1-14.
- KLAUCK H. -J., *„Leib Christi” – Das Mahl des Herrn in 1 Kor 10-12*, w: BiKi 57 (2002) nr 1, s. 15-21.
- KLAWEK A., *Św. Paweł przybywa do Europy*, w: RBL, 18 (1965), nr 3, s. 175-180.
- KLEINNECHT K. T. *Der leidende Gerechtfertigte. Die alttestamentlich judische Tradition vom „leidenden Gerechten” und ihre Rezeption bei Paulus*, w: WUNT 2.13, Tübingen 1984.
- KLINGER W., *Św. Paweł Apostoł a obszar Macedonii i Hellady*, w: RBL, 8 (1955), nr 4-5, s. 195-198.
- KLINGHARDT M., *Sünde und Gericht von Christen bei Paulus*, w: ZNW 88 (1997) nr 1-2, s. 56-80.
- KLUZ W., *Głos z więzienia. Zamyślenia nad listami św. Pawła do Kolosan, Filemona, Efezjan i 2 do Tymoteusza*, Wrocław 1984.
- KŁONIECKI F., *Moim życiem jest Chrystus [o św. Pawle]*, w: GK, 7 (1951), s. 189.
- KOBYLNICKI J., *Św. Paweł w Efezie*, w: GN,30 (1961), s. 265-266.
- KOBYLNICKI J., *Św. Paweł w Koryncie*, w: GN, 30 (1961), s. 235.
- KOCI MONTANARI S., *Sulle tracce di San Paolo a Roma*, Firenze 2014.
- KOCHANIEWICZ B., *„Homo imago Dei”. Główne nurty interpretacji Rdz 1,26 na przestrzeni wieków*, [w:] tenże (red.), *Wokół teologii ikony*, *Studia Theologiae Fundamentalis* 2, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział

- Teologiczny. Redakcja Wydawnictw, Poznań 2011, s. 107–115.
- KONRADT M., *Gericht und Gemeinde. Eine Studie zur Bedeutung und Funktion von Gerichtsaussagen im Rahmen der paulinischen Ekklesiologie und Ethik in 1 Thess und 1 Kor*, w: BZNW 117, Berlin-New York 2003.
- KOWALSKI M., *Drugi List do Koryntian*, w: BI, Katowice 2018.
- KODELL J., *The Eucharist in the New Testament*, 1988.
- KOESTER C. R., *Hebrews*, w: AYBC, Tom. 36, New Haven & Londyn 2001.
- KOPEĆ E., *Spotkanie św. Pawła z Chrystusem*, w: ZN.KUL, 3 (1960), s. 45-60.
- KOTULA K., *List do Kolosan*, w: SE, Strażnica Ewangeliczna, 15 (1960), s. 12-13, 44-45, 76, 78-79, 107-110, 139-140, 197-198, 203, 232-233, 268-269, 324-326, 347-348, 367-369.
- KOVACS J. L., *1 Corinthians Interpreted by Early Christian Commentators*, w: CB, Grand Rapid 2005.
- KOWASKI S., *Cztery listy św. Pawła [listy więzienne]*, w: SłP, 10 (1956), nr 158.
- KOWASKI S., *Św. Paweł w Antiochii*, w: SłP, 9 (1955), nr 191, s. 1-2.
- KOWASKI S., *Św. Paweł wybiera się na podbój świata*, w: SłP, 9 (1955), nr 197, s. 1.
- KOWALSKI S., *Z Jerozolimy do Rzymu*, w: SłP, 10 (1956), nr 179, s. 3.

- KOZYRA J., *Jezus Chrystus „Pierwszy we wszystkim” na podstawie Kol 1,15-20, [w:] Vobis Episcopus Vobiscum Christianus, red. W. Kubiak Z., Apostoł Paweł, w: Dziś, 7 (1951), nr 9, s. 7.*
- KREMER J., *Enthüllung der Zukunft. Tod-Rettung-Weltgericht, Regensburg 1999.*
- KREMER J., *Der erste Brief an die Korinther, w: RNT, Regensburg 1997.*
- KREMER J., *Was an den Leiden Christi noch mangelt. Eine interpretationgeschichtliche und exegetische Untersuchung zu Kol 1,24 b, Bonn 1956.*
- KRĘCIDŁO J., *Biblijne mozaiki, t. 1-2, w: Naczynia gliniane 4-5, Warszawa 2016.*
- KRUSE C. G., *Paul's Letter to the Romans, w: PNTC, Grand Rapids 2012.*
- KRYKOWSKI J., *Homilia 12 Jana Chryzostoma na List do Kolosan – wprowadzenie i przekład, w: RTWP, 2 (2002), s. 39-60.*
- KUCHARSKI J., *Religijno-semiotyczne tło rzeczownikowych synonimów soteriologicznych listów św. Pawła Apostoła, Radom 1996.*
- KUDASIEWICZ J., *Elementy eklezjalne w tekstach ustanowienia Eucharystii, w: STV 18 (1980) nr 2, s. 29-42.*
- KUDASIEWICZ J., *Nawrócenie Szawła z Tarsu, w: KPD, 84/5 (2008), s. 430-439*
- KUDASIEWICZ J., *Problematyka relacji człowieka do Boga, w: STV 12 (1974) nr 1, s. 274-278.*

- KUDASIEWICZ J., *Wolność od Prawa 9Rz 7, 1-4) w świetle historii egzegezy*, w: ACr 27 (1995), s. 211-217.
- KUHN H. W., *Jezus als Gekreuzigter in der frühchristlichen Verkündigung bis zur Mitte des 2. Jahrhunderts*, w: ZTK 72 (1975), s. 1-46.
- KURZ W. S., *Dzieje Apostolskie*, w: KKPS, Poznań 2021.
- KUŚMIREK A., *Symbolika ciała w Starym Testamencie*, Warszawa 2016.
- KÜMMER W., *Römer 7 und die Bekehrung des Paulus*, Leipzig 1929.
- LADD G. E., *A Theology of the New Testament*, Grand Rapids 1974.
- HAGNER D. A.,
- LAGRANGE M. -J., *Saint Paul, Epître aux Galates*, Paris 1926.
- LAMBRECHT J., *Second Corinthians*, w: SP 8, Collegeville 1999.
- LAMP J.S., *First Corinthians 1-4 in Light of Jewish Wisdom Traditions*, w: StBECh 42, Lewiston 2000.
- LAMPE P., *The Eucharist. Identifying with Christ on the Cross*, w: Inter 48 (1994) nr 1, s. 36-49.
- LANCI J.R., *A New Tempel for Corinth: Rhetorical Archeological Approaches to Pauline Imagery*, w: SiBL 1, New York i inne 1997.
- LANG F., *Die Briefe an die Korinther*, w: NTD 7, Göttingen 1994.
- LANGKAMMER H., *Apostoł Paweł i jego działo*, w: OBT 46, Opole 2001.
- LANGKAMMER H., *Biblia o cierpieniu*, HM, 13 (1992), s.20-22;

- LANGKAMMER H., *Bóg i człowiek w teologii św. Pawła*, [w:] *Bóg i człowiek w doświadczeniu religijnym*, red. W. Słomka, Lublin 1986.
- LANGKAMMER H., *Być z Chrystusem i być w Chrystusie. Egzystencjalna sekwencja chrystomorficzna w soteriologii św. Pawła*, w: RTWP, 29 (1982), z. 1, s. 67-78.
- LANGKAMMER H., *Die Einwohnung der „absoluten Seinsfülle“ in Christus. Bemerkungen zu Kol 1,19*, w: BZ, 12 (1968), s. 258-263.
- LANGKAMMER H., *Eschatologia św. Pawła*, [w:] MPWB t. 8, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz. Lublin 1987, s. 75-91.
- LANGKAMMER H., *Godność człowieka według Biblii. Indywidualna świadomość i społeczna odpowiedzialność*, w: *Życie społeczne w Biblii*, Witaszek G., Lublin 1998, s. 9-21.
- LANGKAMMER H., *Hymny chrystologiczne Nowego Testamentu. Najstarszy obraz Chrystusa*, Katowice 1976,
- LANGKAMMER H., *Jezus Chrystus – centrum Ewangelii Pawłowej*, [w:] *W kręgu Dobrej Nowiny*, red. J. Szłaga, Lublin 1984, s. 233-241.
- LANGKAMMER H., *Jezus Chrystus w Listach św. Pawła*, w: SS, 1 (1997), s. 101-104.
- LANGKAMMER H., *Kol 1,15-20 – dzieło dwóch różnych autorów*, w: RTWP, 17 (1970), z. 1, s. 61-101.
- LANGKAMMER H.,
WRÓBEL M. S.,
STASIAK S., *Komentarz teologiczno-pastoralny do Biblii Tysiąclecia*, t. 1-5, Poznań 2014-2015.

SMOLKA B.,

LANGKAMMER H., *List do Filipian*, w: BL, Lublin 2001.

LANGKAMMER H., *List do Rzymian*, w: BL, Lublin 1999.

LANGKAMMER H., *Pierwszy i Drugi List do Koryntian*, w: BL, Lublin 1998.

LANGKAMMER H., *List do Galatów*, w: BL, Lublin 1999.

LANGKAMMER H., *List do Kolosan*, w: BL, Lublin 2002.

LANGKAMMER H., *List do Kolosan*, w: Wprowadzenie do ksiąg Nowego Testamentu, Wrocław 1990.

LANGKAMMER H., *List do Efezjan*, w: BL, Lublin 2001.

LANGKAMMER H., *Listy Pasterskie*, w: BL, Lublin 2006.

LANGKAMMER H., *Nauka Św. Pawła o Kościele*, [w:] MPWB t. 6, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz. Lublin 1983, s. 81-108.

LANGKAMMER H., *Nowy Testament o Kościele*, Wrocław 1995.

LANGKAMMER H., *Passio Domini nostri Jesu Christi. Nowy Testament o męce i śmierci Jezusa*, Wrocław 1994.

LANGKAMMER H., *Paweł i Łukasz w swoich teologicznych poglądach*, [w:] *Studia z teologii św. Łukasza*, red. F. Gryglewicz, Poznań – Warszawa - Lublin 1973, s. 204-213.

LANGKAMMER H., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. List do Kolosan*, Lublin 2002.

- LANGKAMMER H., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Pierwszy i Drugi List do Koryntian*, w: BL, Lublin 1998.
- LANGKAMMER H., *Pneumatologia świętego Pawła*, [w:] MPWB, t. 7, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz. Lublin 1985, s. 59-71.
- LANGKAMMER H., *Propozycja planu teologii św. Pawła*, w: RTWP, 31 (1984), z. 1, s. 117-119.
- LANGKAMMER H., *Stary Testament a Boże dzieło zbawcze w Chrystusie. Zagadnienie techniki hermeneutycznej w teologii św. Pawła*, w: RBL 32 (1979), s. 14-22.
- LANGKAMMER H., *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie – Dzieje Apostolskie – Listy Katolickie – Apokalipsa (część pierwsza)*, Wrocław 1985.
- LANGKAMMER H., *Teologia Nowego Testamentu*, Lublin 1992, cz.2, s.73.
- LANGKAMMER H., *Teologia Nowego Testamentu (zarys)*, Wrocław 1991.
- LANGKAMMER H., *Teologia św. Pawła*, [w:] *Teologia Nowego Testamentu*, 2), Lublin 1994.
- LANGKAMMER H., *U podstaw chrystologii Nowego Testamentu*, Wrocław 1976.
- LANGKAMMER H., *Wprowadzenie do ksiąg Nowego Testamentu*, Wrocław 1997.
- LANGKAMMER H., *Znaczenie religijnej ofiary w Izraelu*, w: *Życie religijne w Biblii*, G. Witaszek, Lublin 1999, s. 234-237.

- LANGKAMMER H., *Życie człowieka w świetle Biblii. Antropologia biblijna Starego i Nowego Testamentu*, Rzeszów 2004.
- LE GRELLE G., *La plénitude de la parole dans la pauvreté de la chair d'après Col 1, 24*, w: NRTh 91 (1959), s. 232-250.
- LEE R., *Zarys i podział ksiąg biblijnych. List do Kolosan*, w: Łaska i Pokój, 1986, nr 3-4, s. 38-43.
- LEITGEBER W., *Szlakiem św. Pawła Apostoła wielkiego obywatela*, w: KKDeP, 3 (1955), nr 4, s. 1-6.
- LENTZ J. T., *Luke's portrait of Paul*, Cambridge 1994.
- LÉON-DUFOUR X., *Abendmahl und Abschiedsrede im Neuen Testament*, Stuttgart 1983.
- LICHNIAK Z., *Pawłowe dzieje*, w: SłPw, 5 (1951), nr 56, s. 1.
- LICHANSKI J.Z., *Retoryka. Od renesansu do współczesności – tradycja i innowacja*, Warszawa 2000.
- LIGHTFOOT J. B., *St. Paul's Epistle to the Colossians and Philemon*, w: *Commentary on the Epistle of St. Paul*, USA 1999.
- LIGHTFOOT J. B., *St. Paul's Epistle to the Philippienses*, w: *Commentary on the Epistle of St. Paul*, USA 1999.
- LINDEMANN A., *Der erste Korintherbrief*, w: HNT 9/1, Tübingen 2000.
- LINDEMANN A., *Die Kirche als Leib. Beobachtungen zur „demokratischen“ Wkklesiologie bei Paulus*, w: ZThK 92 (1995), s. 140-165.
- LINDEMANN A., *Die paulinische Ekklesiologie angesichts der Lebenswirklichkeit der christlichen Gemeinde in*

- Korinth*, w: R. BIERINGER (wyd.), *The Corinthian Correspondence*, w: BETL 125, Leuven 1996, 63-96.
- LINDEMANN A., *Die Schrift als Tradition. Beobachtungen zu den biblischen Zitaten in Ersten Korintherbrief*, w: K. KNACKHAUS I IN. (wyd.), *Schrift und Traditionen*, FS J. Ernst, Paderborn 1996, 199-225.
- LOHFINK G., *La conversione di San Paulo*, w: StBib 4, Brescia 1969.
- LOHN W. L., *Pierwsza podróż misyjna św. Pawła*, w: PSJ, 81 (1952), s. 116-121.
- LOHN W. L., *Przez Azję Mniejszą do Koryntu (Rok 50-52 n. e.)*, w: PSJ, 81 (1952), s. 148-152.
- LOHN W. L., *Przygotowanie i działalność św. Pawła Apostoła*, w: PSJ, 81 (1952), s. 84-90.
- LONA H., *Die Eschatologie im Kolosser- und Ephesierbrief*, w: FzB 48, Würzburg 1984.
- LOISY A., *Les Actes des Apôtres*, Paris 1925.
- LIPS H. VON, *Paulus und die Tradition. Zitierung von Schriftworten, Herrenworten und urchristlichen Traditionen*, VF 36 (1991) 27-49.
- LITFIN D., *St. Paul's Theology of Proclamation. I Corinthians 1-4 und Greco-Roman Rhetoric*, Cambridge 1994.
- LOREK P., *Podstawowa linerarna i chiastyczna dispositio I Listu do Koryntian*, TWr 1(2006) 47-60.

- ŁABUDA P., *Listy Apostoła Pawła. Wprowadzenie i omówienie*, cz. 1-2, Tarnów 2013-2016.
- ŁABUDA P., *Paweł – prawdziwy Izraelita*, w: *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, red. M. Bednarz, P. Łabuda, Tarnów 2009, s. 23-36.
- ŁACH J., *Dłużnicy miłości. Egzegeza wybranych tekstów Pawłowych*, Warszawa 1994.
- ŁACH J., *Hymn o pierwszeństwie Chrystusa (Kol 1,15-20)*, [w:] *W posłudze Słowa Pańskiego*, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 294-306.
- ŁACH J., *Kodeks domowy w Liście do Kolosan (Kol 3,18-4,1)*, w: *ACr*, 27 (1995), s. 219-231.
- ŁACH J., *Rodzina i jej powinności w nauczaniu Listu do Kolosan 3,18-4,6*, [w:] *Drogi katechezy rodzinnej*, red. E. Osewska, J. Stala, Poznań 2002, s. 168-180.
- ŁACH J., *Tajemnica odkupienia i jej reperkusje w życiu chrześcijanina w świetle hymnu o pierwszeństwie Chrystusa (Kol 1,15-20)*, Poznań 1997, *Com*, t. 11, s. 301-324.
- ŁACH S., *Apostoł Paweł wzorem miłości bliźniego*, w: *Caritas*, 3 (1947), s. 328-332.
- MacDONALD M. Y., *Colossians and Ephesians*, w: *SP 17*, Collegeville 2000.
- MACK B.L., *Rhetoric and the New Testament*, Minneapolis 1990.
- MACOBBY H., *Paul and Hellenism*, London 1991.
- MACOBBY H., *Paul and the Eucharist*, w: *NTS* 37 (1991), s. 247-

267.

- MAISCH I., *Der Brief an die Gemeinde in Kolossän*, Stuttgart 2003, w: TKNT.
- MALHERBE A. J., *The Letters to the Thessalonians*, w: AYBC, Tom. 32B, New Haven & Londyn 2004.
- MANZI F., *Listy św. Pawła. Wprowadzenie*, Kraków 2021.
- MARCHEL W., *Abba, Père! La prière du Christ et des chrétiens*, w: AncBib 19, Roma 1971.
- MARCONCINI B., *Profeti e Apocalittici*, Torino 1995.
- MARCUS J., *Passover and Last Supper Revisited*, w: NTS 59.3 (2013), s. 303–324.
- MARGUERAT D. (wyd.), *Introduction au Nouveau Testament. Son histoire, son écriture, sa théologie (MdB 41)*, Genève 2001.
- MARGUERAT D., *Saul's Conversion (Acts 9, 22-26) and the Multiplication of Narrative in Acts*, w: Tuckett C. M., *Luke's Literary Achievement. Collected Essays*, Sheffield 1995, s. 127-155.
- MARSHALL I. H., *The Acts of Apostles: an introduction and commentary*, w: TNTC, Leicester 1989.
- MARTIN D.B., *Slavery as Salvation. The Metaphor of Slaveery in Pauline Christianity*, New Haven 1990.
- MARTIN D.B., *The Corinthian Body*, New Haven 1995.
- MARTIN F., *Ewangelia według św. Jana*, w: KKPS, Poznań 2020.
- MARTIN-PETZER P. J., *Text and Interpretation. New Approaches in Criticism of the New Testament*, Leiden 1991.

- MARTYN J. L., *Galatians*, w: AYBC, Tom. 33A, New Haven & Londyn 2004.
- MASSON CH., *L'Épître de saint Paul aux Colossiens*. Neuchatel, Paris 1950, [w:] CNT.
- MATERA F. J., *Galatians*, w: SP 9, Collegeville 1992.
- MATERA F. J., *God's Saving Grace: A Pauline Theology*, Grand Rapids 2012.
- MATERA F. J., *New Testament Christology*, Westminster 1999.
- MATERA F. J., *Romans. Paideia Commentaries on the New Testament*, Grand Rapids 2010.
- MATERA F. J., *II Corinthians*, w: NTL, Louisville 2003
- MATYKA I., *Gdy się ukáže Chrystus, nasze życie. List do Kolosan*, w: MS, 2009, nr 1 (145), s. 24-25.
- MAYS J. L., *Harper's Bible Commentary*, San Francisco 1988.
- MAZZO E., *The Origins of the Eucharistic Prayer*, Collegeville 1995, s. 30-90.
- McDONALD M. Y., *Colossians and Ephesians*, Collegeville 2000.
- McKNIGHT S., *The Letter to Philemon*, w: NICNT, Grand Rapids 2017.
- McKNIGHT S., *The Letter to the Colossians*, w: NICNT, Grand Rapids 2018.
- McLELLAN W. R., *Colossians and Philemon*, w: ICC, Edinburgh 2005.
- MELCZEWSKI P., *Życie ukryte w Chrystusie (Kol 3,1-4)*, [w:] Sentire cum Societate, red. W. Necel, Poznań 2007, s. 69-87.

- MERKLEIN H., *Der erste Brief an die Korinther*, w: ÖTK 7/1-2, Gütersloh 1992-2000.
- MERKLEIN H., *Der erste Brief an die Korinther*, w: ÖTK 7/3, Gütersloh 2005.
- MERKLEIN H., *Studien zu Jesus und Paulus II* (WUNT 105), Tübingen 1998.
- METZGER B.M., *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, London-New York 1994.
- METZNER R., *Paulus und der Wettkampf: Die Rolle des Sports in Leben und Verkündigung des Apostels (1 Kor 9, 24-7; Phil 3, 12-16)*, NTS 46 (2000) nr 4, 565-583.
- MEYER P. W., *The Word in this world: essays in New Testament exegesis and theology*, w: NTL, Westminster 2004.
- MĘDALA S., *Ewangelia św. Pawła (Wprowadzenie ogólne do listów św. Pawła)*, w: *Dzieje Apostolskie. Listy św. Pawła*, red. J. Frankowski, S. Mędała, Warszawa 1997.
- MĘDALA S., *Kościół jako Ciało Chrystusa*, w: F. GRYGLEWICZ (wyd.), *Chrystus i Kościół. Wybrane teksty Nowego Testamentu*, Lublin 1979, 129-139.
- MĘDALA S., *Mądrość krzyża w życiu w życiu chrześcijańskim*, w: F. GRYGLEWICZ (red.), *Chrystus i Kościół. Wybrane teksty Nowego Testamentu*, Lublin 1979, 129-139.
- MĘDALA S., *Władza Chrystusa (List do Kolosan)*, [w:] *Dzieje Apostolskie. Listy św. Pawła*, red. J. Frankowski, S. Mędała, Warszawa 1997, s. 423-447.

- MICHALSKI T., *„Nowy człowiek” na podstawie Listu do Kolosan (3,10-15), w: SWł, 1 (1998), s. 94-104.*
- MICKIEWICZ F., *„Przez Jezusa w jednym Duchu mamy przystęp do Ojca” (Ef 2, 18). Bóg jako Ojciec w Listach św. Pawła, w: Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem (Iz 64, 7). Biblia o Bogu Ojcu, red. F. Mickiewicz, J. Warzecha, Warszawa 1999, s. 125-148.*
- MICKIEWICZ F., *Świątynia duchowa jako motywacja napomnień moralnych w Listach św. Pawła do Koryntian, w: Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. Dr hab. Janowi Łachowi, Warszawa 1997, s. 273-285.*
- MICZYŃSKI J., *Święty Paweł i jego dzieło, w: Spiritualitas 1, Lublin 2014.*
- MILLER E. I., *Is Galatian 3:28 the great egalitarian text?, w: ET, 114 (2002), s. 9-11.*
- MILLS W. E.,
WILSON R.F., *Mercer Commentary on the New Testament, Macon 2003.*
- MINEAR P. S., *Images of the Church in the New Testament, w: NTL, Westminster 2004.*
- MIRANDA A., *L'uomo spirituale (πνευματικός άνθρωπος) nella Prima ai Corinzi, RivBib 43 (1995), s. 485-519.*
- MITCHELL M.M., *Paul and Rhetoric of Reconciliation. An Exegetical Investigation of the Language and Composition of 1 Corinthians, Tübingen-Westminster 1993.*
- MONTAGUE G. T., *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza, List do Tytusa, w: KKPS, Poznań 2022.*
- MONTAGUE G. T., *Pierwszy List do Koryntian, w: KKPS, Poznań 2021.*

- MOO D. J., *Galatians*, w: BECNT, Grand Rapids 2013.
- MOO D. J., *The Epistle to the Romans*, w: NICNT, Grand Rapids 1996.
- MOO D. J., *The Letters to the Colossians and to Philemon*, w: PNTC, Grand Rapids 2008.
- MOORE J.D., *Wrestling with Rationality in Paul*, w: SNTS.MS 82, Cambridge 1995, 1- 32, 132-160.
- MORGAN R., *Biblical Interpretation* (Oxford Bible Series), New York 1988.
- BARTON J.,
- MORLAN D. S., *Conversion in Luke and Paul: an exegetical and theological exploration*, New York 2013.
- MROCZKOWSKI I. *Starotestamentalne rozumienie ciała, duszy i ducha człowieka*, w: SP 21 (1993), s. 14-24.
- MRÓZEK J., *List Apostoła Pawła do Kolosan*, Łaska i Pokój, 1982, nr 1-3, s. 30-37.
- MUNCK J., *The Acts of Apostles*, w: AB 31, 1967.
- MUNCK J., *Paul and the Salvation of Mankind*, Richmond 1960.
- MURPHY- O'CONNOR J., *Co-Authorship in the Corinthian Correspondence*, w: RB 100 (1993), s. 562-572.
- MURPHY- O'CONNOR J., *1 Corinthians*, w: DBC, New York 1998.
- MURPHY- O'CONNOR J., *St. Paul's Corinth: Text and Archaeology*, Collegeville 2002.
- MURPHY- O'CONNOR J., *Paul. A Critical Life*, Oxford 1997.
- MURPHY- O'CONNOR J., *Paul. His Story*, Oxford 2004.
- MURPHY-O'CONNOR J., *Paul the Letter Writer*, Collegeville 1995.

- MURPHY-O'CONNOR J., *Paul et l'art Epistolaire*, Paris 1994.
- MURPHY-O'CONNOR J., *St. Paul's Corinth. Texts and Archaeology*,
Collegeville 2002.
- MURPHY-O'CONNOR J., *The Theology of econd Letter to the Corinthians*,
Cambridge 1991.
- MURRAY J., *The Epistle to the Romans*, t.1-2, w: NIC , Grand
Rapids 1968.
- MUSSNE R F., *Christus das All und die Kirche*, Trier 1955
- MUSSNER F., *La lettera ai Galati*, CTNT 9, Brescia 1987.
- MUSZYŃSKI H., *Chrystus – fundament i kamień węgielny Kościoła w
świetle tekstów qumrańskich*, Myszor, A. Malina,
Katowice 2004, s. 244-254.
- MÜLLER J. J., *The Epistles of Paul to the Philippians and to
Philemon*, w: NIC, Grand Rapid1955.
- MÜLLER M., *Vom Schluss zum Ganzen. Zur Bedeutung des
Briefkorpuserabschlusses in Paulusbriefen*, w:
FRLANT 172, Göttingen 1997.
- MÜLLER P., *Anfänge der Paulusschule. Dargestellt am zweiten
Thessalonicherbrief und am Kolosserbrief*, w:
AThANT 74, Zürich 1984.
- MÜLLER P. G., *Der Erste und Zweite brief an die Thessaloniker*, w:
RNT, Regensburg 2001.
- NAJDA A., *Prorocki charakter powołania Pawła*, w: ST
26(2008)
- NAKONIECZNY R., *Terminy „to soma”, „he sarks” w Komentarzu
Dydyma Aleksandryjskiego do Księgi Rodzaju*, w:
VP, 20 2000, z. 38-39, s. 223-235.

- NAPIÓRKOWSKI A. A., *Niezbywalność teologii. Implikacje eklezjologiczne i mariologiczne*, Kraków 2018, s. 209.
- NAUMCZYK A., *Listy – część składowa Nowego Testamentu*, w: PMK, 30 (1961) nr 2, s. 3-5; nr 3, s. 3-6; nr 4, s. 10-14; nr 5, s. 7-10; nr 6, s. 3-6; nr 7-8, s. 4-7; nr 9, s. 1-4; nr 10, s. 8-11; nr 11, s. 7-10; nr 12, s. 8-12.
- NAUMCZYK A., *Wskazania praktyczne w listach św. Pawła Apostoła*, w: PMK, 30 1961, nr 1, s. 4-7; nr 2, s. 6-8.
- NEIRYNCK F., *The Sayings of Jesus in 1 Corinthians*, w: R. BIERINGER (wyd.), *The Corinthian Correspondence*, w: BETL 125, Leuven 1996, 141-176.
- NEUDORFER H.-W., *Das Studium Neuen Testaments*, t. 1; *Eine*
- SCHNABEL EJ. (wyd.), *Einführung in die Methoden der Exegese*, w: BWM 434, Wuppertal-Giessen 1999.
- NEUSNER J., *Rabin rozmawia z Jezusem*, Kraków 2010.
- NEWTON D., *Deity and Diet: The Dilemma of Sacrificial Food at Corinth*, w: JSNT.S 169, Sheffield 1998.
- NEWTON D., *Food Offered to Idols in 1 Corinthians 8-10*, w: TynB 49 (1998) nr 1, 179-182.
- NEYREY J.H., *Paul, in Other Words. A Cultural Reading of His Letters*, Louisville (Kentucky) 1990.
- NIEBUHR K.-W., *Grundinformation Neues Testament*, w: UTB 2018, Göttingen 2000.
- NIEMIRSKI Z., *Listy Pawłowe i List do Hebrajczyków*, Radom 1996.
- NIEDERWIMMER K., *Theologie des Neuen Testaments. Ein Grundriss*, Wien 2003.

- NIEMCZYK J., *Św. Paweł – Apostoł pogan (Fragment Teologii Nowego Testamentu)*, RT, 12 (1970), z. 2, s. 64-79.
- NOWICKI A., *Kościół – misterium, uczestnictwo, powołanie*, w: *W kręgu chrześcijańskiego orędzia moralnego* (SF: A/ Młotek), Wrocław 2000, s. 307-318.
- NOWINA W., *Apostoł Paweł z Tarsu w Rzymie*, w: N, 20 (1950), s. 292.
- NOWINA W., *Ostatnia podróż Apostoła Pawła*, w: TgK, 7 (1952), s. 195-196.
- NYCZ M., *„Człowiek jest istotą cielesną” (Rdz 6,3) – hebrajskie „bāšār” jako biblijny sposób porządkowania rzeczywistości*, w: A. Kuśmirek (red.), *Symbolika ciała w Starym Testamencie*, Warszawa 2016, s. 25–43.
- O'BRIEN P. T., *Colossians, Philemon*, w: WBC 44, Waco, TX 1982.
- O'BRIEN P. T., *The Epistle to the Philippians*, w: NIGTC, Grand Rapids 1991.
- OEMING M., *Biblische Hermeneutik. Eine Einfubrung*, Darmstadt 1998.
- OEPKE A., *Der Brief des Paulus an die Galates*, Leipzig 1937.
- OLIVERA de A., *Christozentrik in Kolosserbrief*, w: *Christologie in der Paulus-Schule*, StBS 181 (1999), s. 72-103.
- OLSHAUSEN H., *Biblical commentary on the New Testament.*, Arkose Press 2015
- ORCHARD B.,
SUTCLIFFE F.,
FULLER R. C., *A Catholic Commentary on Holy Scripture. With a foreword by the cardinal archbishop of Westminster*, London 1953.

- RUSSEL R.,
GRIFFIN B.,
- ORDON H., *Teologia św. Pawła w zarysie, [w:] Wstęp do Nowego Testamentu, red. R. Rubinkiewicz, Poznań 1996.*
- ORŁOWSKI R., *Łukaszowy przekaz o powołaniu Pawła, Wrocław 2008.*
- ORMANTY S., „Communio Personarum” życia domowego w Liście do Kolosan 3,18-4,1, w: CTA, 6 (2002), s. 7-16.
- ORMANTY S., *Elementy antropologii w orędziu ewangelijnym Jezusa, w: SKK.FTHK, 7 (2002), s. 169-181.*
- ORMANTY S., *Fenomen biblijnego spojrzenia na człowieka, w: CT, 73 (2003), nr 3, s. 41-50.*
- ORMANTY S., *Fenomen nowotestamentalnego spojrzenia na człowieka, w: CTA, 6 (2002), s. 17-26.*
- ORMANTY S., *Perspektywy biblijne człowieka jako istoty społecznej, w: SGd, 17 (2004), s. 23-35.*
- OROPEZA B. J., *Situational Immorality – Paul’s „Vice Lists” at Corinth, w: ET 110 (1998), s. 9-10.*
- ORTKEMPER F.-J., *1. Korintherbrief, w: SKK.NT 7, Stuttgart 1993.*
- OSIEK C., *Philippians, Philemon,, Nashville 2000.*
- OTTMERS C., *Rhetorik (SM 283), Stuttgart-Weimar 1996.*
- OZOROWSKI M., *Potrójny wymiar rekapitulacji według św. Pawła, w: ST.BDŁ, 13 (1995), s. 61-76.*
- PACIOREK A., *Paweł Apostoł – Pisma, t. 1-2, w: Aca 28 i 31, Tarnów 2004.*

- PACIOREK A., *Wydarzenie pod Damaszkiem w świetle nowotestamentowych wypowiedzi, [w:] Mów, Panie, bo słucha sługa twój*, red. W. Chrostowski, Warszawa 1999, s. 163-175.
- PACIOREK A., *Znaczenie śmierci Jezusa w myśli św. Pawła, w: Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, red. M. Bednarz, P. Łabuda, Tarnów 2009, s. 91-101.
- PAPIESKA KOMISJA BIBLIJNA, *Czym jest człowiek? (Ps 8, 5). Zarys antropologii biblijnej*, Dzieło Biblijne, Lublin 2020.
- PARK H.W., *Kirche als Leib Christi bei Paulus*, Gießen-Basel 1992.
- PASSAKOS D. C., *Eucharist in First Corinthians. A sociological Study*, w: RB 104 (1997), s. 192-210.
- PAŚCIAK J., *Dzieje Apostolskie*, Kraków 1973.
- PATE C.M., *Romans. Teach the Text Commentary Series*, Grand Rapids 2014.
- PATE C.M., *The Reverse of the Curse: Poul, Wisdom and the Law*, w: WUNT 2, 114, Tübingen 2000.
- PATZIA A., *Ephesians, Colossians, Philemon*, w: NIBC, Peabody, MA 1990.
- PAWŁOWSKI Z., *Biblijna diagnoza ziemskiej kondycji człowieka (Rdz 1–3)*, w: W. Pikor (red.), *Język Biblii. Od słuchania do rozumienia*, w: SB 11, Kielce 2005, s. 46–61.
- PELAGIUSZ *Exposition of St Paul's Epistle to the Colossians*, w: *Pelagius's Exposition of thirteen Epistles of St Paul*, Cambridge 1922.

- PELSER G. M. M., *Once More the Body of Christ in Paul*, w: Neo 32/2 (1998), s. 525-545.
- PENA I., *Św. Paweł w Damaszku*, w: MS, 1998, nr 6 (18) s. 44-46.
- PENNA R., *Lettera ai Romani*, Bologna 2010.
- PENNA R., *Paolo. Da Tarso a Roma, il cammino di un grande innovatore*, Bologna 2015.
- PENNA R., *Św. Paweł z Tarsu*, Kraków 2006.
- PETERSON D. G., *The Acts of the Apostles*, w: PNTC, Grand Rapids 2009.
- PFÄFF E., *Die Bekehrung des H. Paulus Die Bekehrung des H. in der Exegese des 20. Jahrhunderts*, Rzym 1942
- PFAMMATER J., *Kolosserbrieff*, w: NEB, B. 10 u. 12, Würzburg 1987, s. 67
- PICKETT R., *The Cross in Corinth*, w: JSNT.S 43, Sheffield 1997.
- PIDYARTO H., *Przewodnik po duchowości Nowego Testamentu*, Kraków 2005.
- PIEKARZ D., *Funkcja kosmologiczna i soteriologiczna preegzystencji Syna Bożego w świetle Nowego Testamentu*, Kraków 1997.
- PIEKARZ D., *La sapienza del mondo nelle Lettere di San Paolo*, w: Magnificat, 1 (1992), s. 56-61.
- PIELATOWSKI K., *Św. Paweł w Atenach*, w: MsŚ, 37 (1981) nr 3, s. 67-68.
- PIELATOWSKI K., *Św. Paweł w Koryncie*, w: MsŚ, 37 (1981) nr 4, s. 92-93.

- PIELATOWSKI K., *Św. Paweł w Tesalonicach*, w: MsŚ, 37 (1981), nr 2 s.41-42.
- PIKOR W., *Pytanie o „obraz i podobieństwo”*, w: K. Krzemiński, K. Olszewska, R. Beszterda (red.), *Człowiek – ciało i duch*. T. 2. Ujęcie teologiczne, Toruń 2015, s. 31–45.
- PINDEL R., *Aby zrozumieć Pawła. Wprowadzenie i wdrożenie w lekturę Listów Pawłowych*, Kraków 1999.
- PINDEL R., *Gminy żydowskie Macedonii i Achai na szlaku Pawła Apostoła*, w: PŚ, 2 (20) 1998, nr 3 (47), s. 115-126.
- PINDEL R., *Początek pierwszej wyprawy Apostoła Pawła*, w: PŚ, 2 (20), 1998, nr 2 (46), s. 203-226.
- PINDEL R., *To co z Ducha Świętego. Egzegeza wybranych tekstów Nowego Testamentu*, Kraków 1997.
- PINDEL R., *W obronie prawdy Ewangelii. Analiza literacko-retoryczna Ga 1, 11-2, 21*, Kraków 2001.
- PINDEL R., *Wokół uniwersalizmu Pawła Apostoła, Materiały z sesji „Młodzi pytają św. Pawła”. 19 listopada 2008 r.*, Kraków 2009.
- PITRE B., *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, Kraków 2018.
- PITTA A., *Lettera ai Romani. Nuova versione, introduzione e commento*, Milano 2001.
- POGOLOFF S. M., *Logos and Sophia: The Rhetorical Situation of 1 Corinthians*, w: SBL.DS 134, Atlanta 1992.
- POLLOCK J., *Paweł Apostoł*, Warszawa 1971

- PONIŻY B., *Paweł – Apostoł Azji Mniejszej i Europy*, [w:] *Księga Dziejów Apostolskich*, red. J. K. Pytel, Szczecin 1999, s. 66-128.
- POPKES W., *Paränese und Neues Testament*, w: StBS 168, Stuttgart 1996.
- POPOWSKI R., *Idee przewodnie nauki Apostoła Pawła w oparciu o studium językowe*, w: RH 18 (1970), z. 3, s. 65-73.
- POPOWSKI R., *Imperatiwy w listach św. Pawła (Wybrana grupa opozycji typu „bądźcie” i typu „czyńcie”)*, w: RH, 25 (1977) s. 25-46.
- POPOWSKI R., *Pastoralne treści formuł listowych świętego Pawła*, w: Sem., t. 7, 1985, s. 109-119.
- POPOWSKI R., *Semantyka form imperatiwu w Listach Pawła z Tarsu*, w: RH, t. 32 (1984), z. 3, s. 21-55.
- POPOWSKI R., *Struktura semantyczna neologizmów w listach św. Pawła z Tarsu. Rozprawa doktorska*, Lublin 1978.
- POPOWSKI R., *Z badań nad nowym słownictwem listów św. Pawła*, w: Sem., 2 (1973), s. 52-55.
- PRAGIER A., *Święty Paweł i Esseńczycy*, Wiadomości London, 11 (1956), nr 43.
- ZAHORSKA S.,
- PRENTICE W., *St. Paulu's Journey to Damascus*, ZNW 46 (1955).
- PROBST H., *Paulus und der Brief. Die Rhetorik des antoken Briefes als Form der paulinischen Korintherkorrespondenz (1 Kor 8-10)*, w: WUNT 2, 45, Tübingen 1995.
- PROKULSKI W., *Człowiek w Chrystusie*, w: HD, 26 (1957), s. 216-231.

- PROKULSKI W., *Nawrócenie św. Pawła*, Sprawozdania z Czynności Wydawniczej i Posiedzeń Naukowych Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Nr 8: 1958 s. 14-18.
- PROKULSKI W., *Święty Paweł Apostoł Jezusa Chrystusa*, Duszpasterz Polski Zagranicą, 15 (1964), s. 7-22.
- PROKULSKI W., *The conversion of St Paul*, w: CBQ, t. 19 (1957), s. 453-473.
- PROKULSKI W., *Widzenie św. Pawła pod Damaszkiem*, w: RBL, 16 (1963), nr 1, s. 17-25.
- PUZIO J., *Nawrócenie św. Pawła*, w: WTK, 4 (1956), s. 1.
- PYTEL J., *Do Świętych i Wiernych (List do Kolosan)*, w: PK, 5 (2009), s. 30-32.
- PYTEL J., *List do Kolosan*, [w:] *Zanim otworzysz Biblię*, red. M. Peter (Stary Testament) i M. Wolniewicz (Nowy Testament), Poznań 1981.
- PYTEL J., *Paweł, apostoł wiary*, w: PK, 76 (1970), nr 4, s. 36-37.
- PYTEL J., *Św. Paweł – apostoł wielkiej nadziei*, w: PK, 75 (1969), nr 47, s. 425-427.
- QUINN J. D., *The Letter to Titus*, w: AYBC, Tom. 35, New Haven & Londyn 1990.
- RAFIŃSKI G., *Dziewięć Pawłowych błogosławieństw*, Pelplin 1999.
- RAFIŃSKI G., *Drogi i bezdroża chrześcijańskiej “gnozy”. Pierwszy List św. Pawła do Koryntian*, w: J. Frankowski, S. Mędała (red.), *Dzieje Apostolskie*.

- Listy św. Pawła (Wprowadzenie w Myśl I Wezwanie Ksiąg Biblijnych 9), Warszawa 1997, s. 149-227.
- RAFIŃSKI G., *Pawłowe doświadczenie Boga objawiającego się w Chrystusie*, w: W. Chrostowski, *Słowo Twoje jest prawdą. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Mędali CM w 65 rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 278-296.
- RAKOCY W., *Autentyczność, miejsce i czas napisania Listu do Kolosan i Listu do Filemona*, [w:] *Miłość wytrwa do końca*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 348-366.
- RAKOCY W., *Paweł Apostoł Chronologia życia i Pism*, Częstochowa 2003.
- RAKOCY W., *Paweł, Apostoł Żydów i pogan. Łukaszowy obraz powstania i rozwoju Pawłowych wspólnot*, Kraków 1997.
- RAKOCY W., *Pawłowe doświadczenie Chrystusa pod Damaszkiem: nawrócenie czy powołanie?*, w: <https://biblicum.my.wiara.pl/temat/kurs-zasadniczy/cykle-tematyczne/trudny-sw-pawel/444-nawrocenie-czy-powolanie>, z dnia 26 czerwca 2015.
- RAKOCY W., *Rozmowy z Pawłem z Tarsu. O Bogu i człowieku*, Częstochowa 2010.
- RAKOTOHARINTSIFA A., *Conflits à Corinthe. Église et société selon 1 corinthiens. Analyse socio-historique*, w: MdB 36, Genf 1997.

- RAMAROSON L. *Paraboles évangéliques et autre textes néotestamentaires "à double ou triple pointe"*, w: ScE 49 (1997), s. 175-180.
- RAVASI G., *Biblia we fragmentach. 200 bram do Starego i Nowego Testamentu*, Kielce 2017.
- RÄIÄNEN B., *Beyond New Testament Theology: A Story and a Programme*, London 2000.
- RECK R., *Kommunikation und Gemeindeaufbau. Eine Studie zu Entstehung, Leben und Wachstum paulinischer Gemeinden in den Kommunikationsstrukturen der Antike*, w: SBB 22, Stuttgart 1991.
- REINMUTH E., *Narratio et argumentatio – zur Auslegung der Jesus – Christus – Geschichte im Ersten Korintherbrief*, w: ZThK 92 (1995), s. 13-27.
- REISER M., *Sprache und literarische Formen des Neuen Testaments*, w: UTB 2197, Paderborn – München – Wien, Zürich 2001.
- REUMANN J., *Philippians*, w: AYBC, Tom. 33B, New Haven & Londyn 2008.
- RICHARD E. J., *First and Second Thessalonians*, w: SP 11, Collegeville 1995.
- RICHARDS E. R., *The Secretary in the Letters of Paul*, w: WUNT 2, 42, Tübingen 1991.
- RICHARDSON N., *Paul's Language about God*, w: JSNT, Sheffield 1994.
- RIESNER R., *Die Frühzeit des Apostels Paulus: Studien zur Chronologie, Misionsstrategie und Theologie* (WUNT 71), Tübingen 1994.

- RIGAUX B., *Saint Paul. Epitres aux Thessaloniens*, w: SN, 2, Paris 1962.
- ROBERTSON A., *A Critical and Exegetical Commentary on the First Epistle of St. Paul to the Corinthians*, w: ICC, Edinburgh 1999.
- ROBINSON J. A. T., *The Body. A Study in Pauline Theology*, London 1963.
- ROLLAND Ph., *A l'écoute de l'Épître aux Romains*, Paris 1991.
- ROLOFF J., *Die Kirche im Neuen Testament*, w: GNT 10, Göttingen 1993.
- ROLOFF J., *Einführung in das Neue Testament*, w: RUB 9413, Stuttgart 1995.
- ROMANIUK K., *Czy i do jakiego stopnia Szawel był przygotowany na przyjęcie chrześcijaństwa?*, [w:] *Studio lectionem facere*, red. S. Łach, J. Szlaga, Lublin 1980, s. 104-105.
- ROMANIUK K., *Czy i jak rozumiały teologię Pawła pierwsze pokolenia chrześcijan*, w: WST, 2 (1984), s. 5-20.
- ROMANIUK K., *De caritate Patris et Filii in soteriologia Sancti Pauli*, w: VD, 39 (1961), nr 5-6, s. 248-254.
- ROMANIUK K., *De usu particulae kathos in Epistulis Paulinis*, w: VD, 43 (1965), s. 71-82.
- ROMANIUK K., *De themate „ebed Jahve” in soteriologia sancti Pauli*, w: HD, 23 (1961), nr 1, s. 14-25.
- ROMANIUK K., *Elementy eklezjologiczne w soteriologii świętego Pawła*, [w:] *Królestwo Boże w Piśmie Świętym*, red. S. Łach, M. Filipiak, Lublin 1976.

- ROMANIUK K., *Etyka św. Pawła*, [w:] *Biblia. Księga życia Ludu Bożego*, red. S. Łach, M. Filipiak, Lublin 1980, s. 111-119.
- ROMANIUK K., *Etyka św. Pawła*, [w:] *Studia nie tylko nad św. Pawłem*, red. K. Romaniuk, Poznań 1999, s. 236-249.
- ROMANIUK K., *Granice pluralizmu doktrynalno-praktycznego według św. Pawła*, w: HD, 44 (1975), nr 1 (159), s. 55-59.
- ROMANIUK K., *Idea bojaźni Bożej w teologii św. Pawła*, [w:] Zaleski W., *Apostołowie Jezusa Chrystusa*, Poznań 1966, s. 489-582.
- ROMANIUK K., *Il timore di Dio nella teologia di San Paulo*, Brescia: Paideia 1967, [w:] *Supplementi alla Rivista Biblica*, n. 2.
- ROMANIUK K., *Przeciwnicy Pawła w Galacji*, w: CT, 43 (1973), nr 4, s. 29-35.
- ROMANIUK K., *Soteriologia świętego Pawła*, Warszawa 1983.
- ROMANIUK K., *Studia nie tylko nad św. Pawłem*, Warszawa 1999.
- ROMANIUK K., *Święty Paweł – życie i dzieło*, Katowice 1995.
- ROMANIUK K., *Teologia św. Pawła*, Warszawa 1979.
- ROMANIUK K., *Uczniowie i współpracownicy św. Pawła*, Warszawa 1993..
- ROMANIUK K., *Wokół Ewangelii i Listów św. Pawła*, Warszawa 2002.
- ROMANIUK K., *Zagadnienia wybrane z introdukcji szczegółowej do Listów św. Pawła*, Poznań 1981, [w:] SB, z. 26.

- ROSIK M., *Pierwszy List do Koryntian*, w: NKB. NT VII, Częstochowa 2009.
- ROSIK M., *Teologia Nowego Testamentu*, t. III, Wrocław 2008
- ROSIK M., *Teologia Starego Testamentu*, w: BB 4, Wrocław 2011.
- ROŚLON J. W., *Święty Paweł [w:] Wstęp do Nowego Testamentu*, red. F. Gryglewicz, Poznań – Warszawa 1969, t. 3, s. 333-510.
- ROŚLON J. W., *Święty Paweł, [w:] Wstęp do Nowego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Poznań 1996.
- ROSNER B.S., *Paul, Scripture and Ethies. A Study of 1 Corinthians 5-7*, w: AGJU 22, Leiden-New York-Köln 1994.
- ROSNER B.S., „*Stronger Than He?*” *The Strength of 1 Cor 10, 22b*, w: Tyn B 43 (1992) nr 1, s. 171-179.
- ROSNER B.S., *Temple and Holiness in 1 Corinthians 5*, w: TynB 42 (1991) nr 1, s. 137-145.
- ROSNER B. S., *The first Letter to the Corinthians*, w: PNTC, Grand Rapids 2010.
- CIAMP R. E.,
- ROSNER B.S., *The function of Scripture in 1Cor 5, 13b and 6, 16*, w: R. Bieringer (wyd.), *The Corinthian Correspondence*, w: BETL 125, Leuven 1996, s. 513-518.
- ROSSÉ G., *Lettera ai Colossesi. Lettera agli Efesini*, w: NTCES, Roma 2001.
- ROSSÉ G., *Maledetto l' appeso al legno. Lo scandalo della croce in Paolo e in Marco*, Roma 2006.

- ROSTWOROWSKI J., *W drodze do Damaszku*, w: PK , 67 (1961), s. 419-420.
- RYBICKI S., *Św. Paweł Apostoł*, w: PK, 72 (1966), nr 28, s. 252.
- RZESZEWSKI M., *Apostoł Narodów*, w: N, 18 (1948), s. 224.
- RZESZEWSKI M., *Apostoł Narodów*, w: GN, 28 (1955), nr 27, s. 1.
- RZESZEWSKI M., *Paweł, Apostoł, Męczennik*, w: Słowo Powszechne, 7 (1953), nr 150, s. 3.
- SACCHI A., *Lettera ai Romani*, Roma 2000.
- SALAS A., *Paweł z Tarsu. Pierwszy teolog chrześcijaństwa*, Częstochowa 1994.
- SANDNES K.O., *Paul- One of the Prophece*, w: WUNT 2, 43, Tübingen 1991.
- SANDRA A. J., *The Law and the Elements of the World. An Exegetical Study in Aspect of Paul's Teaching*, Kampen 1964.
- SAMPLEY J. P., *Second Letter to the Corinthians: Introduction, Commentary, and Reflections*, w: TNIB 11, Nasville 2000.
- SCHENK W., *Der Kolosserbrief in der neueren Forschung*, w: ANRW 25/4, Berlin – New York 1987, s. 3327-3364.
- SCHIERSE J. F., *Biblische Theologie – Christologie*, Leipzig 1979.
- SCHIWY G., *Weg in das Neue Testament. Kommentar und Material*, t. 1-3, Würzburg 1965-67.
- SCHLIER H., *Der Römerbrief*, w: HTK 6, Freiburg 1997.

- SCHLUMBERGER S., *Saul renversé, Actes 9: le récit d'une identité reconstruit*, Foi et Vie 4 (1995), s. 61-74
- SCHMELLER T., *Hierarchie und Egalität. Eine sozialgeschichtliche Untersuchung paulinischer Gemeinden und griechisch-römischer Vereine (SBS 162)*, Stuttgart 1995.
- SCHMIDT K.M., *Mahnung und Erinnerung im Maskenspiel. Epistolographie*, Freiburg-Basel-Wien-Barcelona-Rom-New York 2003.
- SCHMIDT M., *Die Leidensaussage in Kol 1, 24*, Wien 1956.
- SCHNABEL E. J., *Der erste Brief des Paulus an die Korinther*, w: HTA, Wuppertal-Giessen 2006.
- SCHNACKENBURG R., *New Testament Theology Today*, New York 1963.
- SCHNEIDER G., *Apostelgeschichte und Briefe*, w: HTK, Freiburg – Basel – Wien 2002.
- SCHNEIDES S., *Vollendung des Auferstehens, Eine exegetische Untersuchung von 1 Kor 15, 51-52 und 1 Thes 4, 13-18*, Würzburg 2000.
- SCHNELLE U., *Einleitung in das Neue Testament*, w: UTB 1830, Göttingen 2002.
- SCHNELLE U., *Neutestamentliche Anthropologie. Jesus – Paulus – Johannes*, w: BThS 18, Neukirchen-Vluyn 1991, 44-133.
- SCHOLTISSEK K., *Paulus als Lehrer*, w: *Christologie in der Paulus-Schule*, StBS 181 (1999), s. 11-36.
- SCHOTTROFF L., *“Wir richten die Tora auf” (Röm 3, 31 und 1 Kor 5, 1-13). Freiheit und Recht bei Paulus*, w: C.

- Hardmeier I inni (red.), Freiheit und Recht,
Gütersloh 2003, s. 429-450.
- SCHRAGE W., *Der erste Brief an die Korinther*, w: EKK VII/1-4,
Zürich-Braunschweig-Neukirchen-Vluyn 1991-
2000.
- SCHRAGE W., *Einige Hauptprobleme der Diskussion des
Herrenmahls im 1 Korintherbrief*, w: R. Bieringer
(red.), *The Corinthian Correspondence*, w: BETL
125, Leuven 1996, s. 191-198.
- SCHREIBER S., *Das Weihegeschenk Gottes: eine Deutung des Todes
Jesu in Röm 3,25*, w: ZNW 97(2006), 88–110.
- SCHUTZ J. H., *Paul and the Anatomy of Apostolic Authority*, w:
NTL, Westminster 2007
- SCHWARTZ D. R., *Studies in the Jewish background of Christianity*,
Tübingen 1992,
- SCHWEIZER E., *Der Brief an die Kolosser*, Neukirchener 1976, w:
EKK
- SCHWINDERSKI D., *Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars.
Ein Beitrag zur Echtheit zur Echtheitsfrage der
aramäischen Briefe des Esrabuches (BZAW 295)*,
Berlin-New York 2000
- SCIPPA V., *La koinonia in 1 Cor 11*, w: PSV 31 (1995), s. 191-
203.
- SEBOTHOMA W. A., *κοινωνία in 1 Cor 10, 16*, w: Neo 24 (1999), s. 63-
69.
- SELLIN G., *1 Korinther 5-6 und der „Vorbrief“ nach Korinth.
Indizien für eine Mehrschichtigkeit von*

- Kommunikationsakten im Ersten Korinthebrief*, w: NTS 37 (1991), s. 535-558.
- SEEMET B., *Dzieje Apostolskie i Listy Katolickie*, Tarnów 2001.
- SEGAL A. F., *Paul the Convert*, New Heaven 1990.
- SEIFRID M. A., *The Second Letters to the Corinthians*, w: PNTC, Grand Rapids 2014.
- SENF T CH., *La première Epître de Saint Paul aux Corinthiens*, w: CNT 2, VII, Genève 1990.
- SEWERIAN z GABALI *Pauluskommentare aus der griechischen Kirche. Aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben*, w : NTA 15, Münster in W. 1933.
- SHERWIN B. L., *Ludzkie ciao a obraz Boży*, w: *Dzieci jednego Boga*. Praca zbiorowa uczestników seminarium naukowego w Spertus College of Judaica w Chicago /1989/, red. W. Chrostowski, Warszawa 1991, s. 72-84.
- SIEROŃ R. B., *Model wychowania chrześcijańskiego według świętego Pawła Apostoła*, Lublin 2008.
- SIEROŃ R. B., *Paweł z Tarsu jako prekursor chrześcijańskiej pedagogiki pracy*, Kraków 2021, s. 45-64, <https://doi.org/10.15633/9788374389792.04>.
- SIEROŃ R. B., *Św. Paweł Apostoł pierwszym dziennikarzem chrześcijańskim*, w: „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, rok 98 (2005), nr 5–6, s. 516–526.
- SIEROŃ R. B., *Święty Paweł Apostoł pierwszym terapeutą duchowym w trudnych sytuacjach wychowawczo-egzystencjalnych*, w: *Formatio catholica w duchu św. Pawła*, Stalowa Wola–Sandomierz 2008, s. 25–46.

- SIEROŃ R. B., *Zastosowanie orędzia św. Pawła Apostoła w pedagogii chrześcijańskiej (refleksja na progu Roku św. Pawła)*, w: „Studia Sandomierskie” 14 (2007), z. 2–4, s. 207–225.
- SIKORA R. A., *Kościół jako Ciało Chrystusa w Kol i Ef*, w: RT, 44 (1997), z. 1 s. 129-138.
- SILVA M., *Philippians*, w: BECNT, Grand Rapids 1992.
- SIMON H., *Predicator Verbi Domini. Święty Paweł – sługa Ewangelii*, w: LS, 4 (1998), nr 1 (11), s. 49-57.
- SIWECKI L., *Dobre uczynki usprawiedliwionego. Wartość zasługi*, w: AK 581/1(2006), 84–98.
- SIZOO A., *Podróże i wędrówki apostoła Pawła*, w: Kalendarz Ewangelicki, 74 (1961), s. 119-124.
- SHANKS H., *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz współczesnego rozwoju*, PB 2, Warszawa 2021.
- SHANKS H., *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, w: PB 2, Warszawa 2018.
- SŁOMSKI W., *Pan stanął przy mnie, żeby wszystkie narody posłyszały Ewangelię*, MS, 2000, nr 6 (42), s. 16.
- SMIT J. F. M., *Epideictic Rhetoric in Paul's First Letter to the Corinthian 1-4*, Bb 84 (2003) fasc. 2, s. 184-201.
- SMIT-SIBINGA J., *Serta Paulina: On Composition Technique in Paul*, w: FN 10 (1997) nr 19-20, 35-54.

- SMITH I. K., *Heavenly Perspective. A Study of the Apostle Paul's Response to a Jewish Mystical Movement at Colossae, London- New York 2006.*
- SMOLKA B., *1 i 2 List do Tesaloniczan, Wrocław 1995.*
- SNYDER G. F., *First Corinthians. A Faith Community Commentary, Macon 1992.*
- SOARDS M. L., *1 Corinthians, w: NIBC, Peabody 1999.*
- SOBALKOWSKI S., *Herold pełni chrześcijaństwa, w: TP, 1 (1945), nr 19, s. 1-2.*
- SOUTH J. T., *Disciplinary Practices in Pauline Text, New York 1992.*
- SÖDING T., *Das Geheimnis Gottes im Kreuz Jesu, w: Tenze (wyd.), Das Wort vom Kreuz. Studien zur paulinischen Theologie, w: WUNT 93, Tübingen 1997, s. 71-92.*
- SÖDING T., *Das Mahl des Herrn. Zur Gestalt und Theologie der ältesten nachösterlichen Tradition, w: B. J. Hilberath, D. Sattler (red.), Vorgeschmack. Ökumenische Bemühungen um die Eucharistie. FS T. Schneider, Mainz 1995, s. 134-163.*
- STACHOWIAK L., *Cierpienie III, W: Echo Krakowa, t.3, Lublin 1979, k. 478-479;*
- STACHOWIAK L., *Człowiek między światłem a ciemnością według św. Pawła, [w:] SBA, 1963, s. 179-197.*
- STACHOWIAK L., *Koncepcja człowieka w Starym Testamencie, w: MPdWB, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, t. 6, Lublin 1983, s. 13-26.*

- STAMPS D.L., *The Rhetorical Use of the Epistolary Form in 1 Corinthians. The Rhetoric of Power*, w: JSNT.S, Sheffield 2000.
- STANLEY C. D., *Paul and the Language of Scripture*, w: SNTS.MS 74, Cambridge 1992.
- STANLEY D. M., *Paul's Conversion in Acts: Why the Three Accounts?*, CBQ 15 (1953), s. 315-338.
- STASIAK S., *Eschatologia w listach pasterskich. Specyfika form rzeczownikowych*, Legnica 1999.
- STASIAK S., *Komentarz teologiczno-pastoralny do Biblii Tysiąclecia. Nowy Testament. Dzieje Apostolskie, List do Rzymian, 1–2 List do Koryntian, List do Galatów*, w: KTPBT. NT 2, Poznań 2014.
- STASIAK S., *List do Rzymian*, w: NKB. NT 6, Częstochowa 2020.
- STASIAK S., *Sprawiedliwość Boża a usprawiedliwienie z wiary w Liście do Rzymian*, w: BPTTh 11 (2018) 269-289.
- STEGEMANN E. W., *Urchristliche Sozialgeschichte. Die Anfänge im Judentum und die Christengemeinden in der mediterranen Welt*, Stuttgart-Berlin-Köln 1995.
- STEGMAN T. D., *Drugi List do Koryntian*, w: KKPS, Poznań 2021.
- STEGMAN W., *War der Apostel ein römischer Bürger?*, ZNW 78 (1987), s. 200-229.
- STEINMANN J., *Paweł z Tarsu*, Kraków 1965.
- STENDAHL K., *Paul among Jews and Gentiles and other essays*, Philadelphia 1976.
- STERN D. H., *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, w: PSB, t. 23, Warszawa 2004.

- STEYN G. J., *Reflections on to onoma tou kyriou in 1 Corinthians*, w: R. Bierenger (wyd.), *The Corinthians Correspondence*, w: BETL 125, Leuven 1996.
- STĘPIEŃ J., *Eklezjologia św. Pawła*, Poznań 1972.
- STĘPIEŃ J., *Eschatologia św. Pawła*, w: STV, 1 (1963), nr 1, s. 33-171; s. 283-287.
- STĘPIEŃ J., *Teologia świętego Pawła*, Warszawa 1979.
- STRECKER G., *Literaturgeschichte des Neuen Testaments*, w: UTB 1682, Göttingen – Zürich 1992.
- STRECKER G., *Theology of the New Testament*, Berlin & New York 2000.
- HORN F. W.,
BORING M. E.,
- SUCHY J., *Obietnica (APAGGELLIA) rękojmią chrześcijańskiej nadziei według św. Pawła*, Lublin 1996.
- SUGGIT J. N., *The Eucharist as Eschatological Proclamation, according to st. Paul*, w: Neo 21 (1987) , s. 11-24.
- SUMNEY J. L., *Colossians*, w: NTL, w: NTL, Westminster 2008.
- SUMNEY J. L., *I Fill Up What Is Lacking in the Afflictions of Christ. Paul's Vivarious Suffering in Colossians*, w: CBQ , 2006, nr 61/4, s. 664-680.
- SURGY P.,
CARREZ M., *Les épîtres de Paul 1. Corinthiens. Commentaire pastoral*, Paris 1996.
- SUSKI A., *Geneza Pawłowych dziękczynień listowych*, w: STV, 15 (1977), nr 2, s. 77-112.
- SZLAGA J., *Kościół w świetle Biblii*, Lublin 1984, [w:] RWTk, t. 63, s. 83-119.

- SZLAGA J., *Teologiczne przesłanie Listów więziennych św. Pawła Apostoła*, w: *Inspiracje*, 8 (1999), z. 1, s. 6-8
- SZYMANEK E., *Listy Pawła*, [w:] *Zanim otworzysz Biblię*, red. M. Peter (Stary Testament) i M. Wolniewicz (Nowy Testament), Poznań 1981.
- SZYMANEK E., *Święty Paweł – apostoł Chrystusa i teolog Nowego Testamentu*, Warszawa 1983.
- SZYMANEK E., *Wykład Nowego Testamentu*, Poznań 1990.
- SZYMANEK E., *Z Jerozolimy do Rzymu*, w: *MsŚ*, 19 (1963), nr 11 (83), s. 8-10.
- SZYMAŃSKA K., *Grecki ideał człowieka w starożytnej kulturze fizycznej „kalos kaghatos” - w zarysie*, w: *KNFeR* 4 (24) 2015, s. 5-11.
- TALBERT C. H., *Reading Corinthians: A Literary-Theological Commentary on 1 and 2 Corinthians*, New York 1992.
- TAMBASCO A. J., *A Theology of Atonement and Pauls Vision of Christianity*, 1991.
- TARTAGLIA F., *Czas przeczytać Biblię*, Kraków 2019.
- TASLAN M., *Pisidian Antioch. The journeys of St. Paul to Antioch*, Ancara 1997.
- TEODORET z CYRU *Interpretatio epistolae ad Colossenses* [Pg 82, 604, Kraków 2001, s. 103-125.
- TERRY R. B., *A Discourse Analysis of First Corinthians* (Summer Institute of Linguistics and The University of Texas at Arlington. Publications in Linguistics 120), Arlington 1995.

- THISELTON A. C., *The First Epistle to the Corinthians. A commentary on the Greek Text*, w: NIGTC, Grand Rapids-Cambridge 2000.
- THRALL M. E., *A Critical and Exegetical Commentary on the Second Epistle to the Corinthians*, t. 1-2, w: ICC, Edinburgh 1994-2000.
- THURSTON B. B., *Philippians and Colossians*, Cologeville 2005.
- RYAN J. M.,
- TOMASZ z AKWINU *In epistolam ad Colossenses*, w: *S. Thomae Aquinatis doctoris angelici super Epistolas S. Pauli lectura*, t. 2, Torino 1929.
- TOMKINS S., *Paweł Apostoł i jego świat*, Warszawa 2008.
- TORBUS S., *Listy św. Pawła w retorycznej kulturze antyku*, w: *TWr 1* (2006), s. 11-18
- TRAVIS S. H., *Christ as Bearer of Divine Judgement in Paulus Thought about the Atonement*, w: *Jesus of Nazareth: Lord and Christ. Essays on the Historical Jesus and New Testament Christology*, Green J. B., Turner M. (red.).
- TRONINA A., *„Kielich błogosławieństwa” (1 Kor 10, 16). U źródeł liturgii eucharystycznej*, w: S. Szymik (red.), *Biblia o Eucharystii*, Lublin 1997, 173-180.
- TUCKETT C. M., *Paul, Scripture and Ethics. Some Reflections*, NTS 46 (2000), nr 3, 403-424.
- UGLORZ M., *Teologia zwiastowania i czynów Jezusa*, Warszawa 1999.
- VANHOYE A., *List do Galatów*, w: KKPS, Poznań 2022.
- WILLIAMSON P. S.,

- VERMES G., *Kto był kim w czasach Jezusa?*, Warszawa 2006.
- VOLLENWEIDER S., *Weisheit am Kreuzweg. Zum theologischen Programm von 1 Kor 1 und 2*, w: A. Dettwiler, J. Zumstein (wyd.), *Kreuzestheologie im Neuen Testament*, w: WUNT 151, Tübingen 2002, s. 43-58.
- WACŁAWIK P. (red.), *Komentarz NPD filologiczny, historyczny i teologiczny*, Warszawa 2023.
- WACŁAWIK P. (red.), *List do Kolosan*, w: NPD, Warszawa 2017
- WAGNER G., *Zrozumieć Pawła Apostoła*, w: WD,12 (1984), nr 6, s. 3-13.
- WANAMAKER C.. A., *The Epistles to the Thessalonians*, w: NIGTC, Grand Rapids 1990.
- WALTON J. H.,
MATTHEWS V. H.,
CHAVALAS M. W., *Komentarz historyczno-kulturowy do Starego Testamentu. Księgi protokanoniczne*, w: PSB, t. 24, Warszawa 2014.
- WARE J. P., *Paul's Theology in Context: Creation, Incarnation, Covenant, and Kingdom*, Grand Rapids 2019.
- WATSON N. M., *The First Epistle to the Corinthians*, w: EpCom, London 1992.
- WEISER A., *Die Apostelgeschichte*, Leinen 1986.
- WEISS J., *Der erste Korintherbrief*, w: KEK V, Göttingen 1970.
- WENHAM D., *Paul. Follower of Jesus or Founder of Christianity?*, Grand Rapids 1995.
- WHALLON W., *The Pascha in the Eucharist*, w: NTS 40 (1994), s. 126-132.

- WHITELEY D. E. H., *The theology of St. Paul. Oxford*, Basil 1964.
- WICKENS U., *Der Brief an die Römer (Röm 12-16)*, w: EKKNT 6/3, Neukirchen – Vluyn 1989.
- WIDŁA B., *Apostolska postawa św. Pawła jako dawanie świadectwa o Chrystusie*, w: STV, 13 (1975) nr 2, s. 81-103.
- WIERSBE W. W., *Wiersbe Bible Commentary NT*, Colorado Springs 2007.
- WIKENHAUSER A., *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert*, w: RNT 5, Regensburg 1956.
- WILCKENS U., *Theologie Des Neuen Testaments*, Neukirchener Verlag I-V, 2002.
- WILK J., *List do Filipian*, w: BI 11, Katowice 2017.
- WILLIAMSON P. S., *List do Efezjan*, w: KKPS, Poznań 2022.
- WINDISCH H., *Paulus und Christus. Ein biblisch-religionsgeschichtlicher Vergleich*, w: UNT 24, Leipzig 1934.
- WINTER B. W., *1 Corinthians*, w: NBC, Leicester-Downers Grove 1994.
- WISCHMEYER O. (red.), *Paulus. Leben- Umwelt – Werk – Brief*, w: UTB 2767, Tübingen-Basel 2006.
- WITASZEK G., *Życie religijne w Biblii*, Lublin 1999.
- WITASZEK G., *Życie społeczne w Biblii*, Lublin 1998.
- WITCZYK H., *Czemu służy gniew Boga i gniew człowieka?*, w: VV 34, Lublin 2018.

- WITCZYK H., „*Obraz Boży*” w człowieku i jego implikacje, w: ZN. KUL 53/2010 nr 3, s. 3
- WITCZYK H., *Pawłowa ewangelia o Chrystusie Panu odejściem od Jezusowej ewangelii o królestwie Bożym?*, w: *Orędzie Pawłowe – aktualne jeszcze dzisiaj? Poznać, aby iść śladem nauki, sposobu życia*, red. M. Bednarz, P. Łabuda, Tarnów 2009, s. 75-90.
- WITCZYK H., *Teologia biblijna Nowego Testamentu w dobie pozytywizmu, relatywizmu i pluralizmu metod*, w: SBP 5 (2008).
- WITHERINGTON B., *III. Conflict and Community in Corinth. A Socio-Rhetorical Commentary on 1 and 2 Corinthians*, Grand Rapids 1995.
- WITHERINGTON B., *Troubled waters: the real New Testament theology of baptism*, Waco 2010.
- WITHERUP R. D., *Galatians, Life in the New Creation*, New York/Mahwah 2019.
- WITKOWSKI S., *Współukrzyżowani z Chrystusem i wolni od mocy grzechu (Rz 6,1–14)*, w: RBL 62/2(2009), 103–116.
- WŁODARCZYK S., *Antyteza Pawłowa sarx – pneuma w interpretacji św. Jana Chryzostoma*, w: RBL, 30 (1977), nr 4, s. 198-201.
- WOLF C., *Der erste Brief des Paulus an die Korinther*, w: THKNT 7/2, Berlin 2000.
- WOLF C., *Der zweite Brief des Paulus an die Korinther*, w: ThHK 8, Berlin 1989.
- WOLNIEWICZ M., *Chrystologia Pawła w egzegezie współczesnej*, Roczniki Teologiczne, 10 (1963), z. 1, s. 77-84.

- WOLTER M., *Der Brief an die Kolosser. Der Brief an Philemon*, w: ÖTK 12, Gütersloh- Würzburg 1993.
- WRIGHT N. T., *Paul for Everyone: 2 Corinthians*, Louisville 2004.
- WRIGHT N. T., *The Epistles of Paul to the Colossians and to Philemon. An Introduction and Commentary*, w: TNTC, Grand Rapids 1986.
- WRIGHT N. T., *The Letter to the Romans*, w: TNIB, Nashville 2002.
- WRONKA S., *La provenienza e il contesto del codice domestico di Col 3,18-4,1*, w: ACr , 6 (2004), s. 365-380.
- WRONKA S., *La struttura e il contenuto del codice domestico di Col 3,18-4,1*, w: ACr, 35 (2003), s. 273-290.
- YANDIAN B., *Acts*, w: ANTC, Harrison House Publishers, Tulsa 2016.
- YANDIAN B., *Colossians*, w: ANTC, Harrison House Publishers, Tulsa 2016
- YANDIAN B., *Ephesians*, w: ANTC, Harrison House Publishers, Tulsa 2016
- YANDIAN B., *Galatians*, w: ANTC, Harrison House Publishers, Tulsa 2018
- YANDIAN B., *Hebrews*, w: ANTC, Harrison House Publishers, Tulsa 2017
- YANDIAN B., *Philippians*, w: ANTC, Harrison House Publishers, Tulsa 2019
- YANDIAN B., *Romans*, w: ANTC, Harrison House Publishers, Tulsa 2015

- YARBROUGH R. W., The Letters to Timothy and Titus, w: PNTC, Grand Rapids 2018.
- ZDZIARSTEK R. S., *Chrystianologia świętego Pawła*, t. 1 *Aspekt ontyczny*, w: *Chrystianologia Nowego Testamentu* I/1, red. A. Jankowski, Kraków 1989.
- ZDZIARSTEK R. S., *Egzystencjalna godność chrześcijanina podstawą i źródłem dla jego postępowania moralnego (Kol 3,12-14)*, w: *SS.FTH*, 12 (2005), z. 3, s. 79-84.
- ZDZIARSTEK R. S., *„Żyjący-w-Chrystusie” jako jedno z określeń człowieka ochrzczonego w Pawłowej wizji chrześcijanina*, [w:] *Agnus et Sponsa*, red. T. M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 315-322.
- ZEDDA S., *La prima lettura di san Paulo*, Torino 1964
- ZEILINGER F., *Der Erstgeborene der Schöpfung. Untersuchungen zur Formalstruktur und Theologie des Kolosserbriefes*, Wien 1974.
- ZIÓŁKOWSKI Z., *Dopełniam braki udręk Chrystusa [Kol 1,24]*, *MS* 2 (2009), s. 4.
- ZIÓŁKOWSKI Z., *Pustynia Judzka odsłania swoje tajemnice. Paweł Apostoł a Qumrańczycy*, w: *WTK* 21 (1973) nr 43 (1050), s. 3.
- ZMIJEWSKI J., *Die Apostelgeschichte*, w: *RNT* 5, Regensburg 1994.
- ZMUDA M., *Kanoniczne relacje Listu do Kolosan i Listu do Efezjan*, [w:] *Wokół uniwersalizmu Pawła Apostoła. Materiały z sesji „Młodzi pytają św. Pawła”. 19 listopada 2008 r.*, red. R. Pindel, Kraków 2009, s. 59-69.

- ŻUKOWSKI H., *Mądrość krzyża w Pawłowych listach więziennych do Kolosan i do Efezjan*, w: WKAB 12 (2003), nr 2, s. 131-137.
- ŻYWICA Z., *Święty Paweł Apostoł o drodze do daru poznania woli Bożej w całej mądrości i duchowym zrozumieniu w Kol 1,9*, w: PW 2008, nr 18, s. 15.
- ŻYWICA Z., *Święty Paweł Apostoł o sensie i celu przepowiadania Chrystusa w Liście do Kolosan 1,28*, w: PW 2008, nr 16-17, s. 19.
- ŻYWICA Z., *Święty Paweł Apostoł o wyższości Chrystusa nad ideologiami filozoficznymi i religijnymi w Liście do Kolosan 2,3-4*, w: PW 2008, nr 19, s. 14.
- ŻYWICA Z., *Święty Paweł Apostoł o wyższości Ewangelii Jezusa nad żydowską halachą (Kol 2,23)*, w: PW 2008, nr 21, s. 14.
- ŻYWICA Z., *Święty Paweł o postępowaniu wobec braci w Kościele i poza nim w świetle Listu do Kolosan 3,16 i 4,5*, w: PW 2008, nr 22-23, s. 24.
- ŻYWICA Z., *Znaczenie i funkcja „he sophia” w Liście do Kolosan*, [w:] *Przybliżyło się Królestwo Boże*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2008, s. 554-568.

3. Literatura pomocnicza:

- ABRAMOWICZÓWNA Z., *Słownik Grecko-Polski*, Warszawa 1958-1965.
- ACHTEMEIER P. J., *Encyklopedia biblijna*, W. Chrostowski (red. wydania polskiego), w: *PSB*, t. 9, Warszawa 2004.

- BOSAK P. Cz., *Słownik grecko-polski do Nowego Testamentu*, Pelplin 2001
- BOSAK P. Cz., *Słownik – konkordancja osób Nowego Testamentu*, Poznań 1991.
- BOSAK P. Cz., *Święty Paweł i jego świat. Leksykon*, Kraków 2019.
- CHMIELEWSKI M., *Leksykon duchowości katolickiej*
- COGGINS R. J.,
HOULDEN J. L. *Słownik hermeneutyki biblijnej*, W. Chrostowski (red.wydania polskiego), w: PSB, t. 25, Warszawa 2005.
- DANKER F. W., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago 2000.
- FLIS J., *Konkordancja biblijna do Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu Biblii Tysiąclecia*, w: PSB, t. 4, Warszawa 2004.
- GRABNER-HAIDER A., *Praktyczny Słownik Biblijny*, Warszawa 1994.
- GREEN JOEL B., *Słownik nauczania Jezusa oraz tematów czterech*
- BROWN J. K.,
PERRIN N., *Ewangelii [w:] Komentarz tematyczny do Nowego Testamentu. Tom 1*, w serii: PSB, t. 44, Warszawa 2017.
- HAWTHORNE G. F.,
MARTIN R. P., *Słownik teologii św. Pawła*, Bardski K. (red. nauk. wydania polskiego), w: *Komentarz tematyczny do*
- REID D. G., *Nowego Testamentu, T. 2*, w serii: PSB, t. 34, Warszawa 2018.
- KILGALLEN J. J., *Przewodnik po Ziemi Świętej według Nowego Testamentu*, Warszawa 2000.
- KITTEL G.,
FRIEDRICH G., *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 1-9 Grand Rapids 1964-1974.
- KOEHLER L.,
BAUMGARTNER W.,
STAMM J. J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, w: PSB 30, Warszawa 2008.
- KOGLER F.,
EGGER-WENZEL R., *Nowy leksykon biblijny*, Witczyk H. (red. wyd. pol.), Kielce 2011.

- ERNST M.,
- LANGKAMMER H., *Słownik biblijny*, Katowice 1982.
- LÉON-DUFOUR X., *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań 1993.
- MARTIN R. P.,
DAVIDS P. H., *Słownik późnych ksiąg Nowego Testamentu i pism Ojców Apostolskich*, w: PSB, t. 39, Warszawa 2014.
- MAZUR R.,
BOGACZ R., *Słownik analityczny do Biblii greckiej*, t. 1-3, w: *Instrumenta Biblica* 1, Kraków 2021.
- METZGER B. M.,
COOGAN M. D., *Słownik wiedzy biblijnej*, W. Chrostowski (red. wydania polskiego), w: PSB, t. 5, Warszawa 1999.
- MORGENTHALER R., *Statistik des Neutestamentlichen Wortschatzes*, Zurich 1992.
- PACKER J. I.,
TENNEY M. C., *Słownik tła Biblii*, W. Chrostowski (red. wyd. polskiego), w: PSB, t. 26, Warszawa 2007.
- PAPROCKI R., *Odwrotny indeks Stronga z alfabetyczną listą polskich haseł do słowników Stronga: grecko-polskiego, hebrajsko-polskiego i aramejsko-polskiego*, w: PSB, t. 46, Warszawa 2018 r.
- PAWSON D., *Klucz do Biblii*, Vocatio, Warszawa 2020.
- POPOWSKI R., *Grecko-polski słownik syntagmatyczny Nowego Testamentu*, w serii: PSB, t. 29, Warszawa 2008.
- POPOWSKI R., *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Vocatio, Warszawa 2007.
- POPOWSKI R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, w: PSB, t. 3, Warszawa 2006⁴.
- RAMLOT M. L., *Cierpienie*, w: STB, s. 157.
- RYKEN L.,
WILHOIT J. C.,
LONGAN T. III, *Słownik symboliki biblijnej*, W. Chrostowski (red. wydania polskiego), w: PSB, t. 20, Warszawa 2003.

- STRONG J., *Grecko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów greckich i kodami Popowskiego*, w: PSB, t. 42, Warszawa 2015.
- WARE J. P., *Synopsis of the Pauline Letters in Greek and English*, Grand Rapids 2010.
- WATSON J. D., *Słowo greckie na każdy dzień roku. Inspiracje z Nowego Testamentu*, Warszawa 2017.
- WATSON J. D., *Słowo hebrajskie na każdy dzień roku. Inspiracje ze Starego Testamentu*, Warszawa 2017.
- WIDŁA B., *Słownik antropologii Nowego Testamentu*, w: PSB, t. 21, Warszawa 2003.
- WITCZYK H., *Nowy słownik teologii biblijnej*, Lublin-Kielce 2017.
- ZERWICK M., *Analyses Philologica Novi Testamenti Graeci*, Roma 1966.